

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE
MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

№ 3, 2023

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

ЄВСТІГНЄЄВ А.С. ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА, СПРЯМОВАНІ НА ПРОВЕДЕННЯ ПІСЛЯВОЄННИХ ВИБОРІВ: ПОЗИЦІЯ ЦВК	5
КУДІН С.В., ЛОЩИХІН О.М., ФРАНЦУЗ А.Й. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ.....	11
МОСКАЛЮК О.В. ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ ДІЇ НОРМ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В ЧАСІ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ ЦІЛЬОВОГО СПОСОБУ ТЛУМАЧЕННЯ.....	16
ТАРАСЕВИЧ Т.Ю. ПРИНЦИП КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ БІОМЕДИЧНОЇ ЕТИКИ ТА ПРАВА.....	21
ЧИГИР П.Р. НАРОДОВЛАДДЯ: ВИМІРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ	28
НІКІТІН М.М. ДІАЛЕКТИКА ТОТОЖНОГО І ВІДМІННОГО В ПОРІВНЯЛЬНОМУ ПРАВознавстві	33
НІКІТІНА О.В. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство ЯК ДИСКУРС ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЙОГО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	39

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

НОВІЧЕНКО А.В. ПОНЯТТЯ ВИДІВ І ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....	44
ТЕРЕМЕЦЬКИЙ В.І., КОСИЦЯ О.О. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ РОБОТИ СУДІВ ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТИВ	54

ДОБОШ З.А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СУДОВИХ ОРГАНІВ ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ	60
ПАСЛАВСЬКА Н.Т. ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА.....	66
ПТУХІНА О.В. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ ТА КОНТРОЛЮ ЗА НАРКОТИКАМИ	77
САПАРОВА А.О., МАРИНКЕВИЧ К.С. МІСЦЕ НОТАРІАТУ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	85

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЮХНО О.О. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ.....	92
ШАТРАВА С.О., РЯЗАНЦЕВА І.М., ПАРХАНОВ Г.Р. ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	103
КІТОВ О.В. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	110
СТЕПАНЮК Д.Р. ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ Й УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ	118
ЦИЛЮРИК І., ЮЗЬВЯК Х. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	125

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

МЕНДИУЄВА S.S. CONSENT OF PARENTS OR PERSON WHO IS ENTITLED TO CONSENT IN THEIR PLACE AS ONE OF THE MAIN CONDITIONS OF ADOPTION	130
МУЗИЧУК О.М., ЛУКАШ С.С., ПУРІГА І.П. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ	134

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КАВИН С.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В
КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ 140

БАНКІВСЬКЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ЛАТКОВСЬКИЙ П.П.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПЛАТІЖНИХ СИСТЕМ ЯК ЗАПОРУКА
СТАБІЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ 151

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

ЗАХУМЕННИЙ О.

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
TECHNOLOGIES DURING INVESTIGATIVE ACTIONS..... 157

ЯКОВЕЦЬ І.С.

ПИТАННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВА НА РЕПРОДУКЦІЮ
ТА РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ПАРТНЕРСЬКИХ СІМЕЙ..... 163

ЧЕРЕВКО К.О.

НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ПЕРСОНАЛУ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ:
СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ 170

ДУМЧИКОВ М.О.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СТАНУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ
В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ТА МІСЦЕ НА СВІТОВІЙ АРЕНІ 178

КРАВЧУК М.Ю.

ПЕРЕВАГИ МЕДІАЦІЇ У ПЛОЩИНІ ІНШИХ ПРАВОВИХ ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ 183

МАКСИМОВА Л.О.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ НОРМИ 188

КАЛАУР І.Р., СІЩУК Л.В.

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ 196

ПОНОМАРЕНКО Т.О., БІЛОУС Т.Л.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ 205

ЛУК'ЯНИХІНА О.А., ДЕМЕНТОВ В.О., КОБКО Р.В.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ОСНОВА ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ КРАЇНИ..... 209

БОРЦЕВИЧ П.С.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ
ОКРЕМИХ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ 214

СТАРЧЕНКО В.М.

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ КЕРІВНИКА ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ
ЯК СУБ'ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ТА ЗАКОННОСТІ 222

МОГІЛЕВСЬКИЙ Л.В., ПОДОРОЖНІЙ Є.Ю.

КЛАСИФІКАЦІЯ ГАРАНТІЙ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ 228

ЯНІШЕВСЬКА К.Д.

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ 233

ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА, СПРЯМОВАНІ НА ПРОВЕДЕННЯ ПІСЛЯВОЄННИХ ВИБОРІВ: ПОЗИЦІЯ ЦВК

**ЄВСТІГНЄЄВ Андрій Сергійович - доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ORCID 0000-0001-6994-1069

DOI 10.32782/NP.2023.3.1

Стаття присвячена аналізу окремих пропозицій Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) щодо вдосконалення виборчого законодавства України, спрямованих на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні.

Досліджено обставини, якими обґрунтовано необхідність таких пропозицій. Виділено перелік виборів, виборчі процеси яких були припинені або не розпочалися через повномасштабну збройну агресію росії проти України, що спричинило введення воєнного стану у нашій державі. Виділено основні із зазначених пропозицій, наведено їх зміст та здійснено авторську оцінку на предмет доцільності та вмотивованості. Зокрема, йдеться про пропозиції: щодо забезпечення доступності голосування для українців за кордоном і в місцях компактного проживання внутрішньо переміщених осіб; щодо заборони висування кандидатів та заміщення кандидатів від заборонених політичних партій; щодо розширення виняткових випадків, які не вважатимуться порушенням цензу осілості для кандидатів на загальнодержавних виборах.

Ключові слова: удосконалення виборчого законодавства, післявоєнні вибори, вибори після закінчення або скасування воєнного стану, Центральна виборча комісія

Постановка проблеми

Існування та розвиток сучасної, демократичної та правової держави неможливий за відсутності належного правового забез-

печення й гарантування чесних і прозорих виборів відповідно до встановлених національних та загальноєвропейських міжнародних принципів та стандартів. Україна як демократична і правова держава, що останнім часом неодноразово підтверджувала свою спроможність організовувати і проводити вибори на найвищому рівні, не має права «знижувати» досягнутий високий рівень у цій сфері за будь-яких умов. Так, саме від «якості» виборів залежить довіра до їх результатів з боку українських громадян, що безпосередньо впливає на рівень легітимності обраної влади, а значить, на її спроможність ефективно реалізовувати свої повноваження.

Водночас, повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України не тільки завдає непоправних втрат українському народу, спричиняючи жертви серед героїчних захисників та цивільного населення, але й знищує національну виборчу інфраструктуру України (передусім – «під ударом» знаходяться будівлі і споруди, які використовуються для організації і проведення голосування) та зумовлює безпрецедентні внутрішні та міжнародні міграційні процеси серед виборців.

Зазначені виклики не можуть залишатись без уваги основного вітчизняного органу адміністрування виборів, яким є ЦВК. Незважаючи на те, що під час війни виборча тематика може здаватися недоречною, готуватись до організації і проведення виборів у післявоєнний час треба вже сьогодні, адже

така підготовка потребує чималих тривалих інтелектуальних та організаційних зусиль.

Тому аналіз напрацьованих ЦВК пропозицій щодо змін і доповнень чинного виборчого законодавства, які б дозволили забезпечити високий рівень організації і проведення післявоєнних виборів, є напрочуд актуальним.

Аналіз наукових публікацій

Проблематика організації і проведення різних типів та видів виборів є предметом наукових досліджень, зокрема, таких відомих науковців як О.П. Васильченко, О.С. Лотюк, О.В. Москалюк, О.В. Марцеляк, Ю.Б. Ключковський та інші.

Водночас, окремі пропозиції ЦВК щодо вдосконалення виборчого законодавства для проведення післявоєнних виборів, які висвітлюються в цій статті, ще не отримали детального аналізу в конституційно-правовій науковій літературі, що обґрунтовує потребу в їх проведенні.

Метою цієї статті є характеристика та аналіз окремих пропозицій ЦВК щодо вдосконалення виборчого законодавства з метою належної організації і проведення виборів після війни (тобто виборів після закінчення або скасування воєнного стану).

Виклад основного матеріалу

У вересні 2023 року на офіційному вебсайті ЦВК було розміщено інформаційне повідомлення, відповідно до якого ЦВК вважає, що питання організації підготовки і проведення загальнодержавних та місцевих виборів гостро постає одразу після припинення чи скасування воєнного стану в Україні. Також зазначалось, що руйнівні наслідки, спричинені воєнними злочинами російської федерації та її збройних сил в Україні, серед яких передусім знищення важливої інфраструктури, криза з переміщенням громадян, що змушені були покинути свої домівки, уже сьогодні засвідчують необхідність прогнозування можливих проблемних питань, що постануть під час майбутнього проведення виборів, перегляду з цією метою виборчого законодавства України та внесення до нього відповідних систем-

них змін задля забезпечення сприяння реалізації виборчих прав громадян і належного адміністрування виборчих процесів у повоєнний період [1].

Тому ЦВК, спираючись на багаторічний досвід і практику адміністрування виборчих процесів, за участі міжнародних партнерів та громадських організацій розробила проєкт Закону України «Про особливості забезпечення організації та проведення загальнодержавних виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні», а також подала пропозиції щодо врегулювання основних процедурних моментів у вигляді порівняльної таблиці щодо внесення змін до Виборчого кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законів України, спрямованих на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні [1].

Зазначені у попередньому абзаці пропозиції були формалізовані у тексті постанови ЦВК від 27 вересня 2022 року № 102 «Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні» (далі – Постанова) [2].

У Постанові слушно зазначено, що відповідно до частини першої ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3] в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування.

Також звернено увагу на приписи ч. 1 ст. 20 Виборчого кодексу України (далі – ВКУ) [4], якими встановлено, що в разі введення в Україні чи в окремих її місцевостях воєнного або надзвичайного стану виборчий процес загальнодержавних виборів та/або виборчий процес відповідних місцевих виборів, що відбуваються на цих територіях або їх частині, припиняється з дня набрання чинності відповідним указом Президента України.

Крім того, ЦВК наведено перелік виборів, які мали бути проведені за умови, якби

не було введено воєнного стану (що відбулося 24 лютого 2023 року), а саме:

- проміжні вибори народного депутата України 27 березня 2022 року в одномандатному виборчому окрузі № 206 (Чернігівська область), призначені постановою Центральної виборчої комісії від 29 жовтня 2021 року № 441;

- позачергові місцеві вибори Покровського сільського голови Нікопольського району Дніпропетровської області, Зайцівського сільського голови Синельниківського району Дніпропетровської області, Добропільського міського голови Покровського району Донецької області, Часовоярського міського голови Бахмутського району Донецької області, Новогуївинського селищного голови Житомирського району Житомирської області, Степівського сільського голови Миколаївського району Миколаївської області, Успенівського сільського голови Білгород-Дністровського району Одеської області, Озернянського сільського голови Тернопільського району Тернопільської області та Золотоніського міського голови Золотоніського району Черкаської області, призначені відповідно Постановами Верховної Ради України від 22 вересня 2021 року № 1775-ІХ, від 06 жовтня 2021 року № 1793-ІХ, від 01 грудня 2021 року № 1922-ІХ, від 06 жовтня 2021 року № 1794-ІХ, від 22 вересня 2021 року № 1779-ІХ, від 22 вересня 2021 року № 1776-ІХ, від 01 грудня 2021 року № 1923-ІХ, від 22 вересня 2021 року № 1778-ІХ, від 15 грудня 2021 року № 1964-ІХ;

- проміжні та повторні місцеві вибори, призначені відповідними територіальними виборчими комісіями на території деяких територіальних громад [2].

Як результат, констатує ЦВК, зазначені вище обставини, з огляду на приписи ст. 20 Кодексу та ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», обумовили припинення розпочатих виборчих процесів указаних виборів з 24 лютого 2022 року. Разом з тим згідно з абзацом п'ятим частини першої ст. 20 ВКУ після припинення чи скасування дії режиму воєнного стану перебіг відповідного виборчого процесу, припиненого у зв'язку з цим, розпочинається з початку.

Крім того, у Постанові звернено увагу, що під час дії правового режиму воєнного стану до ЦВК надійшли Постанови Верховної Ради України від 01 липня 2022 року № 2354-ІХ «Про дострокове припинення повноважень народного депутата України Лубінця Д.В.», від 08 липня 2022 року № 2356-ІХ «Про дострокове припинення повноважень народного депутата України Новинського В.В.» та від 21 вересня 2022 року № 2617-ІХ «Про дострокове припинення повноважень народного депутата України Шенцева Д.О.». У зв'язку з цим та зважаючи на встановлену законом заборону проведення виборів в умовах воєнного стану, ЦВК постановами від 11 липня 2022 року № 81 та від 23 вересня 2022 року № 99 вирішила розглянути питання про призначення проміжних виборів народних депутатів України в одномандатних виборчих округах № 57 та № 60 (Донецька область), № 176 (Харківська область) після припинення або скасування воєнного стану [2].

Окрім виборчих процесів загальнодержавних та місцевих виборів, перебіг яких або можлива дата призначення яких прийшлися на період воєнного стану, важливим є також звернути увагу на дати чергових загальнодержавних виборів, що зроблено ЦВК у Постанові. Зокрема, зазначається, що за Конституцією України чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України (тобто наступні – 29 жовтня 2023 року), а чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України (тобто наступні – 31 березня 2024 року) (частина перша статті 77, частина п'ята статті 103) [2].

На підставі викладеного ЦВК зроблено висновок, що питання організації підготовки і проведення загальнодержавних та місцевих виборів гостро постане одразу після припинення чи скасування воєнного стану в Україні. Також наголошено, що руйнівні наслідки, спричинені воєнними злочинами російської федерації та її збройних сил в Україні, серед яких передусім знищення критично важливих об'єктів інфраструк-

тури, криза з переміщенням громадян, що змушені були покинути свої домівки, уже сьогодні засвідчують необхідність прогнозування можливих проблемних питань, що постануть під час майбутнього проведення виборів, перегляду з цією метою виборчого законодавства України та внесення до нього відповідних системних змін задля забезпечення сприяння реалізації виборчих прав громадян і належного адміністрування виборчих процесів у повоєнний період [2].

Враховуючи викладені вище обставини, ЦВК сформульовані і запропоновані конкретні пропозиції щодо змін і доповнень виборчого законодавства (у формі проєкту закону України, наведеного в додатку до Постанови), спрямовані на забезпечення реалізації права голосу виборців, які в результаті збройної агресії російської федерації та тимчасової окупації нею частини нашої території були змушені залишити своє місце проживання.

Так, зазначеним у попередньому реченні проєктом закону пропонується передбачити можливість утворення на тимчасовій основі на час проведення загальнодержавних виборів додаткових виборчих дільниць та додаткових закордонних виборчих дільниць. Зокрема, на території України у разі необхідності додаткові виборчі дільниці утворювалися б у місцях компактного поселення внутрішньо переміщених осіб. Відповідне рішення ЦВК ухвалюватиме не пізніше дня початку виборчого процесу чергових загальнодержавних виборів, а у разі призначення позачергових загальнодержавних виборів – не пізніше ніж на десятий день з дня початку виборчого процесу таких виборів. На території іноземних держав додаткові закордонні виборчі дільниці могли б утворюватися як при закордонній дипломатичній установі України, так і поза її межами. Також ЦВК вважає за доцільне розпочати на рівні відповідного комітету Верховної Ради України широку фахову дискусію всіх зацікавлених сторін із залученням представників громадянського суспільства та міжнародних експертів щодо пошуку нових форм організації голосування на виборах на закордонних виборчих дільницях. Зокрема, таких, які б сприяли залученню до голосу-

вання значно більшої кількості виборців, що перебувають за кордоном, підвищили б доступність цієї процедури для таких виборців [1].

Зазначені пропозиції видаються доречними з огляду на необхідність забезпечити доступність можливості реалізувати право голосу в місцях, де тимчасово перебуває багато виборців. Також логічним є вивчення питання щодо застосування інших форм проведення виборів, окрім розширення кількості відповідних дільниць, адже таке розширення, беручи до уваги безпрецедентне збільшення кількості громадян України особливо за кордоном, може не забезпечити повністю доступне голосування для всіх охочих.

Окрім того, ЦВК пропонує низку змін до виборчого законодавства, що стосуватимуться кандидатів на виборах. Зокрема, що права висування кандидатів, яке не може бути реалізовано через політичну партію та її місцеві організації, якщо діяльність такої партії заборонено або її реєстрацію анульовано в установленому законом порядку [1].

З цією пропозицією доцільно погодитись, адже підстави зазначеної заборони полягають у вчиненні партією дій, спрямованих на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, що має, безумовно, припиняти будь-яку участь таких партій у будь-яких виборчих процесах.

Ще одним правовим наслідком заборони діяльності політичної партії, на думку ЦВК, має стати заборона здійснення заміщення народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, повноваження яких достроково припинені та які були обрані за виборчими списками політичних партій (місцевих організацій політичних партій), діяльність яких заборонено [1].

Обґрунтованість цієї пропозиції підтверджується тим, що участь окремих кандидатів у виборах за пропорційною виборчою системою нерозривно пов'язана і є похідною від діяльності відповідних політичних партій (їх місцевих організацій), тому забо-

рона діяльності останніх має спричиняти припинення будь-яких процедур, які є наслідками та обумовлені такою діяльністю.

Крім того, ЦВК пропонує до розумної міри підсилити наявні у виборчому законодавстві обмеження щодо здійснення спостереження за виборами особами, дії яких можуть загрожувати основам національної безпеки, оскільки ризики впливу іноземних держав, зокрема російської федерації, на внутрішні справи в Україні через втручання у виборчий процес залишаються досить високими.

Крім того, з метою недопущення обмеження у реалізації виборчого права у зв'язку із тим, що значна кількість людей (носіїв як активного, так і пасивного виборчих прав), рятуючись від війни, змушені були покинути власні домівки та шукати тимчасового захисту в інших країнах світу, не припиняючи свого громадянського зв'язку з Україною, ЦВК пропонується розширити у положеннях Кодексу виняткові випадки, які не вважатимуться порушенням цензу осілості для кандидатів на загальнодержавних виборах [1]. Цю пропозицію також вважаємо такою, що заслуговує на схвалення та реалізацію, враховуючи виняткові обставини, спричинені злочинною війною росії проти України.

Висновки

Незважаючи на продовження необґрунтованої війни (ведення якої є злочином з боку російського керівництва та російських військових), російської федерації проти нашої Батьківщини, напрацювання фундаменту, у тому числі законодавчого, для зростання і розвитку України після її перемоги у такій війні має здійснюватися вже сьогодні.

Тому напрацьовані ЦВК конкретні законодавчі пропозиції, які мають на меті забезпечити організацію і проведення виборів у складних післявоєнних умовах, заслуговують на схвалення і детальний аналіз з метою в тому числі їх подальшого удосконалення.

Зазначені пропозиції, формалізовані у Постанові, зокрема, полягають у:

- передбаченні можливості утворення на тимчасовій основі на час проведення загальнодержавних виборів додаткових виборчих дільниць (які у разі необхідності

утворювалися б у місцях компактного поселення внутрішньо переміщених осіб) та додаткових закордонних виборчих дільниць;

- забороні реалізовувати право висування кандидатів через політичну партію та її місцеві організації, якщо діяльність такої партії заборонено або її реєстрацію анульовано в установленому законом порядку;

- забороні здійснення заміщення народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, повноваження яких достроково припинені та які були обрані за виборчими списками політичних партій (місцевих організацій політичних партій), діяльність яких заборонено;

- посиленні наявних у виборчому законодавстві обмежень щодо здійснення спостереження за виборами особами, дії яких можуть загрожувати основам національної безпеки;

- розширенні в положеннях ВКУ виняткових випадків, які не вважатимуться порушенням цензу осілості для кандидатів на загальнодержавних виборах.

Література

1. Законодавчі пропозиції ЦВК. URL: <https://cvk.gov.ua/novini/vibori-pislya-viynitstvk-napratsyuvava-zakonodavchi-propozitsii-shhodo-provedennya-viboriv-u-povoienniiperiod.html>.

2. Постанова Центральної виборчої комісії від 27 вересня 2022 року № 102 «Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-22#Text>.

3. Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

4. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

References

1. Zakonodavchy propozytzii TsVK. URL: <https://cvk.gov.ua/novini/vibori-pislya-viynitstvk-napratsyuvava-zakonodavchi-propozitsii>

shhodo-provedennya-vivoriv-u-povoienniiperiod.html.

2. Postanova Tsentral'noyi vyborchoyi komisiyi vid 27 veresnia 2022 roku № 102 «Pro propozyzii shodo vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy, spriamovani na zabezpechennia pidgotovry ta provedennia vyboriv pislia pryypynennia chy skasuvannia voyennogo stanu v Ukraini». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-22#Text>.

3. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhy m voyennogo stanu» vid 12 travnia 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

4. Vyborchii kodeks Ukrainy 19 grudnia 2019 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Yevstihnieiev A.S.

**MAIN DIRECTIONS OF IMPROVEMENT
OF ELECTORAL LEGISLATION AIMED AT
THE CONDUCT OF POST-WAR ELECTIONS:
POSITION OF THE CEC**

The article is devoted to the analysis of individual proposals of the Central Election Commission (hereinafter - the CEC) regarding the improvement of the electoral legislation of

Ukraine, aimed at ensuring the preparation and holding of elections after the termination or abolition of martial law in Ukraine.

The circumstances justifying the need for such proposals have been investigated. The list of elections, the election processes of which were stopped or did not start due to the full-scale armed aggression of russia against Ukraine, which caused the introduction of martial law in our country, is highlighted.

The main of the mentioned proposals are highlighted, their content is given, and the author's evaluation is carried out on the subject of expediency and motivation. In particular, we are talking about proposals: to ensure the availability of voting for Ukrainians abroad and in places of compact residence of internally displaced persons; regarding the prohibition of nomination of candidates and replacement of candidates from prohibited political parties; regarding the expansion of exceptional cases that will not be considered a violation of the residency requirement for candidates in national elections.

Keywords: improvement of electoral legislation, post-war elections, elections after the end or cancellation of martial law, the Central Election Commission.

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

КУДІН Сергій Володимирович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін, Державний податковий університет

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1396-3212>

ЛОЩИХІН Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін, Державний податковий університет

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9689-1650>

ФРАНЦУЗ Анатолій Йосипович - доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, університет «КРОК»,

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2861-1252>

УДК 340.1

DOI 10.32782/NP.2023.3.2

У цій статті з філософсько-правових позицій розглянуті питання розуміння поняття «соціальна цінність людини». У сучасній науковій літературі продукується думка, що це поняття слід осмислювати через поняття «сенс життя» і «призначення» людини. Доведено, що перше з них позначає всю повноту цілеспрямованої життєдіяльності людини, індивіда як представника людського роду; він має особовий, конкретно-історичний характер, він багатобразний, динамічний, локальний; така характеристика «сенсу» пояснюється тим, що людина по своїй суті є соціально-творча і діяльна істота і постійно ставить перед собою все нові і нові цілі й завдання. «Призначення» виражає кінцеву мету існування людини як родової істоти, виражає сенс самого сенсу її буття як індивіда і особи. Проаналізовано, що деякі вчені визначають поняття «корисність» у сенсі «значення», «призначення» ж схильні розглядати в аспекті «результат діяльності», а поняття значущість дуже близьке до поняття цінність. Визначено, що ми вважаємо, що соціальну цінність жінки слід дійсно аналізувати під «зрізом» вищезазначених понять, але в іншому розумінні: «призначення» етимологічно означає напрям, мету діяльності, що конкретно і необхідно зробити людині і віддзеркалює «зна-

чення» чи «значущість» вчинків; натомість, зміст «корисності» передається через «результат діяльності», досягнення або ні кінцевої мети. Обґрунтовано, що, на нашу думку, соціальна цінність людини, яка пізнається у зв'язку із поняттям «корисність», розуміється нами як досягнення людиною актуальних на сьогоднішній день цілей, реалізація відповідних завдань, конструктивне вирішення значущих для людства у певний період проблем. Таке визначення включає, передусім, філософський та філософсько-правовий аспекти.

Ключові слова: права; жінка; Київська Русь; правове положення; Литовський Статут; Литовсько-Руська держава; аксіологічний підхід

Мета статті

З'ясувати зміст філософсько-правового виміру соціальної цінності жінки в Київській Русі.

Виклад основного матеріалу

Як вважає А.М. Орлеан, кожна з концепцій лише дещо більше від інших акцентує увагу на один з аспектів людської сутності або людського буття. Тому кожна з історичних філософських концепцій лише додає розуміння ще одного відтинку складної, багатогранної та

досить неоднозначної конструкції під назвою «людина» [1, с. 3 – 4]. На погляд Д.А. Гудими, усі «...дефініції різнобічно, проте абстрактно підходять до визначення поняття людини, оскільки єдиний об'єктивний критерій для побудови «всеохоплюючої» дефініції відсутній» [2, с. 258 – 259]. В.С. Бігун наголошує, що думки мислителів можна поєднати у три підходи до визначення людини: дескриптивний; атрибутивний; сутнісний [3, с. 24 – 25].

У сучасному науковому полі підкреслюється думка, що: - людину відрізняє членороздільна мова; - вона є суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури і істотою, що є найвищим ступенем розвитку живих організмів на Землі; - вона є втіленням високих моральних та інтелектуальних властивостей; - її слід розуміти як істоту біологічну та соціальну; - лише вона має специфічний спосіб буття (практику), володіє свободою, творчістю, свідомістю; - вона є суспільною істотою, що має свідомість, володіє виразною мовою, виробляє і використовує знаряддя праці; - вона відображає загальні риси людського роду, тобто характеризує родову істоту; - людина є цілісністю, якій внутрішньо притаманні діяльність і варіативність (унікальність) як наслідок поєднання взаємодії її соціальності та природності; - вона є соціально-культурною формою буття біологічної істоти виду *Homo sapiens* (сутність людини розуміється через поняття культури); - вона є істотою універсальною і може відображатись у всьому і відображати у собі все; - людина – це стан, що твориться безперервно, це постійне зусилля стати людиною тощо.

Сучасні учені виділяють такі основні ознаки людини та особливості її природи: - наявність розуму; - свідомості та самосвідомості; - редукцію інстинктивної поведінки, що уможливорює розвиток соціальних структур; - специфічний спосіб життя; - соціальність; - екзистенцію; - цілеспрямовану діяльність; - творчість; - можливість вибору; - духовність та наявність духовних потреб; - бажання змінюватись; - свободу, обов'язок і відповідальність; - здатність творити слово; - можливість мати абстрактне мислення; - включає природні, соціальні, духовні, загальнолюдські та космічні елементи; - наявність людського змісту, жити у культурній парадигмі та у стані принципо-

вої незавершеності [4, с. 408; 5, с. 243 – 247; 6, с. 13 – 15].

Разом з тим, історичний поступ людства дає підстави дещо уточнити визначення поняття «людина», виходячи з поєднання різних її характеристик. Тому варто погодитись з тими ученими, які стверджують, що недостатньо визначити людину як біосоціальну істоту, яка має мислення, мову, здатна створювати знаряддя праці, а також використовувати їх у своїх цілях. Ряд вітчизняних науковців зазначає, що людина має вкрай важливу ознаку як духовність, яка і відрізняє її від інших живих істот. Тому, на нашу думку, слід підтримати їх погляд, що людина має біологічну, соціальну, духовну сутності, вона поєднує фізичне і духовне, природне і соціальне, успадковане та набуте нею при житті. Крім того, учені стверджують, що людині притаманні ще кілька рис: творіння, руйнація та збереження своєї ідентичності. Безперечно, що увесь хід розвитку людської цивілізації – це перехід від миру до війни і навпаки, відбудова свого буття на засадах збереження свого Я.

Таким чином, людину у філософському аспекті можна ідентифікувати як істоту біологічну, але соціалізовану, що має духовність і кілька важливих рис: здатність до творіння, руйнації, збереженні власної ідентичності.

Разом з тим, важливою сферою буття людини є правова. Отже, філософське розуміння людини доповнюється філософсько-правовим усвідомленням ознак людини. У філософсько-правовій літературі можна знайти безліч дефініцій людини саме з правового аспекту. Вони зводяться, в основному, до таких, якто: «правова людина», «юридична людина», «правовий суб'єкт» тощо. Ряд учених наголошує на відмінностях між поняттями «правова людина», «юридична людина» та «правовий суб'єкт». «Правова людина» – це індивід, якому з огляду на його природу притаманні вроджені правові якості, що є найважливішою складовою загального соціального права. Натомість, «юридична людина» – це індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально соціальне явище. «Правовий суб'єкт» – це істота, яка уособлює правове буття, принцип права, виступаючи його активним носієм і реалізатором [7, с. 154; 8, с. 11].

Отже, можна стверджувати, що філософське поняття «людини» обов'язково має включати й філософсько-правове її осмислення через поняття «правова людина», «юридична людина», «правовий суб'єкт»; діяльність людини опосередковується правом і регулюється його нормами; соціальна (а зрештою, й правова) цінність людини «кристалізується» через призму права.

Не менш важливою проблемою є відповідь на питання про дефініцію поняття «цінність», її природу. Слід зазначити, що в історії філософської думки склались різні інтерпретації цього поняття. Як вважає Є. Ковальов, значний поштовх у розвиток теорії цінностей зробили представники німецької класичної філософії [9, с. 43 – 45]. У той самий час, у сьогоденній науці не існує єдиного підходу до надання визначення поняттю «цінність». Як зауважує Ф.Г. Семенченко, сучасні теоретичні дискусії розгорнулись навколо п'ятих аспектів (чи є об'єкт цінністю або чи має він якусь цінність; цінностями є або предмети, що мають значення для людини, задовольняють її потреби або це є абстрактні сутності; цінністю є індивідуальне або надіндивідуальне утворення; спосіб включення цінності до структури особистості; цінність може розглядатись як норма, стандарт поведінки або як ідеал, ціль, що задає загальний напрям діяльності) [10, с. 59 – 61].

В основному, дефініції поняття «цінність», які надаються ученими, відображають: специфікацію цінностей як взаємовідносин між об'єктом і суб'єктом; як об'єктів, що слугують задоволенню інтересів людей; як явищ свідомості, які визначають ціннісну діяльність особи або таких, що віддзеркалюють уявлення про матеріальні і духовні блага (таких визначень близько 16) – і зводяться до домінації об'єктивістського чи суб'єктивістського аспектів.

При великому масиву визначень, тим не менше, їх об'єднує, на думку Т.В. Журавльової, те, що цінність невіддільна від людини, сфер людського буття, адже «цінності приходять у світ завдяки людині, оскільки вона є джерелом цінностей» [11, с. 244], іншими словами – певні категорії, що значущі для неї.

Крім великого масиву визначень, існує й значна кількість груп цінностей, які виділя-

ються вченими. Це, зокрема: - предметні і духовні; - матеріальні, природні, соціально-політичні; - предметні і суб'єктні; - цінності другого ступеня значення, повсякденного попиту і побуту, вищі цінності; - складні-прості, скриті-активні, розвинені-нерозвинені, істинні-псевдоцінності; - позитивні і негативні (неприємне, неблагогоду, хибне, несправедливе, потворне, профане); - егоїстичні й альтруїстичні; - ситуативні й стійкі; - пізнавальні й предметно-перетворювальні; - первинні й вторинні; - реальні й потенціальні; - абсолютні та відносні; - вічні й актуальні; - цінності-норми і цінності-установки; - цінності життя і культурні цінності; - глобальні цінності, традиції, догми, філософські авторитети й ідеологічні постулати; - абсолютні, відносні, псевдоцінності; утилітарні, пізнавальні, управлінські, моральні, естетичні, споживчі, творчі; - цінності-ідеали, цінності-бажання, цінності-повинності; - цінності-цілі й цінності-засоби тощо.

Серед усього розмаїття класифікацій і видів цінностей знаходиться місце і цінностям, що є притаманними українцям. Учені виділяють такі: 1) індивідуалізм; 2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур; 3) кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним і більш стриманим; 4) антропоцентризм, який підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу; 5) глибинний оптимізм [12, с. 11].

Учені з давніх часів намагались знайти місце людини у безлічі цінностей. У ХХ та на початку ХХІ ст. більшість науковців схиляються до думки (яку ми підтримаємо), що людина є абсолютною цінністю, а всі інші цінності є цінностями-засобами. Саме в цьому вбачається філософсько-антропологічний підхід як «світоглядна аксіоматична ідея про найвищу цінність біосоціального індивіда», «визнання самоцінності людини стає і центральною ідеєю гуманізму, і її вихідною умовою, що ґрунтується лише на факті існування людини як біосоціодуховної істоти», а «Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності» [13, с. 122; 14, с. 201; 15, с. 250; 16, с. 13].

Іншими словами, абсолютна цінність людини має синтезуючий характер стосовно всіх

інших цінностей, і у цьому випадку йдеться про аксіологічне розуміння людини, що ґрунтується на гуманістичному, антропоцентричному аспекті. При цьому абсолютна цінність людини має три складові. Перша включає самоцінність, друга – аксіологічне ставлення до іншої людини, нарешті, третя стосується інтерпретації людини як вічної цінності поза хронологічно-історичних рамок та просторових меж.

Визнання людини абсолютною цінністю також дозволяє розглядати її в межах двох сучасних підходів: філософсько-антропологічному («людина як цінність») та філософсько-аксіологічному («цінність людини»). Це, у свою чергу, уможливує здійснити історико-правове дослідження соціальної цінності жінки в Україні у рамках антропологічного (жінка розглядається як цінність через її діяльність та результати цієї діяльності, які є людино-мірними і включають поняття самоцінності) та аксіологічного (жінка наділяється різними якостями, її діяльність може розглядатися і через призму її біосоціодуховної сутності, але вона не обов'язково уявляється як абсолютна цінність) підходів.

Висновки

Враховуючи зазначене, слід з філософсько-правових позицій розглянути питання розуміння поняття «соціальна цінність людини». У сучасній науковій літературі продукується думка, що це поняття слід осмислювати через поняття «сенс життя» і «призначення» людини. Перше з них позначає «всю повноту цілеспрямованої життєдіяльності людини, індивіда як представника людського роду; він має особливий, конкретно-історичний характер, він багатообразний, динамічний, локальний; така характеристика «сенсу» пояснюється тим, що людина по своїй суті є соціально-творча і діяльна істота, і постійно ставить перед собою все нові і нові цілі й завдання. «Призначення» виражає кінцеву мету існування людини як родової істоти, виражає сенс самого сенсу її буття як індивіда й особи» [17, с. 90].

Деякі вчені визначають поняття «корисність» у сенсі «значення», «призначення» ж схильні розглядати в аспекті «результат діяльності», а поняття значущість дуже близьке до поняття цінність [18, с. 28]. Ми не погоджує-

мось з такою інтерпретацією зазначених понять, і принагідно до напрямку нашого історико-правового дослідження, вважаємо, що соціальну цінність жінки слід дійсно аналізувати під «зрізом» вищезазначених понять, але в іншому розумінні: «призначення» етимологічно означає напрям, мету діяльності, що конкретно і необхідно зробити людині і віддзеркалює «значення» чи «значущість» вчинків; натомість, зміст «корисності» передається через «результат діяльності», досягнення або кінцевої мети.

На нашу думку, соціальна цінність людини, яка пізнається у зв'язку із поняттям «корисність», розуміється нами як досягнення людиною актуальних на сьогоднішній день цілей, реалізація відповідних завдань, конструктивне вирішення значущих для людства в певний період проблем. Таке визначення включає, передусім, філософський та філософсько-правовий аспекти.

Література

1. Орлеан А. М. Людина як вища соціальна цінність та філософсько-правова категорія в контексті її захисту від експлуатації. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 1(9) : [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://lj.оа.edu.ua/articles/2014/n1/14оамзвe.pdf>.
2. Гудима Д. А. Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняттєвого апарату). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 256 – 266.
3. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 23 – 32.
4. Причепій Є. М. Філософія : підр. для студентів вищих навч. закл. [Вид. 2-ге]. Київ : Академвидав, 2005. 592 с.
5. Киричок О. Б. Філософія : підр. для студентів вищих навч. закл. Полтава: РВВ ПДАА, 2010. 381 с.
6. Гребеньков Г. В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць*. Донецьк, 2005. № 1. С. 3 – 15.
7. Філософія права : Підручник [Данильчан О. Г., Дзьобань О. П., Максимов С. І. та

ін.]. [за ред. О.Г. Данильяна]. Харків : Право, 2009. 208 с.

8. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 22 с.

9. Ковальов Є. Інтерпретація поняття цінностей: історичний аспект. *Світогляд — Філософія — Релігія : збірник наукових праць / Держ. вищ. навч. заклад «Українська академія банківської справи Нац. банку України» ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН ; [за заг. ред. І. П. Мозгового]. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. С. 43 – 53.*

10. Семенченко Ф. Г. «Цінність» як предмет соціально-гуманітарної науки: теоретико-концептуальний підхід аналізу проблеми цінностей. *Вісник Київського нац. університету імені Т. Шевченка: Серія: Філософія. Політологія.* 2010. Вип. 100. С. 57 – 61.

11. Журавльова Т. В. Особистісна цінність людини як базова цінність сьогодення. *Філософія. Культура. Життя : Міжвузівський збірник наук. праць.* Вип. 37. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. С. 238 – 245.

12. Ременець О. В. Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2011. 16 с.

13. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права.* 2003. Т. 1. С. 122 – 125.

14. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : монографія. Харків: Право, 2010. 236 с.

15. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.

16. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2012. 17 с.

17. Ціннісно-смысловий універсум людини : монографія. [Сердюк О.О., Алфьорова М.В., Ашихміна А.В. та ін.]. Донецьк: Юго-Восток, 2007. 290 с.

SUMMARY

This article examines the issues of understanding the concept of «social value of a person» from the philosophical and legal perspective. The modern scientific literature suggests that this concept should be understood through the concepts of «meaning of life» and «purpose» of a person. It is proved that the first of them denotes the fullness of purposeful life activity of a person, an individual as a representative of the human race; it has a personal, specific historical character; it is diverse, dynamic, local; this characteristic of «meaning» is explained by the fact that a person is essentially a socially creative and active being, and constantly sets himself more and more new goals and objectives. «Purpose» expresses the ultimate goal of man's existence as a generic being, expresses the meaning of the very meaning of his being as an individual and a person. It is analyzed that some scholars define the concept of «utility» in the sense of «meaning», while «purpose» is usually considered in the aspect of «result of activity», and the concept of significance is very close to the concept of value. It is determined that we believe that the social value of women should indeed be analyzed under the «slice» of the above concepts, but in a different sense: «purpose» etymologically means the direction, the goal of activity, which is specifically necessary for a person to do and reflects the «meaning» or «significance» of actions; while the content of «usefulness» is conveyed through the «result of activity», the achievement or not of the ultimate goal. It is substantiated that, in our opinion, the social value of a person, which is cognized in connection with the concept of «utility», is understood by us as the achievement by a person of the goals which are relevant for today, the realization of relevant tasks, and constructive solution of problems which are significant for humanity in a certain period. This definition includes, first of all, philosophical and philosophical and legal aspects.

Key words: rights; woman; Kievan Rus; legal status; Lithuanian Charter; Lithuanian-Russian state; axiological approach

18. Матяж С. В., Березянська С. В. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія» Серія: Соціологія.* 2013. Т. 255. Вип. 213. С. 27 – 30.

ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ ДІЇ НОРМ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В ЧАСІ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ ЦІЛЬОВОГО СПОСОБУ ТЛУМАЧЕННЯ

МОСКАЛЮК Олександр Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI 10.32782/NP.2023.3.3

У статті розглянуто питання дії норм конституційного права в часі. Обираючи правову норму, правозастосовувач повинен виходити зі співвідношення цілей правового регулювання (мети правової норми) з принципами правової визначеності та добросовісності. Для з'ясування мети правової норми варто звертатися до причин виникнення правової норми та цілей аналогічних правових норм як у системі національного законодавства, так і в законодавстві зарубіжних країн, у тому числі і конституційному.

Крім того, слід враховувати, що вибір правової норми не може відбуватися поза фактори соціальної дійсності. Тому правозастосовувач повинен також зважати на соціальні наслідки прийнятих рішень, у тому числі в розрізі гіпотетичної можливості створення прецеденту прийнятим ним рішенням.

Ключові слова: принцип добросовісності, принцип пропорційності, тлумачення конституційних норм, цільовий спосіб тлумачення

Традиційно у вітчизняній юридичній літературі цільовому способу тлумачення норм права відводиться допоміжна роль. Окремі аспекти цього питання розглядалися лише А. Мірошніченком, Б. Малишевим, М. Савчином, І. Сліденком, В. Гончаровим, Ю. Тодикою. Втім, використання цільового способу тлумачення, який передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети [1, с.124], дозволяє вирішити складні правозастосовчі ситуації. Серед них варто виділити

ситуації колізії норм права, прогалин у законодавстві, проблеми зловживання правом та обходу закону, інші випадки суперечності між буквою закону та його духом. У межах цієї статті ми спробуємо проілюструвати як цільовий спосіб тлумачення може бути застосований при визначенні дії норм конституційного права в часі.

Для цього ми проаналізуємо наступну ситуацію. Згідно з частиною п'ятою статті 131 Конституції України одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль. Відповідне положення з'явилося в результаті внесення змін у Конституцію в 2016 році. До того часу аналогічні функції здійснювалися іншим конституційним органом - Вищою Радою Юстиції, а Конституція обмежень щодо кількості строків перебування на посаді члена ВРЮ не передбачала. Разом з тим, у чинному тоді Законі України «Про Вищу раду юстиції» вказувалося, що члени ВРЮ обираються тільки на один чотирирічний термін. У перехідних положеннях Закону України «Про Вищу раду правосуддя» 2016 року зазначено, що ВРП є правонаступником ВРЮ, а члени ВРЮ набувають статусу членів ВРП і здійснюють свої повноваження до 30 квітня 2019 року.

15 лютого 2019 року рішенням Вищої ради адвокатів Павло Гречківський та Сергій Маловацький, які ще за чинності попереднього законодавства стали членами ВРЮ і в наступному набули повноважень членів ВРП, були обрані до складу ВРП.

Згодом відповідне рішення було оскаржене в порядку адміністративного судочинства, оскільки, на думку позивача, вказані особи були повторно обрані до Вищої ради правосуддя строком на чотири роки, що порушувало вимоги частини п'ятої статті 131 Конституції України.

Суд як першої, так і апеляційної інстанції у задоволенні позову повністю відмовив. При цьому, для нас з точки зору розгляду цільового способу тлумачення як критерію вибору норми права в часі, мають значення наступні мотиви прийнятих судових рішень.

1) Застосування до Гречківського та Головацького положень частини п'ятої статті 131 означатиме зворотню дію норм права в часі, що є прямим порушенням статті 58 Конституції України, яка визначила принцип незворотності дії норм права в часі. Обмеження в частині неможливості одній і тій самій особі обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль, застосовується до правовідносин, які виникли після набрання чинності змін до Конституції України, внесених Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», та норм частини другої статті 5 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», а також у відношенні осіб, які попередньо обіймали посаду саме члена Вищої ради правосуддя, а не члена Вищої ради юстиції [2].

2) Конституція України та Закон України «Про Вищу раду правосуддя» не встановлюють додаткових умов, коли вказане обмеження застосовується також до осіб, яких було призначено членами Вищої ради юстиції на підставі Закону «Про Вищу раду юстиції» в редакції Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року [3].

Жодним чином ми не заперечуємо необхідність дотримання принципу незворотності дії в часі. Як зазначає М.Козюбра, правило «закон не має зворотної дії в часі» було сформульовано ще давньоримськими юристами на протидію сваволі законодавця, який надавав зворотної сили законам, що погіршували становище людей, встановлювали відповідальність за дії, які на час

їх вчинення визнавалися законними. Метою цього принципу є створення гарантії неможливості ущемлення прав і свобод людини з боку державної влади [4]. Втім, з точки зору теорії права, у межах вказаних рішень допущено помилку щодо визначення зворотної дії норми права в часі. Відтак коротко зупинимося на теоретичних основах дії норм права в часі.

Залежно від дії норм права в часі всі правовідносини можна поділити на ті, які реалізуються одномоментно, та ті, які мають протяжність у часі. Якщо в першому випадку за критерієм розташування в часі існує тільки два явища: ті, які мали місце до набуття чинності правової норми, і ті, які мають місце після цього моменту, то в другому випадку з'являється ще один вид – ті, які існували на вказаний момент (тобто на момент набуття чинності новою нормою) [5, с. 101]. У такому випадку фактична дія новоприйнятої норми має три напрями дії: зворотню (ретроактивну), негайну (пряму, звичайну) і перспективну (майбутню). Розглянута ситуація є прикладом тривалих правовідносин, коли нова норма з'являється і набуває чинності вже в процесі існування правовідносин. Застосування нової правової норми до вже чинних правовідносин у цьому випадку є саме негайною дією норм права в часі, а не зворотною [дет. див. 6]. Таким чином, в обох судових рішеннях застосування нової правової норми до вже чинних правовідносин помилково визначено зворотною дією в часі. Щоправда, сказане не знімає питання того, чи повинна нова правова норма застосовуватися до вже чинних правовідносин.

У теорії права загальноприйнято: у разі відсутності норми, яка визначає напрям темпоральної дії норм права в часі, вважається, що норма права має негайну дію. Таке припущення спростовується у випадку, коли застосування нової норми призводить до порушення принципу правової визначеності [дет. див. 6]. Тому для визначення того, чи підлягає застосуванню норма частини п'ятої статті 130 Конституції України для вже існуючих на момент набрання нею чинності відносин, нам необхідно конкретизувати принцип правової визначеності щодо конкретної

ситуації та встановити мету норми частини п'ятої статті 131 Конституції України.

Принцип правової визначеності передбачає наявність впевненості в особі, що вже вчинені дії в майбутньому не будуть переглянуті і вона досягне тих правових наслідків, на які розраховувала, вступаючи в правовідносини. Адаптуючи цей правовий принцип до розглядуваної ситуації, його слід тлумачити наступним чином. Чи відмовилася б особа від перебування на посаді члена ВРЮ, знаючи, що в наступному будуть прийняті зміни в законодавстві, якими ВРЮ буде реорганізована у ВРП, орган з аналогічними функціями та повноваженнями? При цьому слід враховувати, що на момент призначення в законодавстві вже існувала норма, яка фактично забороняла повторно обіймати посаду у ВРЮ. Так, частиною третьої статті 1 Закону України «Про Вищу раду юстиції» в редакції від 12.02.2015 р. передбачалося, що члени Вищої ради юстиції призначалися строком на чотири роки і могли бути призначеними лише на один строк¹. Видається, що вказаний факт для середньостатистичної людини не вплинув би на її рішення обійняти посаду у відповідному органі чи відкласти таке бажання. Саме таке припущення необхідно здійснювати з огляду на принцип добросовісності, який обмежує дію принципу правової визначеності, передбачаючи, що право захищає інтереси завбачливих та розсудливих осіб [8, с.]. Таким чином, застосування частини п'ятої статті 131 до вже чинних правовідносин не може бути розглянуте як порушення принципу правової визначеності.

Отже, з точки зору домінуючої в теорії права точки зору, підстав для застосування перспективної дії норми права в часі відсутні, а значить, має застосовуватися негайна дія норми права. Логіка тут доволі проста, раз законодавець вважає за необхідне при-

йняти нову правову норму, то тим самим він визнає за незадовільне правове регулювання суспільних відносин попередньою правовою нормою. Втім, висновок щодо дії норми права в часі має також бути підтверджений застосуванням цільового тлумачення норм права.

Метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації цієї норми. Вказані цінності можуть належати до різних сфер суспільного життя (економічної, політичної, культурної, ідеологічної), у тому числі до суто юридичної сфери [9, с.295]. Таким чином, нам необхідно визначити причини появи цієї норми, чи зберігають ці причини актуальність на момент прийняття правозастосовного рішення і які цінності мають бути досягнуті при її реалізації. Допомогти у визначенні мети правової норми може ступінь поширення відповідної правової норми в законодавстві зарубіжних країн. Ця норма є втіленням принципу ротації, який уперше на рівні негласного правила почав дотримуватися з початку ХІХ століття в США і на сьогодні набув поширення в конституційному праві більшості держав при встановленні обмежень щодо кількості разів перебування на посаді глави держави. Він спрямований на запобігання зловживання владою, яке часто виникає при тривалому знаходженні однієї особи на одній і тій самій посаді. В українському законодавстві норми щодо обмеження кількості разів перебування на посадах різного рівня з'явилися на початку 10-их років, у тому числі як реакція на рекомендації міжнародних інституцій. Такі норми повинні були стати елементом нормативних гарантій від корупційних зловживань та деспотизму. До того ж, відповідні положення мали забезпечити оновлення закостенілості державного апарату.

При аналізі цієї правозастосовної ситуації варто звернути увагу на ще один момент. Правозастосувач, ухвалюючи рішення, вочевидь повинен зважати на соціальні наслідки свого рішення. У процесі тлумачення інтерпретатор діє в трьох напрямках досліджуючи: 1) норму права; 2) правові зв'язки норми з іншими нормами; 3) позаправові зв'язки норми з іншими суспільни-

¹ З теоретичної точки зору, у цьому випадку взагалі некоректно ставити питання про зворотну дію норми права в часі. Адже в юридичній науці аксіомою є те, що від зворотної дії закону в часі необхідно відрізнити випадки, коли нова правова норма надає те саме юридичне значення фактам, яке надавала їм попередня норма. Такі правовідносини нова норма бере під свій захист і на її основі вони отримують свій подальший розвиток і вирішення [7, с.297].

ми явищами [10, с. 471]. Телеологічний та історичний способи тлумачення норм права найефективніші у діяльності інтерпретатора в останньому із зазначених напрямів. При цьому історичний спосіб тлумачення покликаний встановити те, що було до прийняття, а також у день прийняття закону, а телеологічний спосіб тлумачення виявляє те, що буде (має бути) після втілення закону в життя [11, с. 16].

Інакше кажучи, інтерпретатор повинен спробувати спрогнозувати наслідки прийнятих рішень. У розрізі розглянутої ситуації я це сформулював би так. Чи відповідне рішення не стане прикладом для того, щоб інші особи намагалися обійти відповідні положення законодавства, що по суті означатиме їх фактичну ліквідацію. І дійсно в сучасній вітчизняній юридичній дійсності спроби обійти обмеження щодо кількості раз перебування на посаді можна з легкістю віднайти в різних сферах. Так, згідно зі статтею 42 Закону України «Про вищу освіту», одна і та сама особа не може бути керівником відповідного закладу вищої освіти більше ніж два строки. Тобто людина, яка вже займала посаду два строки в конкретному університеті, не може вже обиратися ректором у цьому самому університеті. З метою обходу вищезазначеної норми Закону України «Про вищу освіту», Уряд за ініціативи профільних міністерств, які мають у своєму підпорядкуванні заклади вищої освіти кілька разів приймав рішення щодо штучної реорганізації закладів вищої освіти, а саме про створення начебто нових закладів вищої освіти з метою надання права чинним ректорам обратитися додатково на два строки. Відтак формально ніби приписи законодавства не порушувалися, проте фактично принцип ротації керівників вищих навчальних закладів ліквідувався².

² Як тут не згадати події 2018 року, коли Сергій Саргсян після десятирічного перебування при владі, відбувши два п'ятирічні терміни, прагнув перейти на посаду прем'єра, який зі зміненою Конституцією ставав особою №1 у державі. Таким чином, буква закону була дотримана, а дух порушений: особа прагнула продовжити перебування при владі, серед іншого використавши можливість впливати на законодавство.

На завершення хотілося б зробити ще один висновок. Процес тлумачення повинен супроводжуватися аналізом правових ситуацій з точки зору наявності правових аномалій. Обидві правові ситуації у своїй основі містять елементи обходу закону, коли суб'єкти правовідносин намагаються скористатися недосконалістю правового регулювання. Різниця лише полягає в тому, що в другому випадку для здійснення обходу закону необхідним було ще прийняття розпорядчих актів. Фактично вказані дії свідчать про недобросовісність суб'єктів правовідносин, що так само повинно враховуватися при прийнятті остаточного рішення.

Висновки.

1. Для з'ясування мети правової норми варто звертатися до причин виникнення правової норми та цілей аналогічних правових норм як у системі національного законодавства, так і в законодавстві зарубіжних країн, у тому числі і конституційному. При цьому це правило не носить абсолютного характеру і може бути спростоване іншими аргументами.

2. Зважаючи на природу цільового способу тлумачення правових норм, інтерпретатор також повинен враховувати позаправові зв'язки з іншими соціальними явищами та наслідки від застосування того чи іншого варіанту тлумачення правових норм для соціальної дійсності.

3. Використовуючи цільовий спосіб тлумачення, слід також аналізувати правову ситуацію з точки зору принципів права та правових аномалій (зокрема, зловживання правом та обходу закону). У розглянутих нами прикладах цільовий спосіб тлумачення розглядався також у розрізі принципу правової визначеності та принципу добросовісності.

Література

1. Застосування норм права (теорія і практика): Навч. посіб. За заг. ред. Б. В. Малишева. Київ. 2010. 260 с.

2. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 15.12.2020 р. у справі №640/12625/19 (реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР - 93562364). Єдиний державний реєстр судових рішень // [Електронний ресурс] - режим доступу:

[Електронний ресурс] - режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua.

3. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 02.02.2022 р. у справі № 640/12625/19 (реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР - 103222489). Єдиний державний реєстр судових рішень // [Електронний ресурс] - режим доступу: [Електронний ресурс] - режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua

4. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. — № 2. – С. 25–26.

5. Пушняк О. В. Право і час: монографія. Х.: ФІНН. 2009. 176 с.

6. Москалюк О. В. Подолання колізій між нормами права рівної юридичної сили: монографія. К.: Дакор. 2013. 213 с.

7. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. М.: Госюриздат. 1960. 511 с.

8. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 2008. 238 с.

9. Малишев Б. В. Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічне дослідження: дис. на зд. наук. ст. д-ра юр. наук; Київ, 2013. 405 с.

10. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер. 2006. 688 с.

11. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва. 1966. 18 с.

SUMMARY

The article analyzes the question of the action of constitutional norms in time. Choosing a legal norm, person should consider the balance between the objectives of the legal regulation and the principles of conscientiousness and proportionality. In order to determine the purpose of a legal norm, person should be made to the reasons for the emergence of a legal norm and the purposes of similar legal norms, both in the system of national legislation and in the legislation of foreign countries, including the constitutional one. In additional,

Besides, it should be borne in mind that the choice of a legal norm cannot take place outside social realities.

That is why person must also consider the social consequences of the decisions taken, including the hypotic possibility of setting a precedent.

Using a teleological interpretation, the legal situation should also be analysed from the point of view of the principles of law and legal anomalies (e.g., abuse of rights and circumvention of the law).

The purpose of the legal norms is certain material or spiritual values which are achieved as a result of the implementation of this rule. These values may relate to different spheres of social life (economic, political, cultural, ideological), including the legal sphere. Thus, it is necessary to determine the reasons for the emergence of this rule, whether these reasons remain valid at the time of the adoption of the legal decision and what values should be achieved in its implementation.

Key words: the principle of conscientiousness, the principle of proportionality, interpretation of the constitutional norms, teleological interpretation.

ПРИНЦИП КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ БІОМЕДИЧНОЇ ЕТИКИ ТА ПРАВА

ТАРАСЕВИЧ Тетяна Юріївна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічно-правових дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,

ORCID: 0000-0002-3860 -9909

УДК 342.7

DOI 10.32782/NP.2023.3.4

У статті проаналізовано принцип конфіденційності, що регулює використання нових біотехнологій у життєдіяльності людини. Конфіденційність передбачає суворе дотримання лікарської таємниці, надійне зберігання лікарем інформації, отриманої від пацієнта, анонімність проведених досліджень, мінімізацію втручання в особисте життя пацієнта, ретельне зберігання конфіденційних даних та обмеження доступу до них не тільки за життя, але й після смерті пацієнта. У дотриманні принципу конфіденційності проявляється відданість інтересам пацієнта, професійна чесність і порядність лікаря. Збереження в таємниці інформації, що стосується пацієнта, дотримання секретності визначається правом кожної людини на невтручання у сферу її приватних інтересів. Наголошено, що сучасні нано-, біо-, медичні технології вимагають по-новому переглянути методологічні аспекти організації відносин у системі «пацієнт – лікар – суспільство». Ці відносини мають зазнавати принципових змін. Якщо раніше лікар фактично конструював людину, даючи їй ліки, роблячи операції, то сьогодні це одна з онтологічних схем взаємодії. Провідною онтологією стає підтримка пацієнта: лікар уже не виступає власне як «конструктор», а є суб'єктом, який підтримує пацієнта, який самостійно будує своє життя, гармонізуючи його відповідно до можливостей нових медичних технологій. Відповідно, на порядку денному, з одного боку, постають проблеми юридичної відповідальності, а з іншого – етики діяльності лікаря. Будь-які ме-

дичні досягнення мають певний набір переваг та ризиків, торкаються етичних питань і породжують соціальні, суспільні, релігійні та політичні наслідки, а отже, вимагають чіткого нормативно-правового регулювання. Важливими питаннями в цій сфері є баланс потенційних вигод та ризик заподіяння ненавмисної шкоди; правове регулювання використання цих технологій у галузі генної інженерії та біомедицині загалом. Особливу роль у сфері біоетики покликані відіграти міжнародно-правові договори та акти Ради Європи, які стимулюють держави до розробки відповідного внутрішньодержавного законодавства та інших правових заходів щодо захисту прав людини.

Ключові слова: права людини, соматичні права, принципи права, принцип конфіденційності, лікар, пацієнт, біоетика, біоюриспруденція.

Вступ

Основу правового регулювання відносин у сфері біомедицини (так звана біоюриспруденція, біоправо) формують принципи права, що забезпечують єдність правових та етико-соціальних регуляторів у біотехнологіях. У медичному науковому співтоваристві розробляються й обговорюються принципи біоетики, які можна було б визнати універсальними [1]. Як такі називають передусім повагу автономії особистості (її права на самовизначення) і прагнення до забезпечення блага пацієнта, що ґрунтується на фундаментальних демократичних конституційних

цінностях, серед яких принципи свободи, гідності, солідарності, поваги автономії особистості, справедливості, орієнтації на благо (роби добро).

Принципи права – це одна із форм права, це засоби правового регулювання суспільних відносин, так би мовити, «дорожня карта» для правотворчих органів у процесі конкретизації ними принципів права та вироблення норм права. По суті, принципи права і норми права – різні регулятори суспільних відносин. Принципи права є первинним елементом системи права, які можуть застосовуватись безпосередньо [2]. У будь-якій сучасній демократичній державі принципи права є одним із центральних елементів у системі правового регулювання, що визначає правові основи суспільства та держави [3]. Важливо те, що принципи біоюриспруденції тісно пов'язані з принципами біоетики. Зокрема, у Європі такі етичні принципи, як повага до гідності, автономії, цілісності та вразливості особистості, захист генетичної недоторканності людини, стали важливими цінностями для європейської біоетики та біоправа [4].- В Україні нові конституційні засади, закріплені в Конституції України, а саме: забезпечення здоров'я громадян, збереження традиційних сімейних цінностей, охорони навколишнього середовища, доступності соціального середовища для інвалідів, національно-культурної ідентичності, соціальної солідарності, пріоритету інтересів дітей і молоді та низка інших – є важливими елементами біоюриспруденції, що формується.

У сучасний період затребуваність принципів біоюриспруденції та біоетики об'єктивно виправдана низкою причин. По-перше, немає однозначної відповіді на запитання, чи будуть досягнення сучасної біотехнології сприяти поліпшенню життя людини чи можуть призвести до її загибелі. По-друге, реалізація інновацій біотехнології здебільшого торкається багатогранної, постійно розширюваної і такої, що не піддається вичерпному визначенню сфери приватного життя.

Ступінь наукової розробки проблеми

Теоретичні, конституційно-правові та біомедичні проблеми соматичних прав лю-

дини розглядали у своїх працях О. Барабаш, В. Завальнюк, М. Лаврик, Т. Тарахонич, С. Стеценко, І. Сенюта, Я. Триньова та ін. Важливий внесок у розвиток біоюриспруденції зробили такі вітчизняні вчені, як В. Вовк, М. Громовчук, К. Ксьонзик, М. Маринів, Т. Михайліна, Ю. Турянський, Р. Хажинський та ін. Попри високу затребуваність у дослідженнях соматичних прав людини сьогодні привертають увагу авторів проблеми принципів їх закріплення в чинному законодавстві та міжнародних актах з огляду на відсутність чіткого правового регулювання.

Мета статті – розкрити сучасні теоретико-правові підходи до розуміння принципу конфіденційності крізь призму взаємозв'язку біоетики та права та його універсального тлумачення.

Виклад основного матеріалу дослідження

У науковій публікації «Принципи біомедичної етики» дослідники Т. Бочамп і Дж. Чілдресс сформулювали чотири основні принципи біоетичної етики: 1) принцип поваги автономії, який передбачає повагу до особистості й захист людей з недостатньою автономією; 2) принцип незаподіяння шкоди, який полягає в тому, що медичний працівник не може шкодити пацієнтові; 3) принцип допомоги і сприяння спонукає медичного працівника діяти в інтересах добробуту пацієнта, проявляти милосердя і благодіяння; 4) принцип справедливості контролює справедливий розподіл і соціальних благ, і соціальних навантажень [5].

Загалом, на думку Б. Островської, біоетичні принципи визначають межі допустимого втручання в природу людини, а також встановлюють заборону чи обмеження будь-якої діяльності, яка може становити загрозу життю, здоров'ю та гідності людини. На переконання вченої, усі біоетичні принципи перебувають у тісній взаємодії, оскільки спрямовані на захист життя, здоров'я та гідності людини. До основних біоетичних принципів, на її думку, належать: принцип заборони дискримінації (недискримінації), добровільної інформованої згоди особи (на проведення наукових досліджень і медич-

них втручань) та конфіденційності, заборони фінансової вигоди щодо використання тіла людини, його частин, переваги користі над шкодою, пріоритету людини, особистої автономії, цілісності особи тощо [6].

Вітчизняна концепція біомедичної етики будується на універсальних принципах – і американських, і європейських, – але дещо схиляється в бік їх соціологізації [7]. Підтвердження тому – принципи конфіденційності та секретності в їх застосуванні в галузі клінічної медицини та біомедичних досліджень. У цьому зв'язку варто коротко проаналізувати принцип конфіденційності.

Отже, принцип конфіденційності (нерозголошення лікарської таємниці) – це принцип біомедичної етики, що виявляється у взаємній довірі між лікарем і пацієнтом [8]. Існує два види етичних аргументів, які вимагають дотримання принципу конфіденційності. Перший – утилітаристський, що ґрунтується на міркуваннях корисності. Суть його в тому, що порушення конфіденційності різко погіршує взаємини пацієнта і лікаря й ускладнює виконання останнім своїх обов'язків. Другий – деонтологічний – спирається на гуманістичні моральні міркування, за якими кожен індивід як член суспільства має право сам вирішувати, кому і якою мірою його думки, переживання, почуття, відомості про обставини його життя можуть бути повідомлені.

Конфіденційність передбачає суворе дотримання лікарської таємниці, надійне зберігання лікарем інформації, отриманої від пацієнта, анонімність проведених досліджень, мінімізацію втручання в особисте життя пацієнта, ретельне зберігання конфіденційних даних та обмеження доступу до них не тільки за життя, але й після смерті пацієнта. У дотриманні принципу конфіденційності проявляється відданість інтересам пацієнта, професійна чесність і порядність лікаря. Збереження в таємниці інформації, що стосується пацієнта, дотримання секретності визначається правом кожної людини на невтручання у сферу її приватних інтересів.

Основний тягар моральної відповідальності за дотримання або недотримання секретності та конфіденційності несе, звичай-

но ж, той, кому безпосередньо була довірена таємниця – лікуючий лікар або медик-дослідник. До змісту поняття лікарської таємниці входять, так би мовити, дві таємниці: по-перше, відомості про хворого, отримані від нього самого, його родичів, близьких йому людей, по-друге, відомості, отримані під час діагностування, обстеження хворого або проведення медичних досліджень – інформація, яку треба або не треба довіряти хворому, «непосвяченим», громадськості. Ці два аспекти лікарської таємниці, переплітаючись між собою, породжують низку етичних проблем. Зокрема, на яких моральних принципах і правових нормах оснований інститут лікарської таємниці? Чи має лікарська таємниця етичні і юридичні межі?

Варто обумовити, що дотримання лікарської таємниці – це категоричний імператив медицини, що має глибокий гуманістичний сенс. Медична таємниця виступає своєрідною перевіркою моральної культури кожного медика як професіонала і людини. І якщо погодитися з тим, що моральне кредо медика – його професійний обов'язок, що вимагає вважати благо пацієнта пріоритетною метою, то збереження лікарської таємниці – один із проявів цього обов'язку.

У давні часи вимога дотримання лікарської таємниці була сформульована у «факультетській обіцянці», яку давали лікарі, коли закінчували курс: «допомагаючи стражденим, обіцяю... свято зберігати довірені мені сімейні таємниці і не вживати на зло наданої мені довіри». Ця обіцянка накладала на лікаря не юридичну, а тільки моральну відповідальність і була недостатньо повною [9]. Так, в обіцянці йдеться про те, щоб не використовувати довіру на зло. В умовах проведення медичних досліджень мова може йти про більш тонкі речі: зловживання довірою не з бажання нашкодити, а випадково або навіть з добрими намірами. Але в будь-якому разі лікар, що «зловживав довірою», не має права бути лікарем.

Існують різні ситуації розголошення лікарської таємниці. Лікарська таємниця може розголошуватися через балакучість медика, коли він робить це без умислу, а радше через нерозуміння [9, с. 60]. Така балакучість свідчить про небажання і невмін-

ня виділити предмет лікарської таємниці з тієї інформації, якою він володіє з уваги на свою професію. А це вже професійне невігластво, низька професійна культура. Інша причина недотримання лікарської таємниці – відсутність такту і скромності лікаря.

Особливо виразно проявляється аморальна сутність подібної поведінки, коли медичний працівник, маючи справу з відомими в суспільстві людьми, розкриває перед сторонніми таємниці їхніх хвороб, інтимного й сімейного життя. Тим самим він немовби демонструє «посвяченість», «долученість» до їхнього життя, відчуваючи на собі відблиск їхньої слави.

Дедалі більш поширеним стає розголошення лікарської таємниці з меркантильних інтересів, міркувань престижу або сенсаційності. Бажання заявити про свій пріоритет, розрекламувати свої досягнення (навіть ті, які перебувають ще на стадії розробки) веде часто до розголошення імен пацієнтів, особливо широко відомих, іноді під прикриттям «випадкового» витoku інформації. Особливо поширене це в косметології, фармакології, навіть у випадках екстракорпорального запліднення або сурогатного материнства, коли розголошення таємниці може завдати потенційної шкоди третій особі.

Тому лікарську таємницю варто розглядати як модифікацію заповіді «не нашкодь»: не нашкодь особистості пацієнта, його спокою і його близьких, бо добробут людини визначається не тільки її фізичним здоров'ям, але й моральним комфортом [10, с. 308]. Імператив нерозголошення лікарської таємниці вимагає від медика морально цілеспрямованої і професійно грамотної турботи про честь і гідність пацієнта та його близьких. Зрештою, розголошення таємниці може загрожувати спокою, миру, а іноді й існуванню сім'ї хворого. Порушення лікарської таємниці, на переконання вчених, на практиці веде до жахливої легковажності і до обурливої зневаги до самих законних прав хворого [10].

Сучасна деонтологія негативно ставиться до безмежного і легковажного втручання в інтимний світ пацієнта [9, с. 37]. Водночас для визначення діагнозу і вибору оптимальних засобів лікування, а також під час прове-

дення клінічних досліджень і випробувань лікар повинен знати умови і спосіб життя хворого, особливості його психічного стану. Нерідко в інтересах самого хворого лікарям доводиться коригувати його морально-психологічні установки, обмежувати або стимулювати ті чи інші потреби, рекомендувати змінити спосіб життя. Природно, потреба в такому втручанні підвищує моральну відповідальність лікаря, вимагає від нього високих моральних якостей. Пацієнт повинен бути абсолютно впевнений у його чесності, порядності, здатності зберегти лікарську таємницю. Він повинен довіряти лікарю як людині.

Збереження лікарської таємниці, що забезпечує надійність партнерських взаємин між лікарем і пацієнтом, виступає адекватною морально-етичною відповіддю медика на довіру і відвертість хворого, своєрідною платою за них. Довіряючи лікарю своє життя, пацієнт сподівається на милосердя, співчуття до себе з боку лікаря. Оголоючись перед лікарем і фізично, і емоційно, хворий очікує від останнього не тільки співчуття, а й співучасті, коли лікар «взьме на себе» його біль. Саме екстремальна ситуація змушує пацієнта впустити лікаря у своє особисте життя. Часом хворий відкриває лікареві секрети, таємниці своїх переживань, які приховує навіть від родичів і яких соромиться сам. Через свою професію лікар стає для нього найближчою людиною, його «довіреною особою». Виникає моральний союз, у якому хворий ідентифікує лікаря зі собою, повністю довіряючи йому, а лікар ідентифікує себе з пацієнтом, сприймаючи його біль і вживаючи всіх заходів для його полегшення. При цьому пацієнт і його родичі мають бути впевнені, що висловлена ними інформація не стане надбанням інших людей, які не мають стосунку до лікування або дослідження, і не зашкодить пацієнтові в майбутньому, що гідність пацієнта буде збережено і захищено. Довіра у взаєминах між лікарем і пацієнтом підвищує ефективність медичної допомоги, усуває причини, що змушують пацієнта уникати лікування, зокрема боязнь розголосу.

Особливо важливим збереження лікарської таємниці є для пацієнтів, які страж-

дають на психічні або так звані «соціальні» недуги – наркоманію, алкоголізм, венеричні захворювання, СНІД [10, с. 314]. Передача стороннім особам інформації про таких пацієнтів не тільки породжує почуття ущербності в них, але й може викликати безліч соціальних проблем: послужити причиною їх дискримінації на службі, в сім'ї. Тому потрібен, по-перше, контроль над дотриманням конфіденційності одержуваної інформації лікарями і медиками-дослідниками, зокрема з боку біоетичних комітетів, по-друге, практичне забезпечення збереження лікарської таємниці, наприклад, шляхом створення анонімних кабінетів для лікування й обстеження пацієнтів. Ці питання також вимагають етичного вирішення, проте складність практичної сторони справи не може слугувати виправданням порушення принципу конфіденційності. У зв'язку із цим постає питання про міру моральної відповідальності лікаря за збереження лікарської таємниці під час лікування, а медичного закладу загалом – під час організації та проведення досліджень.

Особливе місце в дотриманні лікарської таємниці посідає проблема суб'єкта, якому лікар повідомляє інформацію про діагноз, результати дослідження або випробувань [10, с. 308]. Передусім таку інформацію повідомляють пацієнтові. По-друге, таким суб'єктом можуть бути і родичі, якщо це обумовлено необхідністю догляду за хворим і не суперечить його волі. Зазвичай родичі зацікавлені у збереженні здоров'я близьких. Але трапляються ситуації, коли вони, навпаки, бажають смерті близької людини, або пацієнт знаходиться в конфронтації з ними. Можливо, у нього є інша довірена особа, яка представляє його інтереси, і він повідомляє про це лікаря або юридично оформляє довіреність на ім'я цієї людини. У таких випадках лікарю належить вирішувати, чию волю він повинен виконати: волю хворого чи його родичів. Окрім того, будучи свідком у судовому процесі, лікар не має права замовчувати те, що йому відомо. І в разі, так би мовити, зіткнення обов'язку дотримуватися лікарської таємниці з обов'язком сприяти суду в розкритті істини закон віддає перевагу останньому.

Водночас, з морального погляду, проблема вибору завжди є болісною для лікаря: зробити суб'єктом довірчих відносин пацієнта або правоохоронні органи. З проблемою суб'єкта тісно пов'язане питання про етичні та юридичні межі збереження таємниці, довіреної пацієнтом лікарю. Вони обумовлені і в кодексах, деклараціях медиків, і в законодавстві держав з питань охорони здоров'я. Навіть сама формула нерозголошення лікарської таємниці у клятві Гіппократа передбачає, що можливі ситуації, які звільняють лікаря від обов'язку зберігати таємницю. Вони визначаються тим, наскільки особистий інтерес пацієнта у збереженні його таємниці збігається з інтересами суспільства або інших людей. За відсутності суперечностей етичні та юридичні межі таємниці залишаються недоторканими. А коли конфіденційна інформація, отримана лікарем від пацієнта, загрожує здоров'ю або безпеці інших, її розголошення допускається, а іноді і прямо пропонується. Наприклад, згідно з британським Кодексом професійної поведінки лікарів, це можливо, коли йдеться про скоєний, задуманий або підготовлюваний злочин; про шахрайство; про можливості покарання невинного за злочин, якого він не скоював; про лікування з використанням небезпечних препаратів; про медичне шарлатанство тощо. З юридичної і моральної точки зору є також межа, за якою венеролог може порушити своє мовчання без побоювання, що буде звинувачений у недотриманні таємниці. Це випадки навмисної, свідомої передачі венеричної хвороби або СНІДу іншій особі. Тут не може бути й мови про дотримання таємниці.

Зараз існує безліч ситуацій, які, не будучи спеціально обумовлені в законодавстві, вимагають від лікаря конкретного морального рішення. Це ситуації, коли принцип конфіденційності може суперечити іншим зобов'язанням лікаря перед пацієнтом. Так, бажаючи вберегти хворого від суїциду, лікар повинен повідомити близьким, що хворий перебуває у стані важкої душевної депресії. Допустимо порушення принципу конфіденційності і в тих випадках, коли його використання може завдати шкоди іншій особі (наприклад, лікар зобов'язаний повідомити

у відповідні органи про випадки жорстокого поводження з дітьми). Неприпустимо також приховування лікарем деяких захворювань (епілепсія, серцево-судинні захворювання) в осіб певних професій (водій, пілот).

Необхідність захисту інтересів особистості обмежує коло суб'єктів, яким може бути розголошена професійна медична таємниця, переважно правоохоронними органами та органами охорони здоров'я [11]. Однак проблема етичних і правових меж лікарської таємниці неоднозначна і, як і раніше, потребує осмислення й обговорення. Відомо, наприклад, що зберігати лікарську таємницю треба аж до смерті хворого, а в тих випадках, коли оголошення таємниці може нашкодити його потомству чи порушити сімейний спокій, – навіть довше. Проте безумовна заборона посмертного оприлюднення лікарської таємниці стосовно громадських діячів, які увійшли в історію, може йти врозріз із законним бажанням сучасників і нащадків знати причини їхньої смерті та розвіяти сумніви, породжені суперечливими чутками.

Висновки

Зауважимо, що ця проблема не нова. Вимога безумовного дотримання лікарської таємниці сходиться до часу так званої «храмової медицини». Не випадково в Стародавньому Римі медицину називали мистецтвом мовчання. Зрештою, і сьогодні лікарська таємниця має елементи кастовості у вигляді замовчування в інтересах високопосадовців, особливо в умовах авторитарних режимів. Наочним прикладом стало приховування від народу і перекручення істинного стану радіаційної активності після Чорнобильської аварії. Виявляється це і в приховуванні «урядовими лікарями» інформації про стан здоров'я перших осіб у державі, від діяльності яких залежать долі народів і країн.

Отже, лікар у вільному суспільстві повинен бути вільною людиною, а не перебувати в залежності від волі керівників держави. Законодавчо треба закріпити і положення про те, що керівники держави, зокрема й міністр охорони здоров'я, повинні нести юридичну відповідальність за приховування від населення інформації про аварії на

промислових підприємствах, пов'язані з порушеннями екологічної ситуації, які впливають на стан здоров'я людей і всього живого на планеті. Контроль за дотриманням цих вимог має становити прерогативу комітетів з біоетики на національному рівні.

Література

1. Vasak K. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *The UNESCO Courier: a window open on the world*. Paris, November 1977. P. 28–29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063> (viewed on 26.03.2023).
2. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
3. Грищук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір. *Вісник Львівського університету. Сер. юридична*. 2015. Вип. 61. С. 16–23.
4. Beauchamp T. L., Childress J. F. Principles of biomedical ethics. New York, Oxford: Oxford University Press, 1994. 546 p.
5. Денова Л. Д. Принципи біоетики в лікуванні та реабілітації пацієнтів з хронічною хворобою нирок. *Нирки: журнал*. 2022. Т. 11, № 4. DOI: <http://dx.doi.org/10.22141/2307-1257.11.4.2022.382>
6. Островська Б. Біоетичні принципи як утвердження в міжнародному праві нового рівня захисту прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 38–54.
7. Громовчук М. В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ужгород, 2021. 37 с.
8. Veatch R. M. Theories of bioethics. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics*. 1999. № 9. P. 35–38. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11616.htm> (viewed on 26.02.2023).
9. Ковальова О. М., Сафаргаліна-Корнілова Н. А., Герасимчук Н. М. Деонтологія в медицині: підручник. Харків, 2014. С. 34–35.

10. Медичне право: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Б. Булеци; д-ра юрид. наук, доц. М. В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 308.

11. Юридична деонтологія: підручник / за ред. В. Д. Ткаченка. Харків: Одиссей, 2006. 256 с.

**THE PRINCIPLE OF
CONFIDENTIALITY IN THE
IMPLEMENTATION OF SOMATIC
HUMAN RIGHTS THROUGH THE
PRISM OF THE INTERCONNECTION OF
BIOMEDICAL ETHICS AND LAW**

The article analyzes the principle of confidentiality, which regulates the use of new biotechnologies in human life. Confidentiality involves strict adherence to medical confidentiality, reliable storage by the doctor of information received from the patient, anonymity of the conducted research, minimization of interference in the patient's personal life, careful storage of confidential data and restriction of access to it not only during the patient's life, but also after the patient's death. Compliance with the principle of confidentiality shows dedication to the interests of the patient, professional honesty and decency of the doctor. Confidentiality of information concerning the patient, observance of confidentiality is determined by the right of every person to non-interference in the sphere of his private interests. It is emphasized that modern nano-, bio-, and medical technologies

require a new review of the methodological aspects of the organization of relations in the «patient-doctor-society» system. These relations must undergo fundamental changes. If earlier a doctor actually constructed a person, giving him medicine, performing operations, today this is one of the ontological schemes of interaction. Patient support becomes the leading ontology: the doctor no longer acts as a «designer», but is a subject who supports the patient who independently builds his life, harmonizing it according to the possibilities of new medical technologies. Accordingly, on the agenda, on the one hand, there are problems of legal responsibility, and on the other - the ethics of the doctor's activity. Any medical advances have a certain set of benefits and risks, touch on ethical issues and generate social, societal, religious and political consequences, and therefore require clear regulatory and legal regulation. Important issues in this area are the balance of potential benefits and the risk of unintended harm; legal regulation of the use of these technologies in the field of genetic engineering and biomedicine in general. International legal treaties and acts of the Council of Europe, which stimulate states to develop appropriate domestic legislation and other legal measures for the protection of human rights, are supposed to play a special role in the field of bioethics.

Key words: human rights, somatic rights, principles of law, principle of confidentiality, doctor, patient, bioethics, biojurisprudence.

НАРОДОВЛАДДЯ: ВИМІРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Чигир П.Р. - здобувач 1 курсу третього рівня вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» ПЗВО «Київський міжнародний університет»

**УДК 342.57
DOI 10.32782/NP.2023.3.5**

Демократія є крихкою та вразливою формою державно-політичного режиму, але будучи гарантованою силою народовладдя і підкріпленою масовим народним волевиявленням, вона перетворюється у могутній політико-правовий інструмент, який здатний запобігти будь-якій узурпації влади. Народовладдя спонукає демократію до самовдосконалення, самоочищення та утворення саморегулюючої політичної системи. Народовладдя є найвищою цінністю в демократичному суспільстві та правовим ідеалом, який не зводиться лише до легітимації державної влади, а передбачає, передусім, панування в соціумі уявлень про справедливість, взаємну повагу людей один до одного, рівність та інші аксіологічні аспекти співіснування народу. Історія провідних країн світу засвідчує важливість народовладдя у процесі побудови демократичної та правової держави.

Ключові слова: народовладдя, демократія, конституційна модернізація, верховенство права, концептуалізація.

Постановка проблеми

Дійсним маркером належності країни до лона європейської цивілізації, «вхідним квитком» до товариства держав, у яких право є визначальним фактором конституювання культури й усіх сфер суспільного буття, є належна концептуалізація й втілення в дієвий та інституційно забезпечений механізм ідеї народного суверенітету. Причому ця ідея має метафізичний статус. Вона займає місце понад сферою реально

здійснюваного політико-правового буття, втіленого у формах правління та державного устрою.

В Україні вербалізацією ідеї народовладдя є ст. 5 Конституції. Але на жаль, поки можна вести мову лише про вербалізацію. Протягом всього понад тридцятирічного періоду нашої незалежності чи не найбільш стійким і беззаперечним консенсусом вчених-конституціоналістів є визнання тієї обставини, що це конституційне положення загалом поки і лишається тільки словами, простою декларацією. Здобувши державну незалежність, Український народ, тим не менше, був усунутий від своєї влади, позбавлений дієвих механізмів її здійснення. Неповнота референдумного законодавства, відсутність конституціоналізації такої ментальної конституанти буття українського народу, як вічове народовладдя (хоча б у формі народних законодавчих ініціатив і народного вето), неможливість у конституційно закріпленій й дієвій формі висловлення народної недовіри основним посадовим особам, впливу на поведінку народних депутатів, усе це і багато іншого дозволяють стверджувати, що Українська держава узурпувала ту владу, яка має належати тільки Українському народові. А це ставить під сумнів демократичність Української держави. Адже якщо демократія як форма політико-правового режиму входить у структуру форми держави, то народовладдя є тим, що визначає сутність і всі змістові параметри самої демократії.

Вказане робить безальтернативною й вкрай необхідною фундаментальну модернізацію конституційної системи України, яка підпорядкувала засадам народовладдя відносини громадян та інститутів державної влади. Така модернізація передбачає конституціоналізацію (насичення нормами конституційного права) народовладдя. Такій конституціоналізації має передувати діяльність учених, які мають утілити народовладний імпульс народу в розроблений концепт, що б враховував як культурні коди й ментальні конституанти Українського народу, так і найпрогресивніші досягнення європейської конституційної теорії й практики, та й загалом, досягнення європейської цивілізації. Учені мають покласти «в руку» народу дієвий інструмент здійснення ним суверенної влади. Тому основним завданням вітчизняної науки конституційного права є відновлення народовладдя в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання народовладдя природно має розглядатися в межах широкого ідейного контексту, який охоплює соціально-економічні, політичні, духовно-моральні, євроінтеграційні та багато інших складових.

У такому розрізі проблематика народовладдя є предметом наукової творчості, зокрема, М. Бондара, Ф. Веніславського, Г. Волянської, М. Козюбри, В. Колісник, А. Крусяна, О. Петришина, П. Ткачука, О. Тодики, П. Рабіновича, Л. Шипілова, О. Щербанюк, С. Шевчука та інших.

Жодним чином не применшуючи значення і глибину наукових результатів цих та інших вчених-конституціоналістів, усе ж доводиться констатувати, що народовладдя як розроблений концепт усе ще залишається значною мірою несформованим.

Мета і завдання дослідження

Ця стаття присвячена спробі висвітлення питання концептуалізації народовладдя як необхідної передумови модернізації відносин між громадянами та владними інститутами. Народовладдя осмислюється як комплексний феномен, нерозривно пов'язаний з верховенством права й такими

цінностями демократичного суспільства як рівність, справедливість, гуманність, довіра тощо. Ідея народного суверенітету (стаття 5 Конституції України) розглядається як така, що має не лише правове значення, але формує саму філософію і культуру буття Українського народу.

Виклад основного матеріалу

Не зважаючи на свою зовнішню простоту, «народовладдя» саме як концепт є вкрай полісемантичним. У ньому найбільш концентровано втілюються всі основні параметри правової демократичної держави. Якщо відсутнє дієве народовладдя – відсутні так само й право з демократією. У світлі цього позбавленим жодної патетики, а натомість, суто науковим є ствердження народовладдя як правової онтології демократичної держави, самої сутності демократії, її екзистенцією та внутрішнім змістом.

Відповідно, лише ступінь конституціоналізації й відповідного інституційного забезпечення суверенітету Українського народу, його спроможність бути дієвим суб'єктом конституційних правовідносин можуть визначати статус України як демократичної держави. На жаль, цілком заслуговує на підтримку позиція, що сьогодні «немає достатніх підстав для твердження, що ідея народного суверенітету стала визначальним фактором державно-правового життя в Україні» [1, с. 110].

Гарантоване ст. 38 Конституції право громадян брати участь в управлінні державними справами, згідно з правильним твердженням А. Мацюка, є декларативним, оскільки «не дає відповіді яким чином, через які механізми громадяни можуть брати участь у зазначеному управлінні, у тому числі і в контролі за владою» [4, с. 63].

А отже, Українська демократична держава є досі нереалізованим проектом.

До певної міри, цьому сприяло звужене уявлення про саме народовладдя, відсутність його належної і сучасної концептуалізації. Зміст такої редукції полягав у зведенні народовладдя лише до права легітимізувати органи державної влади. Себто семантика народовладдя повністю розчинялася в механіці представницької демократії. Це не

відповідає як самій ідеї народовладдя, так і сучасним політико-правовим стандартами європейської цивілізації.

Сутнісно, народовладдя відсилає до установчої влади народу, сенс якої полягає, «по-перше, у встановленні власної держави (що досягається через реалізацію права народу на самовизначення), а по-друге, як наслідок, у встановленні конструкції самої держави» [7, с. 154].

При цьому, фундаментальне значення має відмова від стаціонарної інтерпретації установчої влади народу як ретроспективного акту. Воля народу ніколи не в минулому, вона є сучасною і творчою, такою, що сама визначає своє майбутнє. Народ лише тоді буде здійснювати всю повноту своєї влади, становлячи дійсну субстанцію власної держави, коли він буде самостійно наявною, стабільною та постійною основою, а також головним чинником змін та розвитку у власній державі. Народ лише тоді реалізує право на власну державу, він є «її творцем та несе відповідальність за розбудову й розвиток держави» [5, с. 26].

Про це у своєму рішенні вказав і Конституційний Суд України, «... Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу (преамбула Конституції України), який відповідно до статті 5 Конституції України має виняткове право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Це право не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами (там же). Отже, прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття ...» [6].

Дієве народовладдя дозволяє уникати руйнівного протистояння між народом і державою, остання повністю інструменталізується заради втілення в життя, стаючи зручною формою самоорганізації суспільства для задоволення загальних потреб, а також інфраструктурним середовищем для розвитку особистостей – простором діалектичної злагоди приватного і загального.

Лише народовладдя дозволяє досягати мети конституціоналізму – обмеження дер-

жавної влади та забезпечення захисту прав, свобод та інтересів громадян. Дуже правильним є міркування А. О. Петришина, що народ якомога повнішою мірою повинен сам управляти собою шляхом прямої демократії, оскільки механізм представництва може використовуватися і для обмеження участі й контролю народу за здійсненням влади обраними представниками, збереження їх повноважень [5, с. 25].

В Україні так і відбулося, коли, здавалось би, розвинений інструментарій і процедура представницької демократії фактично позбавили народ його влади.

Влада за своєю природою прагне до безмежності та неконтрольованості, тому встановлення чітких меж та контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень є однією з головних вимог народовладдя. Неминуча, у світлі цього, конституційна модернізація має втілити в життя правильну ідею про те, що народовладдя є сутністю конституційного ладу, що в конституційному ладі мають втілюватися дійсні інтереси народу [8, с. 129].

Й лише тоді конституційний лад України буде дійсно втілювати стабільні правові, гуманні, справедливі зв'язки між людиною, суспільством та державою. Конституційний лад має реалізувати прагнення до соціального порядку на основі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, забезпечувати пріоритет прав особи. Усе це потребує з боку держави ефективних гарантій, без наявності яких сучасний лад не можна вважати конституційним [2, с. 59–60].

Структура семантичного поля концепту народовладдя є надзвичайно комплексним та різнорівневим.

По-перше, народовладдя традиційно розглядається як принцип. При цьому вплив і значення цього принципу поширюється на всі без винятки галузі права. Майже кожен галузевий інститут права є віддзеркаленням народовладдя як принципу: формування суду присяжних, ухвалення судових рішень іменем держави, захист екологічних прав громадян і забезпечення екологічної безпеки, цивільно-правова автономія особистості та недоторканність власності громадян, кримінально-охоронувальні заходи

безпеки суспільства, процедури вилучення земель для суспільних потреб тощо.

По-друге, народовладдя розглядається як гарантія доступу народу до інструментів влади у державі задля забезпечення незмінності демократичного курсу держави. Однак, народовладдя спроможне виконувати функцію гарантії демократії лише в разі створення такої системи конституційних правовідносин, які витісняють із політичного поля будь-які спроби: 1) монополізувати владу; 2) усунути народ від управління державою; 3) створити перепони у змінюваності влади. Будучи покладеним на матрицю народовладдя як гарантії демократії, концепт гарантування демократії через визнання народу вищим джерелом влади абсолютно чітко надає уявлення про юридичну роль та місце народовладдя у системі конституційних правовідносин, розкриває ще одну сторону цього багатогранного явища. При цьому слід розрізнити народовладдя як гарантію демократії та поняття гарантій самого народовладдя як системи економічних, організаційних, правових заходів, що забезпечують реалізацію народом права на владу.

По-третє, народовладдя розглядається як основне право народу як суб'єкта конституційних відносин. Стаття 5 Конституції України закріплює особливе право народу України як єдиного джерела влади визначати та змінювати конституційний лад, яке не може бути узурпованим ані державою, ані її органами чи посадовими особами [3].

Тобто йдеться саме про конституційне право народу, який здійснює своє волевиявлення у формі реалізації суб'єктивних, конституційно-гарантованих можливостей. Конституційне визнання народу єдиним джерелом влади і носієм суверенітету неминуче призводить до умовиводу про наявність конституційної правосуб'єктності народу та наявності в нього права на владу, сувереном якої він є.

По-четверте, народовладдя є правовою цінністю, а отже, і самостійним об'єктом конституційних правовідносин. Ціннісний потенціал народовладдя полягає в тому, що воно є перепорою на шляху до авторитаризму та деспотії. Народовладдя є дієвим лише в разі усвідомлення народом власної

відповідальності за ситуацію в країні, як і розуміння носіями владних повноважень, які уособлюють державну владу, власної відповідальності перед народом. Враховуючи визнання народовладдя як конституційної цінності, правового та соціального пріоритету, концептуально необхідною вважається розробка єдиної доктринальної ідеології про місце та роль народного суверенітету у формуванні суспільно-політичного життя держави.

По-п'яте, народовладдя є механізмом демократії. При цьому народ є саме тією уповноваженою інституцією (суб'єктом), який реалізовує владу (безпосередньо або через делегування), а конституційне регулювання повноважень держави та її органів розподілу влади, меж державного втручання, власне, і є тим нормативним забезпеченням як елемент правового механізму. Особливо рельєфно механізм народовладдя представлений у такій формі демократії, як пряма демократія, де народ виступає безпосереднім суб'єктом, а рішення, яке ним приймається є правилом поведінки, загальнообов'язковим і неухильним для виконання всіма суб'єктами державної влади.

Висновки

Сьогодні перед Українським народом постали епохальні за своїми значенням і складністю виклики. І єдиною гідною відповіддю на них є втілення в життя ідеї народовладдя та системи цінностей, яка з ним пов'язана. Вихідною засадою і основою національного конституціоналізму мають стати демократія і народовладдя, а Основний Закон має відігравати роль договору між народом і державою про взаємні права й обов'язки, своєрідною хартією вольностей і прав Українського народу.

Необхідною є концептуалізація організаційно-правового механізму, за допомогою якого конкретні напрями діяльності народу будуть втілені в державотворчу практику. Такий механізм повинен дати змогу враховувати інтереси громадян і забезпечувати панування верховенства права. Для становлення народовладдя надзвичайно велике значення має громадянське суспільство. Воно є суспільством громадян, що є рівни-

ми у своїх правах, суспільством, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Необхідним є ствердження й втілення в життя народовладдя як людиноцентристського механізму організації державної влади.

Український народ стоїть перед завданням побудови не бюрократичної поліцейської держави, а держави конституційної, у якій пануватиме верховенство права. А така держава неможлива без налагодження досконалого механізму реалізації народовладдя як провідного конституційно-правового принципу. Визнання верховенства влади народу безумовним принципом, на якому ґрунтується українська державність, потребує новітнього теоретичного осмислення.

Література

1. Веніславський Ф. Правове обмеження державної влади – необхідна передумова стабільності конституційного ладу. *Право України*. 2010. № 6. С. 108–116.
2. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Мацюк А. Проблеми політико-правового народного аудиту за діяльністю органів публічної влади як елемента народовладдя (політико-правовий аспект). *Публічне право*. 2018. № 2. С. 63–71.
5. Петришин О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України* : Збірник наукових праць. Харків, 2009. № 4 (59). С. 20–30.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповіднос-

SUMMARY

Democracy is a fragile and vulnerable form of state and political regime, but being guaranteed by the power of people's power and supported by mass popular expression of will, it turns into a powerful political and legal instrument capable of preventing any usurpation of power. People's power encourages democracy to self-improvement, self-purification, and the formation of a self-regulating political system. People's power is the highest value in a democratic society and a legal ideal, which is not limited to the legitimization of state power, but involves, first of all, the dominance in society of ideas about justice, mutual respect of people for each other, equality and other axiological aspects of people's coexistence. The history of the world's leading countries testifies to the importance of people's power in the process of building a democratic and legal state.

Key words: people's power, democracy, constitutional modernization, rule of law, conceptualization.

ті Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року-№ 3-зп/1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97#Text> (дата звернення: 25.04.2023).

7. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.

8. Щербанюк О. В. Народний суверенітет у теорії політико-правових вчень: історична школа : монографія. Книга І. Київ : Логос, 2013. 182 с.

ДІАЛЕКТИКА ТОТОЖНОГО І ВІДМІННОГО В ПОРІВНЯЛЬНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ

НІКІТІН Марко Миколайович - здобувач третього рівня вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» ПЗВО «Київський міжнародний університет»

DOI 10.32782/NP.2023.3.6

У статті визначаються онтологічні і методологічні засади універсалістської і релятивістської парадигм у сучасному порівняльному правознавстві. Обґрунтовується значення опозиції тотожного і відмінного у світлі радикальних ідейних та геополітичних змін у світі, й відповідних їм трансформаційм правосвідомості. Наводяться недоліки, обмеженості й небезпеки уніфікаційного бачення права. В якості адекватної правової відповіді на виклики сьогодення пропонується парадигматичний перехід до ствердження цінності і необхідності відмінностей у праві. Відмінності розглядаються як претимологічні феномени, що сягають буттєвих підвалин життя людей, й існування їх суспільств. Порівняльне правознавство, орієнтоване на відмінності, постає дискурсом, зорієнтованим на власну проблематизацію онтологічної сфери правового.

Ключові слова: тотожне і відмінне, універсалістська та релятивістська парадигми, порівняльне правознавство, онтологічні і ме-

Постановка проблеми

З часу повалення берлінського муру й до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого минулого року світ перебував у фукуямівській ері «завершеної історії». Парадигматичними характеристиками цієї епохи була безпрецедентна інтернаціоналізація і уніфікація всіх сфер людського буття у всесвітньому масштабі. Право також не перебувало осторонь цього. Домінантою правового світогляду

виступала впевненість у можливості й необхідності створення наднаціонального, універсального, загальносвітового правового універсуму. З огляду на це, розвиток права як такого, а також і вітчизняного права, зокрема, розумівся як долучення до сфери універсального у вигляді інтеграції чи адаптації, а також тлумачення національного права з точки зору відповідності чи невідповідності універсальному стандарту. В ідейному контексті цієї парадигми Україна здобула незалежність, її домінування у вітчизняній юриспруденції зберігається й досі.

Разом з тим, неспровокована агресія проти нашої державності, яка становить екзистенційну загрозу самому існуванню Українського народу, зрушує фундаментальні основи світового порядку на рівні його ідейно-концептуальних засад. Мова йде про деконструкцію донедавна панівної картини світу. Це виступає надзвичайним викликом для юриспруденції. Остання має конституювати нову парадигму правового розвитку і взаємодії правових систем. Така нова парадигма має трансформувати уявлення про право на рівні його усвідомлення як філософсько-антропологічної конститuantу людини і людських спільнот. Мова йде про парадигматичний транзит від техніко-універсалістського бачення права як алгоритмічної сукупності об'єктивних, відчужених від людини і знеособлених механізмів, до його розуміння як релятивного людині простору вільної інтерпретації і самотворення.

Дисциплінарно організованою мережею дискурсів, у яких може і має відбуватися такий парадигматичний перехід, – є порівняльне правознавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання природи спільного (універсального) та відмінного при взаємодії правових систем традиційно складають семантичне ядро порівняльно-правової проблематики. Разом з тим стрімкі зміни й трансформації сучасної картини світу потребують розставлення нових акцентів й концептуалізації нових дослідницьких стратегій у правовій компаративістиці.

Мета і завдання дослідження

Ця наукова розвідка спрямована на експлікацію змісту опозиції універсалістської і релятивістської парадигм у порівняльному правознавстві, визначенні онтологічних і методологічних засад вказаних парадигм.

Виклад основного матеріалу

Розкриваючи специфіку європейського мислення і європейської цивілізації в цілому, філософія науки сформувала консенсусне розуміння того, що «спільною тенденцією західного світу є розуміння речей як таких, що розвиваються в певному напрямі [18, с. 502]».

Це сформувало епістемічну матрицю пошуку єдиного принципу, абсолютного рівняння, яке може описати все в цьому світі [10, с. 28], і відповідне їй прагнення побудови «єдиної теорії, яка б надавала цілісну картину світу [8, с. 200]».

Як вказує М. Ф. Овчинников, таке прагнення є «історично інваріантним принципом, згідно з яким рухається наукова думка [8, с. 200]».

З огляду на це, універсалістські інтенції в юриспруденції є лише відображенням загальної тенденції розвитку західного мислення, а отже, може розглядатися як еманация найвищого принципу такого мислення, яким, за вказівкою М. Гайдеггера, виступає закон тотожності [12, с. 69].

Останній формулюється «як вимога постійного значення [8, с. 57]». При цьому, «найбільш узгоджене формулювання закону тотожності ($A=A$) говорить не лише про те, що кожне A саме по собі є тим самим, але, більше того, що кожне A саме по собі є тим самим щодо себе самого ... Звідси випливає, що тотожність в історії західного мислення виявляється в характері єдності [12, с. 70]».

Значення закону тотожності виявляється в тому, що саме він має забезпечити існування науки в її класичному розумінні, адже «наука не була б тим, чим вона є, якщо б самототожність її об'єкта, чим би він не був, не була забезпечена з самого початку [12, с. 71]».

Класичне порівняльне правознавство відносило універсальне в праві до першооснов мислення, аксіоматизуючи й натуралізуючи його, наділяючи його статусом самоочевидного. Про це, зокрема, говорить французький компаративіст П. Легран: «Забуття відмінностей у межах порівняльно-правових проєктів є настільки глибоким, що навіть воно само забулося (можна припустити, що порівняльно-правові дослідження заперечили відмінності й заперечили саме таке заперечення) [16, с. 249]».

Парадигма універсальності права в порівняльному правознавстві втілює моністичну модель мислення, найголовнішою характеристикою якої є ототожнення багатоманітності й плюральності з безладдям, дисонансом, яке має бути подолане свідомими зусиллями з побудови інтелектуального порядку. Це експлікує трансцендентальну спрямованість порівняльно-правового універсалізму.

Остання, на думку німецького компаративіста Г. Франкенберга, якраз і полягає у «відході від збентежуючої і заплутаної реальності до чіткої, ясної й добре оформленої для розуміння теоретичної структури. Велична подібність, а не відмінність у деталях [14, с. 436]».

Вітчизняний вчений О. М. Костенко так само зазначає, що порівняння є пізнанням «прояву в речах, що порівнюються, одного і того ж, а саме, законів природи, у відповідності з якими ці речі повинні існувати [5, с. 19]».

Універсализація права, здійснювана класичним порівняльним правознавством, була інструментом сцієнтифікації права, створення універсальної правової науки. Відомі німецькі компаративісти К. Цвайгерт і Х. Кьотц, вказуючи, що «не існує більше німецької фізики, бельгійської хімії чи американської медицини [13, с. 27]», з сумом зазначали, що такої універсальності й наднаціональності досі бракує правознавству. Отже, за їх баченням, створення такої універсальної правової науки є справжнім і найважливішим завданням порівняльного правознавства. Й така майбутня універсальна правова наука «з єдиним понятійним апаратом, матеріалом, структурованим за загальною схемою, може бути лише наднаціональною за своїм характером [13, с. 73]».

При цьому, вони не посилаються на французьку літературу, німецьку філософію чи італійську оперу, відзначаючи «дивність» [13, с. 27] відсутності у праві уніфікації й інтернаціоналізації, властивій природничим наукам, і збереження національної приналежності права.

З огляду на це варто погодитися з П. Леграном у тому, що для порівняльно-правового універсализму «право категорично має бути більш подібним на, скажімо, математику, аніж на історію мистецтва [15, с. 401]».

Універсализм нерозривно пов'язаний з методологічним монізмом. Основою останнього складає онтологічний натуралізм – ствердження в якості предмету науки «об'єктивної реальності, яка існує поза науковим знанням і яка не залежить від основ і методів наукового дослідження [11, с. 169]».

Наукове пізнання розглядається як безпосереднє відношення об'єкта і дослідника, у якому і формується знання про об'єкт. Така натуралістична точка зору «засновується на прийнятті положення про існування певної системи знання, вихідні положення якої є абсолютно безспірними і виступають як очевидні факти самої дійсності [11, с. 170]».

Відносно права такий онтологічний натуралізм виявляється в його розумінні «як різновиду об'єкта, повністю зовнішнього і незалежного, що передбачає необхідність

такого ж його дослідження, як і інших об'єктів природи [21, с. 22]».

При цьому «онтологічний натуралізм з необхідністю втілюється в натуралізм методологічний [7, с. 94]», виступаючи «ідеєю єдиної науки, що охоплює всі сфери суцього, універсальної математики [11, с. 86]», тобто стверджуючи, що «гносеологічна установка, принципів правила дослідницької діяльності, відношення до методу пізнання, способи перевірки теоретичних конструкцій тощо є єдиними для будь-якого наукового пізнання, ідеал якого найбільш повно реалізований у природничих науках [11, с. 97]».

Зміна парадигми порівняльно-правового обґрунтування природи права й взаємодії правових систем відбувся шляхом переосмислення самої сутності порівняння, представлення його вже не як модусу пізнання, а модусу буття. Це означає, що сферою застосування порівняння є сама людська екзистенція, яка передує будь-якій методологічній рефлексії.

Предметом вивчення порівняльного правознавства в такому разі виступає нерозривний зв'язок права з конкретним середовищем існування цієї людської спільноти, й таке, що впливає з такого зв'язку, самобутнє сприйняття права, спосіб юридичного мислення і форма правової організації. Як вказує відомий компаративіст А. Саїдов, результатом вкоріненості права в конкретному просторі постає більш інтимне і детальне знання свого навколишнього середовища, що формує глибоке внутрішнє усвідомлення необхідної та бажаної взаємності між юридичним світом і Космосом у цілому [9, с. 470].

На формування такого релятивістського розуміння права в порівняльному правознавстві справили вплив тектонічні зрушення в філософії науки, а саме зняття жорсткого розмежування між наукою та культурою. Про це, зокрема, говорить американський філософ У. Куайн: «фізичні об'єкти, великі і малі, сили, класи є всього лише міфами.- З епістемологічної точки зору, це постулати, порівняні з гомерівськими богами. І фізичні об'єкти і боги розрізняються лише за ступенем, але не за природою. І ті, й інші входять

до нашого пізнання лише як культурні постулати [1, с. 714-715]».

Нова парадигма порівняльного правознавства орієнтована на відмінності між правопорядками. Ілюстрацією її програмних постулатів може виступати теза французького компаративіста П. Леграна: «Створюючи норму з відповідних причин і відповідним способом як результат свого мислення, з відповідними наявними у них сподіваннями і створюючи визначену норму (а не інші норми), французи, наприклад, роблять не лише це: вони також роблять щось особливо французьке, спираючись, відповідно, на форми юридичного досвіду, який внутрішньо їм властивий» [17, с. 59].

Порівняльне правознавство, таким чином, має виходити не з припущення можливості всесвітньої уніфікації права (як було раніше), а з прагнення адекватного розуміння та узгодження правових цінностей різних юридичних культур. «Кожна національна правова система унікальна і неповторна по-своєму і є закономірним підсумком правового розвитку кожного суспільства. При цьому дуже важливо не применшувати значення особливостей національних правових систем і визнати їх рівноправність» [9, с. 470-471].

Відповідно, визначення правової культури чи традиції компаративістами означає віднайти те, що є важливим у їх відмінностях від інших [19, с. 35-36].

Порівняння повинно мати ефект множення, а не уніфікації: воно має прагнути організувати різноманітність дискурсів навколо різних (культурних) форм і протидіяти тенденції мислити в напрямі уніфікації.

Про значущість правових відмінностей свідчить також той факт, що цьому питанню було присвячено одне з положень Декларації тисячоліття ООН, у якій зазначається: «Відмінності всередині суспільств і між ними не повинні ані викликати побоювань, ані придушуватись, вони повинні оберігатися як цінний внесок у людську цивілізацію. Культуру миру і діалог між усіма цивілізаціями слід активно підтримувати» [3].

Як вважають дослідники, планета Земля – це дисперсійна система, у якій у разі виникнення конфлікту між ідентичністю й со-

лідарністю перевагу буде надано першій. Це може пояснити прагнення до автономізації й незалежності, з одного боку, й глобальну тенденцію до зближення, яка підтримується на міжнародному рівні, – з другого. Результатом є постійно присутня напруженість, що існує між двома різноспрямованими силами, – дезінтеграційною й інтегративною, що можуть бути присутні в будь-якій системі [20, с. 67].

Для порівняльного правознавства, орієнтованого на відмінності також має особливе значення концепція французького філософа Ж. Дельоза, викладена ним у книзі «Відмінність та повторення». У її основі лежить ніцшеанська ідея розчинення субстанції в модусах, прив'язки буття до становлення [4, с. 60]. Саме це Ж. Дельоз вважає коперніканською революцією в мисленні, оскільки таке розуміння відкриває простір усвідомлення того, що тотожне не є первинним, а лише існує як принцип, більше того, як принцип вторинний, такий, що вже відбувся, що тотожне – це лише те, що «кружляє навкруги Відмінного». Завдяки цьому розрізнення отримує можливість «віднайдіння власного поняття замість утримання його під владою поняття взагалі, уже встановленого як тотожність» [4, с. 60].

Виходячи з цього, Ж. Дельоз формулює свою найбільш відому тезу про те, що повторення за своєю природою відрізняється від репродукування, відтворення, – те, що повторюється, не може бути відтворене (якщо це сформулювати мовою порівняльного правознавства, вказана теза заперечує можливість правових запозичень, якщо останні розуміти як перенесення норм). Конструкція повторення як творення відмінного значною мірою коригує тезу Д. Юма про те, що повторення нічого не змінює в об'єкті, який повторюється, але воно дещо змінює у свідомості, котра його споглядає. Посилаючись на правило перервності повторення, згідно з яким одне може з'явитися лише тоді, коли друге зникло, Ж. Дельоз формулює парадокс повторення: «не можна говорити про повторення без урахування різниці або зміни, що їх свідомість виманює у повторення» [6, с. 118].

Іншими словами, оскільки наразі відмежування об'єкта і осмислення цього об'єкту не є обов'язковим і актуальним, повторення не забезпечує розширення незмінного смислу, тобто не є репродукцією, а виступає продукуванням того, що Ж. Дельоз називає симулякром. Призначення останнього – репрезентація чистої присутності та відмінність відмінності як безпосередньої складової цієї присутності. Симулякр – це інстанція, що включає в себе розрізнення як (принаймні) розрізнення двох рядів, якими він грає, усуваючи будь-яку подібність, задля того, щоб з цього моменту не можна було вказати на існування оригіналу чи копії» [4, с. 93].

Наслідком цього є можливість констатації поширення в сучасному порівняльно-правовому пізнанні скептицизму відносно можливості раціонального пізнання права (так званого «ефекту Галілея»): «єдине, що ми можемо сказати про право – це те, що воно розвивається, змінюється, але ми не можемо збагнути, як це відбувається [2, с. 127]».

Висновки

Порівняльне правознавство не має стяти осторонь тих кардинальних ідейних змін, які відбуваються в сучасному світі. Навпаки, воно має всі перспективи стати тим дисциплінарним простором, у якому ці зміни можуть належно осмислюватись й надаватися творчій деконструкції. Сучасність характеризується найбільш значимими мислителями як сутінки глобалізації. Здавалось би, досягнута єдність світу стрімко деформується і розпадається. Людство стоїть на порозі переформатування світу, коли замість єдиного для всіх буде створена множинність різних світів, кожен з яких буде зачинений для семантичної інтервенції з боку інших. Порівняльне правознавство має піддавати ці зміни власній концептуалізації. Для цього нагальним завданням є наповнення сучасним й адекватним змістом компаративістської дихотомії універсальностей та відмінностей у праві.

Література

1. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: в 4-х томах.- Т. 4: От романтизма до наших дней. Санкт-Петербург : «Пневма», 2005. 880 с.
2. Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллинн : «ЭЭСТИ РААМАТ», 1983. 187 с.
3. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затверджена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року URL: <http://zakon.rada.gov.ua/>
4. Делёз Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1998. 384 с.
5. Костенко А. Н. Социальный натурализм как методологический принцип сравнительного правоведения и юридической глобалистики : открытая лекция. Киев, Симферополь : «Логос», 2008. 28 с.
6. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-» : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2004. 324 с.
7. Лукич Р. Методология права. Москва : «Прогресс», 1981. 304 с.
8. Овчинников Н. Ф. Методологические принципы в истории научной мысли. 2-е изд. Москва : Эдиториал УРСС, 2003. 296 с.
9. Саїдов А. Порівняльне правознавство та закономірності розвитку права в умовах глобалізації. *Право України*. 2012.- № 3–4. С. 463–472.
10. Суриков К. А. Эпистемология. Шесть философских эссе. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. 56 с.
11. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы современного правоведения : дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2002. 344 с.
12. Хайдеггер М. Закон тождества. *Разговор на проселочной дороге* : сборник; пер. с нем. Москва : Высш. шк., 1991. С. 69–79.
13. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Т. 1. Основы; пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000. 480 с.

14. Frankenberg G. Critical comparison: rethinking comparative law. *Harvard International Law Journal*. 1985. Vol. 26. N.2. P. 411–455.

15. Legrand P. Comparative legal studies and the matter of authenticity. *The Journal of Comparative Law*. 2006. Vol. 1. Issue. 2. P. 365–460.

16. Legrand P. The same and the different. *Comparative legal studies: traditions and transitions* / ed. by P. Legrand, R. Munday. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 240–311.

17. Legrand P. What legal transplants. *Adapting legal cultures* / ed. by D. Nelken, J. Feest. Oxford : Portland Oregon, 2001. P. 55–70.

18. Rosen L. Beyond compare. *Comparative legal studies: traditions and transitions* / ed. by P. Legrand, R. Munday. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 493–510.

19. Taylor C. The malaise of modernity. Concord–Ontario : Anansi, 1991. 128 p.

20. The Performance of Social Systems. Perspectives and Problems / Edited by Francisco Parra-Luna. Springer Science+Business Media, LLC 2000. 397 p.

21. Zirk-Sadowski M. Legal epistemology and transformation of legal cultures. *Epistemology and methodology of comparative law* / ed. by M. Van Hoecke. Portland : Hart Publishing, 2004. P. 21–34.

SUMMARY

The article defines the ontological and methodological foundations of the universalist and relativistic paradigms in modern comparative jurisprudence. The significance of the opposition of identical and different is justified in the light of radical ideological and geopolitical changes in the world, and the corresponding transformations of legal consciousness. The shortcomings, limitations and dangers of the unifying vision of law are cited. As an adequate legal response to today's challenges, a paradigmatic transition to affirming the value and necessity of differences in law is proposed. Differences are considered as pre-methodological phenomena reaching the essential foundations of people's lives and the existence of their societies. Comparative jurisprudence, focused on differences, appears as a discourse focused on its own problematization of the ontological sphere of law.

Key words: identical and different, universalist and relativistic paradigms, comparative jurisprudence, ontological and methodological principles.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО ЯК ДИСКУРС ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЙОГО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

**НІКІТІНА Олена Владиславівна - здобувачка третього рівня вищої освіти
за спеціальністю 081 «Право» ПЗВО «Київський міжнародний університет»**

DOI 10.32782/NP.2023.3.7

У статті обґрунтовується погляд на порівняльне правознавство як на дискурс ідентичності права. Актуалізується значення порівняльного правознавства як дискурсу європейської інтеграції України. Наводяться дві можливі порівняльно-правові інтерпретації європейської інтеграції України. Здійснюється спроба обґрунтування концептуалізації взаємодії правових систем країн-членів ЄС за допомогою концепту процесуальної ідентичності права. Процесуальна ідентичність права експлікується за допомогою епістемології релятивізму. Знімається діалектична опозиція між унікальністю національних правових порядків і необхідністю посиленої і всеосяжної взаємодії правових систем.

Ключові слова: європейська інтеграція, порівняльне правознавство, процесуальна ідентичність права, правовий релятивізм.

Постановка проблеми

Конституційно закріплене прагнення України стати частиною об'єданого європейського простору, політико-інституційним втіленням якого в сучасну епоху виступає Європейський Союз (далі – ЄС), ставить на чільне місце питання про самоідентифікацію вітчизняного правового порядку як правової системи, що перебуває в перманентній взаємодії з іншими. Це обумовлює необхідність конституювання сфери інтелектуальності для раціоналізації дискурсу про те, що таке «своє», «власне» право? Необхідна експлікація онтологічної, методологічної, епістемологічної й праксеологічної семан-

тики, яка криється за вказаною граматикою привласнення. Її, розкриваючи логіку цієї пропріетарної метафорики, є чому полягає відмінність ставлення до одного права як до свого, а до інших правових порядків як до чужих?

При цьому, правознавство, за сумною інерцією, й досі значною мірою ізольоване від контексту сучасності й тих парадигматичних перетворень у філософії й науці, які потребують докорінної зміни оптики й дослідницького інструментарію задля адекватного осмислення, зокрема, й феномену «свого» і «чужого» в праві. Есі перспективи стати сферою радикальних методологічних інновацій має порівняльне правознавство. Надзвичайно евристичним вбачається його тлумачення саме як дискурсу про ідентичність права. Ту ідентичність, яка стає видимою лише в процесі взаємодії різних правових систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання інтеграції України до ЄС традиційно є предметом наукових досліджень не лише правників, але й представників інших дисциплін. Попри це й досі не до кінця визначені як роль та значення порівняльного правознавства для забезпечення такої інтеграції, так і її вплив на фундаментальні характеристики національного права, зокрема, на його ідентичність.

Мета і завдання дослідження

Ця наукова розвідка спрямована на спробу визначення евристичного потенціалу порівняльного правознавства для концептуалізації ідентичності національного правопорядку в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу

Визначний компаративіст сучасності А. Саїдов надзвичайно точно надав онтологічної легітиматії порівняльному правознавству. За його словами, «є самій правовій дійсності є значна кількість сфер, проблем і відносин, які не можуть бути вивчені поза порівняльно-правовим підходом» [6, с. 464].

Чи не найбільш важливою проблемою, що затребує саме порівняльного правознавства як самостійної юридичної науки, є вирішення питання про ідентифікацію національного права.

Взаємозв'язок порівняння й ідентичності був експлікований ще французькими філософами Ф. Лаку-Лабартом і Ж.-Л. Нансі в їх відомій формулі: «Лише міметизм здатний забезпечити ідентичність» [2].

У світлі цього заслуговує цілковитої підтримки теза вітчизняної вченої А. Сапарової, що взаємозв'язок питань про те, що таке національне право (у чому його ідентичність) і питання, що таке порівняння виступає одним із основних вимірів впливу філософських концепцій минулого століття на правознавство [7].

Осмилення порівняння в якості засобу раціоналізації дискурсу про ідентичність права, перетворення національного права на науковий концепт обґрунтовує також італійський компаративіст М. Граціадеї «правові теорії, пропонуючи загальні поняття права, правової культури і суспільства, наголошують на повноті і стійкості права, і цим призводять до стереотипів, тоді як істинною проблематикою є питання: що саме переміщується крізь час і простір» [12, с. 471].

При цьому, питання про правове порівняння охоплює собою питання про ідентичність права, у той час як питання про таку ідентичність, якщо воно формулюється окремо від питання про порівняння, позбавляє правовий дискурс наукового характеру. Так, за словами німецького компаративіста

Б. Гросфельда, «навіть якщо відкинути засадниче питання про те, що ми розуміємо під правом як об'єктом усіх наших зусиль, усе одно залишається питання – як можливий переклад і, відповідно, як можливе порівняння» [13].

За словами А. Сапарової, «ми не можемо поставити питання про те, чим є наше право, оминаючи питання про взаємозв'язок правових систем, а отже, і про порівняння» [7].

Традиційно, у порівняльному правознавстві право характеризується як система, а отже взаємозв'язок правопорядків розглядається як взаємозв'язок правових систем. Поширеною практикою є включення цього терміна в саме визначення порівняльного правознавства, яке, у такому разі, розглядається як «специфічна теорія правових систем світу в їх порівнянні» [9, с. 15].

Через це в юридичній науці поширений погляд, згідно з яким поняття правової системи є не тільки основним поняттям компаративістики [8, с. 23], а й набуває характеристики комплексної категорії, що дає можливість аналізувати юридичну реальність у цілому, а не окремі її компоненти [4, с. 3], використовується інтенсивно й багатогранно, становлячи неоднозначне й багатофункціональне явище, що належить, як і інші підсистеми універсальної соціальної системи в цілому, до складноорганізованих утворень [4, с. 6].

Однак, саме визначення поняття системи в науці залишається дуже дискусійним. Н. Оніщенко, здійснивши аналіз основних підходів, доходить висновку, що система – це упорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних та взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність та органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю та автономністю [5, с. 6].

Переходячи до характеристики саме правової системи, зазначимо, що в літературі основний акцент робиться на її символічній природі. Саме в тому, що правова система є символічною, вбачається її спроможність репрезентувати життя відповідного суспільства. В якості символічної системи право має власну логіку, ізольовану від тих соціальних явищ, які лежать в його основі. [16, с. 12].

Складена з юридичних понять і символів між ними, правова система в абстрагованій формі відображає життя відповідної спільноти людей. Щодо цього ключовим аспектом є те, що юридичні символи не є абсолютно уніфікованими і формально-логічно структурованими. Символи залежать від консенсусу або практики комунікацій між людьми, від, говорячи словами Л. Вітгінштайна, мовної гри. Зв'язки права як знакової системи і соціального світу не є лінійними й характеризуються складною діалектикою. Відображаючи життя людей, право як знакова система існує незалежно від їхнього життєвого світу. Право завжди перебуває у рівноправному діалозі з реальністю [14, с. 73].

Головним для порівняльного правознавства виступає просторовий вимір буття права як символічної системи. Право – це завжди простір, який воно охоплює. Право не існує у вакуумі. Найскладнішим постає питання про кордони цього простору – власне, межу між нашим і їхнім. При всій множині позицій учених щодо цього питання, здається, консенсусним є погляд, що межі цього простору визначаються практичною і дискурсивною свідомістю людей, а не такими жорсткими маркерами, як державний чи мовний кордон між суспільствами [11, с. 164–165].

Однак, понад усе зазначене вище, складність розуміння ідентичності національного права збільшується з поступом України до ЄС. Як це вплине на ідентичність вітчизняного права?

Відповідь на це питання залежить від інтерпретації самого феномена ЄС.

Найбільш очевидною й поширеною є розгляд ЄС у контексті «тези глобалізації». У світлі він виступає конструкцією найбільш радикальної взаємозалежності між правовими системами. Відома турецька компаративістка Е. Орюку взагалі стверджує обґрунтованість міркувань про ЄС як «носія політики колективної колонізації й експансіонізму, що є відлунням політичної і релігійної експансії європейських країн у XVII–XIX століттях, а також різних типів приписування європейського права неєвропейським країнам» [15, с. 7].

Якщо прийняти таке трактування євро-

пейської інтеграції, тоді її наслідком буде втрата національними правовими системами їх ідентичності. І саме це чекає на правову систему України. Розглядуваний під таким кутом зору, ЄС виявляється способом конвергенції правових систем для приведення до єдиного типізованого правового змісту, заміни множини і багатоманітності безбарвною єдністю.

У такому разі ЄС виступає сучасною «вавилонською вежею», спробою втілення ідеалу універсалізму. Виявляється, що ЄС натхненний ідеєю Апостола Павла, лише екстраполюючи її у сферу права. Для ЄС тоді немає права «юдейського чи еллінського», а є «єдине право з єдиними історичними коренями, однією спільною долею і спільною ціллю, єдиними цінностями і спільними інструментами регулювання відносин між людьми» [1, с. 13].

Але тоді для ЄС немає і права українського. Є лише загальне європейське право. Вступ до ЄС тоді означає зречення всього свого заради причетності єдиному, створеному для всіх. Адже раніше не приховували той факт, що ЄС розглядався як лабораторія по створенню універсального права, такого, що потенційно мало б стати всесвітнім.

Якщо сама така семантика європейської інтеграції є безальтернативною, тоді вона, і самий ЄС приречені на очевидний конфлікт з дійсністю. Той конфлікт, у якому, як і завжди, перемагає дійсність.

Саме зараз як ніколи актуальними й правдивими постають слова відомого вітчизняного філософа права Ю. Оборотова, який зазначав, що «криза західної традиції права, яка відзначається нині багатьма фахівцями, змушує знову звернутися до питання різноманіття правового світу, який існує, з його унікальними правовими культурами» [3, с. 112].

Вказана криза західного, а отже й, передусім, європейського права полягає в кризі універсалізації, у згортанні глобалізації, свідками чого ми зараз і є. В основі самої ідеї ЄС лежала віра в можливість існування універсального в праві. Це сприймалося, та й досі багатьма сприймається як очевидний факт, що не потребує проблематизації. Тобто можливість універсального права по-

винна завжди бути безумовно забезпечена, причому така забезпеченість має виходити не від правознавства, а навпаки, останнє сприймає її як передумову для власної інтелектуальної активності. В якості такого забезпечення традиційно виступала філософія природного права. Наразі ж виявляється, що існування універсалій в праві не лише не є забезпеченим, а навпаки, стає чи не найбільш малоймовірним.

Однак, на наше переконання, є можливість для іншої інтерпретації самого концепту європейської інтеграції України. Для неї не є необхідним існування універсальних правових смислів.

Європейську інтеграцію України евристично розглядати, спираючись на парадигму процесуальної ідентичності права, – коли акцент робиться не на універсальності правових смислів, а на універсалізації здатності до творення права. Процесуалізація ідентичності передбачає епістемологічне і методологічне забезпечення ставлення до права як до сфери власних зусиль і особливого мислення. Просторові межі власного права й визначаються такою турботою про його зміст і постійне оновлення.

У такому разі найтісніша взаємодія правових систем, яка має місце в ЄС, не лише не перешкоджає й не суперечить самостійному розвитку власного права як культури, а навпаки, є передумовою для такого самостійного розвитку. Неможливо експлікувати ідентичність власного права в умовах його ізоляціонізму. Така ідентичність не передує взаємодії правових систем. Навпаки, вона постає лише як її наслідок. І чим щільніша взаємодія, тим більш виразно може постати ідентичність власного. Тому членство України в ЄС є найкращим шляхом для самоусвідомлення себе і ствердження свого права як формату власної ідентичності. Ідентичність не передує порівнянню. Вона і не є його наслідком. Ідентичність існує лише в порівнянні. Вона є проєкцією порівняння. І саме в такому розумінні вона є процесуальною.

Парадигма процесуальної ідентичності вказує на трансформацію сприйняття права на рівні його онтології. Змістом такої трансформації є перехід від об'єктивістського сприйняття права як норм, значення яких

передує мисленню і є незалежним від нього, до комунікативного образу права, розуміння його як розмови, параметри і зміст якої задає мислення. ЄС і виступає форматом такого діалогу правових систем, рамкою дискурсу.

Таке процесуальне бачення ідентичності близьке до запропонованої вітчизняним компаративістом О. Тихомировим концепції регулятивного компаративізму, який стверджує онтологію правової реальності як взаємодію, діалог, полілог, поліфонію, а не заздалегідь установлені кимось правові ідеали і норми [10, с. 103].

З огляду на зазначене, набувають надзвичайної гостроти питання, якою мірою наративи, у тому числі і право, є релятивними до культури відповідної спільноти? Чи можна говорити про існування якогось універсального семіотичного коду, який би дозволяв говорити про «перекладеність» правових приписів з одного культурного контексту до іншого? Чи є правові системи країн ЄС перекладальними відносно одна одної?

На наш погляд, порівняльне правознавство має виходити з релятивізму права щодо культури конкретного суспільства. Лише за умови такого релятивізму досяжні такі ціннісні імперативи сучасного світу, як принципівий плюралізм, відмова від претензій на отримання знань про дійсне положення справ у світі, визнання рівноцінності всіх концепцій й заперечення існування мета-концепції, з якою можна було б співвідносити і порівнювати правові приписи.

Висновки

Значення порівняльного правознавства для нашої країни полягає в тому, що саме воно може обґрунтувати і забезпечити процес євроінтеграції України в якості творчості самостійного мислення, яке віднаходить й постійно підтримує ідентичність свого права й суспільства в цілому. Саме набуття членства в ЄС дозволить сформувати власний, український дискурс ідентичності національного права саме в якості способу творення власного, відмінного і особливого права. Національне право набуває ідентичності не в якості «зберігача» якогось абсо-

лютного смислу, а в якості здобуття і оформлення в дослідницькому інструментарії здатності бути незалежним від будь-якого наперед встановленого смислу, нередукованої можливості правового смислотворення.

Література

1. Быкова Е. В. Современные процессы сближения и размежевания основных правовых систем. Москва : Юрлитинформ, 2012. 232 с.

2. Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л. Нацистский миф: Пер. с фр. С. Л. Фокина. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2002 URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Laky/index.php

3. Оборотов Ю. М. Традиции и новации в правовом развитии : монография. Одесса : Юрид. літ., 2001. 156 с.

4. Оксамытный В. В. Правовые системы современного мира: проблемы идентификации : открытая лекция. Киев; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины ; Логос, 2008. Вып. 10. 36 с.

5. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2012. 492 с.

6. Саїдов А. Порівняльне правознавство та закономірності розвитку права в умовах глобалізації. *Право України*. 2012.- № 3-4. С. 463-472.

7. Сапарова А. О. Про значення поняття «національне право» у світлі проблеми правових запозичень. *Правова держава*. Вип. 27. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016.- С. 449-454.

8. Скакун О. Ф. Метатеория общего сравнительного правоведения как научной и учебной дисциплины. *Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання* : зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. Київ : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. С. 22-29.

9. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : открытая лекция. Киев; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины;

SUMMARY

The article substantiates the view of comparative jurisprudence as a discourse of legal identity. The importance of comparative jurisprudence as a discourse of European integration of Ukraine is updated. Two possible comparative legal interpretations of the European integration of Ukraine are given. An attempt is made to substantiate the conceptualization of the interaction of the legal systems of the EU member states using the concept of the procedural identity of law. The procedural identity of law is explained using the epistemology of relativism. The dialectical opposition between the uniqueness of national legal systems and the need for enhanced and comprehensive interaction of legal systems is removed.

Keywords: European integration, comparative jurisprudence, procedural identity of law, legal relativism.

Логос, 2007. Вып. 5. 31 с.

10. Тихомиров О. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до праворозуміння. *Право України*. 2010.- № 4. С. 100-105.

11. Giddens A. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge, 1986. 402 p.

12. Graziadei M. Comparative law as the study of transplants and receptions. *The Oxford handbook of Comparative law* / ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 441-475.

13. Grosfeld B. *Comparatists and language. Comparative legal studies: traditions and transitions* / ed. by P. Legrand, R. Munday. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 154-194.

14. Kawaguchi K. R. *A Social Theory of International Law. International Relations as a Complex System*. Springer-Science+Business Media. B. V., 2003. 317 p.

15. Örüçü E. A theoretical framework for transfrontier mobility of law. *Transfrontier mobility of law* / ed. by R. Jagtenberg, E. Örüçü, A.J. de Roo. The Hague : Kluwer Law International, 1995. P. 5-18.

16. Tamanaha B. Z. *Law and society. Legal Studies Research Paper Series Paper*. 2009. №09-0167. 24 p.

ПОНЯТТЯ ВИДІВ І ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

**НОВІЧЕНКО Андрій Васильович - доктор філософії, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ**

DOI 10.32782/НР.2023.3.8

Однією з головних умов успішного функціонування будь-якої соціальної системи, у тому числі і правоохоронної, є об'єднання зусиль і можливостей її складових частин для досягнення загальних цілей. Будь-яка держава має цілісну систему, що володіє безліччю інтеграційних властивостей. Будучи покликаною забезпечити певну урегульованість і впорядкованість соціальних відносин, держава сама має володіти якістю єдності, складатися із сукупності державних органів у певній залежності складових компонентів із властивими їй внутрішніми (системними) і зовнішніми (функціональними зв'язками), взаємозв'язками і взаємодіями.

Будь-яка взаємодія повинна мати своє вираження, тобто саме в якій спосіб та якими формами така співпраця буде реалізовуватись. Партнерство між поліцією та громадою є досить новою категорією відносин, що обумовлює актуальність її дослідження.

Ключові слова: територіальна громада, суспільство, поліція, форми, взаємодія, партнерство.

Постановка проблеми

В Україні мають місце випадки прояву агресії та непокори до поліції з боку цивільного населення. Одна з причин цього бачиться в недостатній довірі суспільства до правоохоронних органів, ізольованості останніх від потреб людей. Традиційна модель роботи поліції, яка будується на жорсткому підпорядкуванні, вказівках «зверху» та не включає механізми обліку

інтересів спільнот, виявляється не в змозі забезпечити безпеку на належному рівні. Поліція не має ресурсів, достатніх для того, щоб самотужки впоратися з вирішенням проблем, і потребує підтримки (взаємодії) інших громадських структур, зокрема громадських формувань. Партнерство між поліцією та населенням повинно мати своє вираження у формах, встановлених законодавством.

Доцільно на основі аналізу чинних практик взаємодії дослідити ефективну модель побудови діалогу та партнерства між населенням, поліцією та іншими зацікавленими формуваннями з питань взаємодії щодо забезпечення безпеки та охорони правопорядку.

Стан дослідження проблеми

Форми взаємовідносин між поліцією та суспільством досліджувала низка вчених, серед яких є В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, Є. Додін, О. Кузьменко, В. Олефір, В. Сокурєнко, Б. Логвиненко, І. Кравченко та інші. Дослідження вказаних учених мають велике значення для юридичної науки та практики. Але перелік форм взаємодії між правоохоронними органами та громадою не є вичерпний. Розвиток партнерства між цими суб'єктами постійно потребує додаткових досліджень, це пов'язано з тенденцією реалізації таких відносин, зміни думки про поліцію в суспільстві, бажання взаємодії з обох сторін тощо.

Мета статті полягає в дослідженні поняття видів і форм взаємодії органів поліції і територіальних громад.

Наукова новизна дослідження

Реформування правоохоронних органів, що відбувається в цей час в Україні ставить перед співробітниками ряд завдань, до яких можна віднести і формування нової системи взаємовідносин між поліцією та населенням, побудованою на засадах довіри та підтримки. Таким чином, виникає необхідність не просто у встановленні між співробітником поліції та громадянами взаємодії у сфері охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також більш тісних відносин – відносин партнерства. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що встановлення такого роду відносин має свій вираз у певних формах. Так як ці форми постійно оновлюються та потребують додаткових досліджень і аналізу, тим самим зумовлюється актуальність статті.

Виклад основного матеріалу

Вивчаючи історію та сучасний стан ролі правоохоронних органів, як частини громади, можна констатувати, що одним із найважливіших інструментів правоохоронної діяльності є взаємодія з населенням (територіальною громадою). Мета органу поліції зосереджується на обслуговуванні конкретної території, протидії кримінальним правопорушенням та забезпечення охорони правопорядку, а для реалізації поставлених цілей необхідно враховувати потреби громадян. Така постановка питання потребує індивідуального підходу, з одного боку, а з іншого – це готовність громадськості взяти на себе частину відповідальності, спрямованості на покращення загальної якості життя. Таким чином, породжується партнерство між поліцією та громадськістю, яке будується на довірі з обох сторін.

Основним завданням встановлення партнерських відносин поліції і суспільства, за яких усі поліцейські структури, усі державні структури і населення активно співпрацюють у вирішенні територіальних проблем, є умова, коли поліцейська робота з громадянами за місцем проживання зо-

середжена на зміні методів своєї діяльності з метою досягнення спільних з громадою цілей. Такі цілі, як і раніше, передбачають забезпечення громадського спокою і правопорядку; захист основних прав і свобод особи - особливо життя; запобігання та розслідування кримінальних правопорушень; надання сприяння і послуг суспільству з метою зниження рівня страху перед злочинністю, запобігання отримання тілесних ушкоджень і виникнення соціально-побутових порушень, а також з метою попередження соціального занепаду районів проживання. Партнерство поліції і суспільства як раз і забезпечує більш ефективну і дієву стратегію досягнення цих цілей. Основною передумовою партнерства між поліцією і суспільством є нагальна необхідність підвищення рівня залученості суспільства у діяльність гарантування безпеки та громадського порядку, а також вирішення проблеми злочинності в місцях проживання громадян, оскільки ця задача не може бути вирішена силами однієї лише поліції.

Будь-яка держава – це формальний інститут, який є формою організації політичної та соціальної спільноти. Відносини в суспільстві завжди повинні бути під контролем відповідних органів, такі відносини можуть виходити з під контроль і в певній мірі становляться протиправними. Виходячи з вищевикладеного, для врегулювання, запобігання та охорони суспільства та державного устрою виникає необхідність у створенні спеціальних органів, які б виконували ці функції. На сучасному етапі розвитку України, згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», такі функції виконує Національна поліція України, (поліція) центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [1].

З інтенсифікацією євроінтеграційних процесів та децентралізацією влади в Україні спостерігаються зміни у взаємовідносинах між країною та громадянським суспільством, чим обумовлюється новий формат взаємин між працівниками Національної поліції та громадою. Про що йде мова у-

ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію», - діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб [1].

Дотримання принципу взаємодії правоохоронними органами з населенням закріплено у відомчих актах МВС України та Національної поліції, таких як:

1) Стратегія розвитку Міністерства внутрішніх справ України на період до 2020 року [2];

2) Положення про Національну поліцію від 28 жовтня 2015 р. № 877 [3];

3) Положення про патрульну службу МВС від 02 липня 2015 р. № 796 [4];

4) Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції від 28 липня 2017 р. № 650 [5] тощо.

Розвиток сучасних тенденцій громадянської активності, ускладнення і зміна соціального середовища, у тому числі і в тій її частині, яка генерує девіантна поведінка, супроводжується зростаючими вимогами до змістовної діяльності правоохоронних органів, змушує їх адаптуватися. У зв'язку з цим актуальною є активізація, розширення, переклад на новий рівень взаємодії органів поліції з інститутами громадянського суспільства. Розвиток таких тенденцій породжує переосмислення дійсних форм взаємодії, однією з яких є соціальне партнерство.

Дослідження сутності соціального партнерства передбачає отримання чіткого уявлення про те, що слід розуміти під цим терміном. У словниках термін «партнер» (від франц. le partenaire) - означає компаньйон, співучасник, актор, агент, «учасник спільної діяльності» [6, с. 357]. У соціологічному словнику підкреслюється, що це один з рівноправних учасників спільної діяльності (у грі, танці, бізнесі, на сцені тощо) [7]. Енциклопедичний соціологічний словник під редакцією Г.В. Осипова визначає «партнерство» як спільну діяльність, засновану на рівних правах і обов'язках, спрямовану на досягнення спільної мети [8, с. 186].

В узагальненому розумінні поняття «соціальне партнерство» характеризує широкий спектр активних соціальних взаємодій,

спрямованих на задоволення деяких загальних інтересів і потреб за умови відмови від конфронтації (протиборства) і обрання соціальними суб'єктами стратегії досягнення оптимального компромісу та вироблення взаємовигідної угоди.

Інакше кажучи, партнерство між поліцією та громадськістю сприяє перетворенню суспільства, що має здійснюватися мирним шляхом і на основі співпраці з правоохоронними органами, яке має на меті підвищення рівня протидії кримінальним правопорушенням та забезпечення охорони правопорядку. А отже, як пріоритетні, постають питання якості та безпеки життя, самореалізації індивіда, формуються нові критерії соціального благополуччя. Зміни, що відбуваються, породжують розвиток соціально орієнтованої діяльності держави. Акцент зміщується в бік надання послуг населенню, задоволеності громадян і тих факторів, які безпосередньо відображають потреби суспільства. На зміну домінуючих взаємин держави над суспільством, приходять концепція соціального партнерства.

Найважливішою функцією держави є правоохоронна функція. В умовах правової держави правоохоронна функція є одним з основних напрямків діяльності держави щодо створення певних умов для гідного і безпечного існування особи, суспільства і держави, взаємодії між ними. Взаємодія громадянського суспільства та держави при реалізації правоохоронної функції здатне зблизити населення і владу, вирішити багато протиріч у соціальній та державно-правовій сферах. Тільки тісна взаємодія держави і громадянського суспільства в особі його інститутів можуть дозволити ефективно здійснення правоохоронної функції держави на території України в сучасних умовах.

Механізм партнерської взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави у сфері реалізації правоохоронної функції передбачає наявність:

1) суб'єктної складової (визначення кола суб'єктів, що беруть участь у реалізації правоохоронної функції держави);

2) нормативної складової - нормативно-правової бази – основи регулювання вза-

емовідносин інститутів держави і громадянського суспільства;

3) функціональної складової - напрямків спільної діяльності і організаційних форм взаємодії держави та громадянського суспільства (наприклад: проведення громадянських форумів, створення громадських палат, здійснення контролю).

В основу партнерської моделі взаємовідносин суб'єктів здійснення правоохоронної функції держави - поліції та інститутів громадянського суспільства належить довіра громадян до державних органів.

Спираючись на співпрацю з інститутами громадянського суспільства, поліція здійснює правоохоронну діяльність, виконуючи своє головне призначення - служити суспільству. Основною передумовою партнерства поліції і громадянського суспільства є залученість громадян, спрямована на гарантування безпеки та громадського порядку. При партнерській моделі населення не тільки безпосередньо бере участь в охороні правопорядку, але і своєчасно інформує поліцію про всі ситуації, які можуть йому загрожувати, що, у свою чергу, підвищує результативність діяльності поліції. Поліція має бути доступною для населення, знати населення на підвідомчій території та бути відомою йому, відгукуватися на потреби населення, прислухатися до проблем громадян, залучати і мобілізувати населення, звітувати перед громадою у своїх діях і досягнутих результатах. Ефективність здійснення правоохоронної функції держави багато в чому залежить від взаємодії поліції і суспільства.

Партнерська модель взаємовідносин органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у сфері реалізації правоохоронної функції отримала своє відображення у багатьох міжнародних і національних нормативно-правових актах. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку [9], у якому закріплюються вимоги до поведінки і функцій працівників поліції, підкреслює взаємозв'язок моральних і правових регуляторів у системі соціальних норм, покладених в основу професійної діяльності поліції. Необхідність захисту прав і свобод людини, виключення свавілля з боку посадових осіб у їх взаємо-

відносинах з громадянами та порушення закону зумовили пред'явлення високих вимог до осіб, які підтримують правопорядок.

Важливим документом, що встановлює основні міжнародні правила діяльності поліцейських із забезпечення прав людини і основних свобод, є Декларація про поліцію [10], у якій відзначається, що поліція відіграє життєво важливу роль для держави і членів суспільства; умови, у яких змушена діяти поліція, пов'язані з ризиком для співробітників і відсутність визначених правил поведінки ускладнює виконання співробітниками своїх обов'язків. Закріплені в «Декларації про поліцію» етичні норми, яких повинен дотримуватись поліцейський, повинні сприяти тісній співпраці поліції та суспільства.

Закон України «Про Національну поліцію» в ст. 11 закріплює, що діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб [11]. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» в ст. 1 регламентує, що громадяни України відповідно до Конституції України мають право створювати в установленому цим Законом порядку громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних і кримінальних правопорушень, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин [11].

Ці Закони визначили перспективи розвитку взаємовідносин поліції з громадянським суспільством. Вони містять ряд концептуальних ідей, у числі яких: встановлення партнерської моделі взаємовідносин поліції і суспільства; контроль громадянського суспільства за діяльністю поліції; закріплення нового іміджу співробітників правоохо-

ронних органів. Партнерська модель характеризується посиленням співпраці обох сторін. Перспективи такого посилення полягають у законодавчому визначенні прав і обов'язків, закріпленні правового статусу поліцейського при вирішенні питань взаємодії, звільнення відомства від невласливих йому або дублюючих функцій. Інакше кажучи, ці Закони відображають суть партнерської моделі відносин поліції і суспільства: відкритість, публічність, довіру, взаємодоповнюваність, паритетне співробітництво.

Крім того, Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» створює правові умови добровільної участі громадян України в охороні громадського порядку - надання громадянами допомоги органам поліції з метою захисту життя, здоров'я, честі та гідності людини, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеве самоврядування в Україні - це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста - самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [12]. Крім того, цей Закон передбачає права, принципи, процедуру проведення зборів органів місцевого самоврядування тощо. Таким чином, законодавством України закріплюється можливість громадян створити, вступити до організації місцевого самоврядування та реалізовувати свої права у взаємовідносинах з поліцією направлених на підвищення протидії кримінальним правопорушенням та забезпечення охорони правопорядку.

Місцева влада також зацікавлена у партнерстві між поліцією та громадою. Адже мирне та ділове співіснування на території конкретної територіальної одиниці та в Україні в цілому - є спільною відповідальністю поліції, суспільства та місцевих адміністрацій. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», одним

з основних завдань місцевої влади є забезпечення законності і правопорядку, дотримання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку; взаємодію з органами місцевого самоврядування [13].

Місцева влада відповідає за забезпечення добробуту, освітлення території в темну пору доби, ремонт доріг та пішохідних доріжок, аварійних будинків тощо. Саме тому їхня роль у розвитку партнерських відносин дуже важлива. Місцева влада спільно з мешканцями може визначити небезпечні для людей ділянки в місті, селі, селищі та краще зрозуміти потреби у безпеці. Місцева влада зобов'язана відповідати на запити людей щодо підвищення рівня безпеки конкретними діями, через що довіра до неї зростає. Місцева влада може сформулювати пріоритети у сфері розвитку міста (території), які важливі для населення, та передбачити ефективний план досягнення цілей. Безпечна територія привабливіша для інвестиційних проєктів, а це дає можливість залучити зовнішні кошти для розбудови міст і селищ. Чим безпечніше місто чи село, тим воно комфортніше для туристів, які забезпечать додатковий дохід для громади [14].

Різносторонній характер відносин поліції та інститутів громадянського суспільства дозволяє говорити про безліч видів їхньої взаємодії (типізації взаємодії). Під видом у цьому контексті мається на увазі образ (тип), який володіє певними ознаками.

Взаємовідносини між поліцією та територіальною громадою можна розподілити на наступні їх види: співробітницький, сприяючий, опікунський, впливаючий, індиферентно - конфронтаційний, конфліктний.

У всіх названих видах роль взаємодіючих сторін (поліції та інститутів громадянського суспільства) неоднакова: в одних існують рівні (взаємні) партнерські відносини, в інших є домінування (переважання інтересів) поліції, а в деяких, через специфіку право-

вого регулювання, переважають інститути громадянського суспільства.

Найбільш ефективним є співробітничий вид взаємодії поліції та інститутів громадянського суспільства. Для нього характерні активність сторін, спільні усвідомлені дії та прийняті рішення, об'єктивне знання та адекватність сторін; доброзичливі, гуманні, довірчі та демократичні взаємини; позитивний, взаємний вплив друг на друга, інакше кажучи, високий рівень розвитку всіх його компонентів.

Співробітництво — це комплексна та впорядкована діяльність щодо спільного визначення цілей, планування майбутньої роботи, розподілу сил та засобів відповідно до можливостей кожного учасника, контролю та оцінки результатів роботи, а також перспективне прогнозування. У процесі співробітництва не допускається безглузда, безрезультативна робота. Разом з тим можливі конфлікти, протиріччя, але вони вирішуються на основі загального прагнення до досягнення поставленої мети і не обмежують інтереси сторін, що взаємодіють.

Ініціатива співробітництва може виходити як від територіальної громади, так і від співробітників правоохоронних органів. Тобто ініціатива залучення громадян до позаштатної співпраці надходить від поліції, а ініціатива негласного співробітництва — від громадян, які виявили бажання конфіденційно взаємодіяти з Національною поліцією України. Водночас у будь-якому випадку необхідно не забувати, що ухвалення рішення про можливість співробітництва з конкретним громадянином є прерогативою посадових осіб органу виконавчої влади у сфері правоохоронної діяльності чи його територіальних органів.

Розглядаючи співпрацю поліції з колективними інститутами громадянського товариства, ч. 1 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» - діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб [1]. Тобто у найзагальнішому вигляді визначає, що поліція при виконанні покладених на неї обов'язків може викорис-

товувати можливості територіальних громад, громадських об'єднань та організацій у порядку, встановленому законодавством України. При цьому вона має надавати підтримку розвитку громадських ініціатив у сфері попередження правопорушень та забезпечення правопорядку.

До позаштатної співпраці, як правило, залучаються громадяни на добровільній, гласній та безоплатній основі за наступними напрямками діяльності поліції: 1) захист особи, суспільства, держави від протиправних посягань; 2) попередження та припинення кримінальних та/або адміністративних правопорушень; 3) розшук осіб; 4) забезпечення правопорядку у громадських місцях; 5) гарантування безпеки дорожнього руху; 6) провадження експертно-криміналістичної діяльності.

Наступний вид взаємодії правоохоронних органів та територіальної громади є сприяючий (сприяння-допомога), який можна визначити як усвідомлені дії інститутів громадянського суспільства, спрямовані на надання допомоги поліції щодо забезпечення дотримання норм чинного законодавства у правоохоронній сфері та які виражаються в інформуванні поліції про факти протиправної поведінки та осіб, які ведуть антисуспільний спосіб життя; участі в процесуальних діях як свідків та понять; участі в діяльності територіальних громад правоохоронної спрямованості; надання співробітникам поліції, у разі потреби, особистого транспорту, засобів зв'язку тощо; надання допомоги в отриманні відомостей, що сприяють виконанню поставлених перед поліцією завдань.

Так, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріплює норми про те, що окремі особи можуть за їх згодою залучатися до підготовки або проведення оперативно-розшукових заходів із збереженням за їх бажанням конфіденційності сприяння органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

У теорії оперативно-розшукової діяльності нерідко виділяють як особливий вид конфіденційного сприяння так зване анонімне сприяння. В основі цього виду взаємодії лежать разові чи епізодичні дії, тому

він характерний у більшій мірі лише для інститутів громадського суспільства. Поліція ж, як відомо, зобов'язана постійно взаємодіяти з громадянами, територіальними громадами та іншими інститутами громадянського суспільства, про що прямо закріплено у низці нормативно - правових актів, що регламентують їхню діяльність. Особливість правовідносин у сфері правоохоронної діяльності якраз і полягає в тому, що однією із сторін цих правовідносин є владний суб'єкт (у цьому випадку — поліція), який виступає від імені держави. Він, реалізуючи свої правомочності, зобов'язаний діяти в силу Закону та професійного боргу. У рамках цього виду правовідносин інша сторона підпорядкована владному суб'єкту, вона розраховує на належну поведінку владного суб'єкта.

Опікунський вид має постійний характер. Звичайно, тут є пріоритетна роль поліції, оскільки одна сторона (інститути громадського суспільства) бере участь у процесі взаємодії за бажанням, а інша (поліція), як було зазначено, зобов'язана взаємодіяти, визнаючи, дотримуючись і захищаючи права та свободи людини і громадянина. В основі цього лежать принципи виховання і контролю, які поширюються як на все громадське суспільство в цілому, так і на кожного його члена окремо.

Головне завдання поліції полягає в тому, щоб забезпечити безпеку громадянського суспільства. У цьому є основний сенс цього виду взаємодії. Але, у свою чергу, слід враховувати та найголовніше не допустити прояви крайньої форми опікунства (тобто тотальної влади поліції), коли за піклуванням, охороною та захистом реально стоятиме деспотичний контроль, що виключає будь-яку цивільну самостійність, та громадське суспільство не зможе жити без опіки і нездатне буде до самостійного існування. Такий стан взаємодії, коли відбувається змішання ознак різних (небажаних) видів, можна назвати перехідним видом, наприклад, від опікунського до впливового або конфліктного.

Впливаючий вид проявляється в пасивному підпорядкуванні однієї сторони до іншої (наприклад, вплив поліції на територіальні громади під час проведення

будь-яких спільних заходів). Така взаємодія може виявлятися у вигляді відкритих, конкретних (іноді жорстких) вказівок, вимог, розпоряджень з боку органів виконавчої влади. Вплив може бути неявним, прихованим під впливом, наприклад, сили, авторитету поліції. Воно можливе в умовах зміни політичних режимів або коли громадське суспільство та його інститути перебувають на початковій стадії формування. Розвинене ж громадське суспільство прагне до рівних, партнерських відносин з державою.

Взаємодія-вплив призводить до напруженості у взаєминах між суб'єктами. Вплив, якщо він є переважним видом взаємодії, дуже небезпечний, оскільки в одних (інститутах громадянського суспільства) формується пасивність, пристосованість, інфантильність, невпевненість та безпорадність; в інших (поліція) - деспотичність, агресія у ставленні до людей, навколишнього світу, почуття власної переваги. Зазначений вид часто призводить до конфліктів та конфронтації. Очевидно, що поліція в цьому випадку має відмовитися від взаємодії, побудованої на придушенні, проте це нелегко створити систему з авторитарним стилем поведінки.

Індиферентно-конфронтаційний вид передбачає приховану ворожість, байдужість один до одного або однієї сторони щодо другої, протиборство, протиставлення; характеризується явною розбіжністю цілей і інтересів. Незалежно від причин виникнення конфронтації завдання взаємодіючих суб'єктів якнайшвидше знайти способи переходу до інших (бажаних) видів взаємодії (співробітництва, сприяння), оскільки, враховуючи короточасний, індиферентно-конфронтаційний характер цього виду, він може легко перетворитися на конфліктний.

Особливо слід виділити такий вид взаємодії, як конфліктний, оскільки він може супроводжувати всі інші види і носить, як правило, тимчасовий, проміжний характер, переходячи залежно від умов до іншого виду взаємодії.

Конфлікт - зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії. В основі будь-якого конфлікту лежить певна ситуація, що виникає внаслідок суперечливості позицій

сторін з будь-якого приводу, або протилежних цілей та засобів їх досягнення, розбіжності інтересів та бажань суб'єктів. Тобто конфлікт виникає тоді, коли одна сторона починає обмежувати інтереси іншої. Реакція у відповідь іншої сторони може призвести до неконструктивного чи конструктивного конфлікту [15]. Неконструктивний конфлікт виникає тоді, коли одна сторона (поліція) вдається до аморальних методів боротьби, прагне придушити партнера (наприклад, розгін поліцією санкціонованого мітингу, коли немає до того явно виражених причин). Зазвичай у відповідь реакцією в такому випадку є запеклий опір з іншого боку, діалог супроводжується взаємними образами, вирішення проблеми стає неможливим. Конструктивний конфлікт можливий лише тоді, коли учасники (опоненти) не виходять за межі конструктивних аргументів та ділових відносин.

Отже, всі розглянуті види взаємодії правоохоронних органів та територіальних громад взаємопов'язані. Найчастіше вони супроводжують один одного, а зі зміною умов взаємно переходять одна в одну. Щодо конкретних умов можна знайти провідний, оптимальний вид взаємодії. Але різноманітність ситуацій та їх швидка змінність обумовлюють динаміку характеру взаємодії поліції та інститутів громадського суспільства.

Що стосується форм комунікації партнерства між громадськістю та поліцією, то із загальнотеоретичних позицій під формою розуміється зовнішнє вираження змісту діяльності, межі конкретних управлінських дій, що здійснюються безпосередньо суб'єктами управління. У юридичній літературі розподіляють форми на правові (встановлені у нормативно-правових актах) та неправові.

Взаємодія правоохоронних органів з інститутами громадянського суспільства процесуальної форми поки не отримало. Взаємодію між сторонами не можна віднести до реалізації виконавчої діяльності вона лише забезпечує безпосереднє здійснення повноважень органу, сприяє йому. У той же час така взаємодія не може бути внутрішньо-організаційною, оскільки здійснюється з зо-

внішніми суб'єктами - із інститутами громадянського суспільства.

Таким чином, завдяки залученню людей (наприклад, спільне патрулювання, нагляд за територією і вчасне інформування правоохоронних органів) поліція зможе ефективніше запобігати новим правопорушенням. Як наслідок, поменшає роботи, пов'язаної із реагуванням на вчинені правопорушення і розслідуванням скоєних кримінальних правопорушень. Співпраця з активними мешканцями дозволить заручитись підтримкою громади і будувати довіру між поліцейськими та мешканцями. Вирішення проблем, які турбують громаду, сприяє формуванню позитивного іміджу поліції. Співпрацюючи з громадою, поліція має можливість підвищувати обізнаність мешканців про свою роботу (наприклад, про межі компетенції поліцейських або про альтернативні шляхи вирішення проблем). А це дозволить у подальшому зменшити навантаження на працівників поліції [14].

Високоєфективним досвідом партнерської співпраці органів поліції та інститутів громадянського суспільства на основі спеціалізованих програм мають США, Японія, країни Західної Європи. У цих державах основним принципом діяльності поліції є принцип «активного соціального партнерства», що передбачає інтеграцію громадської активності у правоохоронну систему. Громадяни не тільки усвідомлюють свою високу місію виконання громадського обов'язку щодо зміцнення законності і правопорядку, але і мають у своєму розпорядженні серйозні ресурси для здійснення самостійних дій.

Серед колективних форм участі громадян в охороні правопорядку і боротьбі зі злочинністю використовуються:

- створення пунктів по забезпеченню правопорядку і попередження злочинності (Японія);
- формування поліцейського резерву (помічників) (США);
- організація патрулювання громадських місць;
- створення добровільних дружин та інших громадських формувань правоохоронної спрямованості (Великобританія, США, Естонія);

- співпраця з приватними охоронними підприємствами (Перу).

Наприклад, у США формування поліцейського резерву (помічники) з числа осіб громадянських суспільств, добровільно і безоплатно виконують обов'язки щодо забезпечення правопорядку, наділені повноваженнями щодо припинення правопорушень, забезпечені поліцейською формою, проходять спеціальну підготовку [190]. Великою популярністю в США користуються Народні поліцейські академії, ідея яких народилася у Великобританії. Основна мета таких академій - познайомити населення з роботою поліції. Академія служить, у першу чергу, для формування позитивного ставлення населення до поліції і посилення взаємозв'язків між поліцією і громадянами. Особи, які закінчили Народну поліцейську академію, краще розуміють роль і специфіку роботи поліції, більше допомагають поліцейським і швидше йдуть на контакт з ними [16].

Примітний досвід соціального партнерства державно-суспільних інститутів Великобританії в рамках концепції антикримінальної політики «Law and Order» («Закон і порядок»). Діяльність у цій сфері є предметом пильної уваги законодавчої, виконавчої, судової влади, преси та соціальних груп, що стежать за співвідношенням відповідності встановлюваного переслідування (санкцій) суспільної небезпеки скоєних протиправних дій. Концепція сприяє формуванню механізму протидії протиправним зазіханням і консолідації суспільної правосвідомості [17].

Для посилення зв'язку з цивільним населенням у більшості британських поліцейських формувань організовані спеціальні підрозділи, у яких підготовлені громадяни на добровільних засадах працюють мінімум чотири години на тиждень.

Незвичайну форму залучення громадськості до забезпечення правопорядку використовують у Данії. Держава ініціювала операцію «Слідопит»: за невелику винагороду пенсіонери регулярно обходять закріплені за ними вулиці, уважно придивляються до машин і обстановки на вулиці, а потім інформують поліцію про стан порядку на

конкретній території та місце правопорушення [18].

Висновки

Правоохоронна функція є найважливішою функцією, в основі якої лежить діяльність держави щодо захисту прав і свобод окремої особи, організацій, держави і суспільства в цілому. У реалізації правоохоронної функції сучасної держави беруть участь державні органи, соціально активні громадяни та недержавні організації.

Оновлений варіант взаємодії працівників поліції з різними соціальними групами призведе до позитивних досягнень у подоланні злочинності і підвищення рівня громадської безпеки. Знизиться соціальна напруга в середовищі співробітників правоохоронних органів, підвищиться їх задоволеність своєю працею, покращиться імідж поліції, який сьогодні знаходиться на не цілком прийнятному рівні. Підвищиться рівень соціальної активності громадян, ступінь їх залученості у вирішенні проблем протидії кримінальним правопорушенням. Покращиться система цивільного контролю за правоохоронною діяльністю, необхідність розширення якого виступає обґрунтованим вимогою сучасного суспільства.

Література

1. Закон України «Про Національну поліцію». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379.

2. Про схвалення Стратегії розвитку Міністерства внутрішніх справ України на період до 2020 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 1023-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 13.09.2022).

3. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF/print>. (дата звернення: 13.09.2022 р).

4. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС : Наказ МВС України від 02 липня 2015 р. № 796. URL:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15> (дата звернення: 13.09.2022).

5. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2017 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14> (дата звернення: 13.09.2022).

6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 8000 слов и фразеологических выражений. – 4-е изд., М.: Высшая школа, 1993. – С. 485.

7. Значение слова партнёр в социологическом словаре [Электронный ресурс]: URL: <http://diclist.ru/slovar/sociologicheskij/f/partner.html> (дата обращения: 23.08.2021).

8. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Осипова Г.В. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 234.

9. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. Резолюция 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 г. URS: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282#Text (дата звернення 24.08.2021).

10. Резолюция N 690 (1979) Парламентской ассамблеи Совета Европы «Декларация о полиции» (*Страсбург, 8 мая 1979 года*) URS: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_803#Text (дата звернення 24.08.2021).

11. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 40, ст.338).

12. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170.

13. Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 20-21, ст.190.

14. Взаємодія поліції та громади. Community Policing. URS: https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/com_pol.pdf (дата звернення 24.08.2021).

15. Поняття і класифікації конфлікту URS: <http://um.co.ua/6/6-8/6-82746.html> (дата звернення: 16.09.2022).

16. Столичная полиция США: официальный сайт. 2016. – <https://www.uscp.gov/thedepartment/bureaus-and-offices> (дата звернення: 24.08.2021).

17. Полиция Великобритании: официальный сайт. 2016. – <https://www.police.uk/informationand-advice> (дата звернення: 24.08.2021).

18. Полиция Дании: официальный сайт. 2016. – <https://www.politi.dk/en/servicemenu/home> (дата звернення: 24.08.2021).

THE CONCEPT OF TYPES AND FORMS OF INTERACTION BETWEEN POLICE BODIES AND TERRITORIAL COMMUNITIES

One of the main conditions for the successful functioning of any social system, including the law enforcement system, is the unification of efforts and capabilities of its component parts to achieve common goals. Any state has a complete system that has many integration properties. Being called to ensure a certain regulation and orderliness of social relations, the state itself must possess the quality of unity, consist of a set of state bodies in a strictly defined dependence of constituent components with internal (systemic) and external (functional) connections, interconnections and interactions characteristic of it.

Any interaction must have its own expression, that is, exactly in what way and forms such cooperation will be implemented. Partnership between the police and the community is a fairly new category of relations, which determines the relevance of its research.

Keywords: *territorial community, society, police, forms, interaction, partnership.*

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ РОБОТИ СУДІВ ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

ТЕРЕМЕЦЬКИЙ Владислав Іванович - доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник, професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України; Академія праці, соціальних відносин і туризму

ORCID ID : 0000-0002-2667-5167

КОСИЦЯ Ольга Олексіївна - доктор юридичних наук, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID ID : 0000-0002-5781-780X

УДК 347.962

DOI 10.32782/NP.2023.3.9

Стаття присвячена дослідженню методології оцінювання роботи судів за міжнародними стандартами та європейськими практиками. Актуальність статті обумовлена проблемою правозастосування положень Національної стратегії у сфері прав людини та Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 в частині оцінювання та визначення показників доступу до правосуддя. Проаналізовано Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про справедливий суд у розумні строки та роль судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, Рекомендації щодо оцінювання суддів, розроблених Європейською мережею судових рад (2019), показники ефективності відповідно до Міжнародних стандартів судової досконалості (2020) та зроблено висновок щодо необхідності нормативного та методологічного розмежування критеріїв оцінювання роботи судів та професійності судді, а також застосування широкого підходу до оцінювання роботи суду, враховуючи взаємозалежність суду від інших учасників сфери правосуддя.

Ключові слова: незалежність суду, міжнародні стандарти оцінювання судів, критерії оцінювання, доступ до правосуддя, методологія оцінювання.

Постановка проблеми

За даними звіту Індексу верховенства права (Rule of Law Index), проведеного Міжнародною неурядовою організацією World Justice Project у 2021 році, світовими лідерами за загальним показником індексу верховенства права є Данія, Норвегія та Фінляндія. Найвищі оцінки за показником цивільного судочинства у Данії (0,86 бали), Норвегії (0,85 бали) та Німеччини (0,84 бали), а кримінального – Норвегії (0,85 бали), Фінляндії (0,84 бали) та Данії (0,83 бали). Принагідно зазначимо, що рівень верховенства права в Україні, за даними Індексу верховенства права, знаходиться на стабільно середньому рівні. Станом на 2021 рік загальна оцінка становить 0,51 бали (майже незмінні показники порівняно з 2015 роком), що в рейтингу дозволяє Україні посідати 74 місце серед 139 оцінених країн. За цивільним судочинством показник дещо кращий і становить 0,54 бали (64 місце), однак у порівнянні з 2015 роком він майже не виріс (0,05 пункта). Значно гіршим є показник кримінального судочинства, який становить лише 0,37 бала (91 місце) і має тенденцію до зниження. Поширеність корупції та наявність політичного впливу у сфері правосуддя мають найбільш негативний вплив на ці оцінки [1]. Незворотний

евроінтеграційний вектор нашої держави спонукає до пошуку шляхів підвищення загальних показників верховенства права за критерієм ефективності судової системи з метою входження в європейський простір правової та судової культури.

Метою статті є дослідження методології оцінювання роботи судів за міжнародними стандартами та практиками з метою їх використання в реалізації національних стратегій у сфері прав людини та розвитку системи правосуддя.

Виклад основних положень

Забезпечення права на справедливий суд є стратегічним напрямом реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 (далі – Стратегія), сутність якого полягає в праві кожного в Україні мати доступ до справедливого та ефективного судового розгляду незалежним і безстороннім судом, при наявності ефективних механізмів виконання судових рішень [2].

У цілому положення Стратегії корелюються зі Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 [3]. Поширеними проблемами у сфері діяльності судів є надмірна тривалість розгляду справ, перешкоди в доступі до правосуддя, низький рівень суспільної довіри до органів судової влади, складні процедури добору суддів та методологія оцінювання суддів.

У контексті аналізу означених стратегічних документів викликає цікавість, які критерії було покладено в основу визначення проблем і завдань у сфері забезпечення права на справедливий суд та яких показників держава у сфері правосуддя прагне.

Так, Стратегією визначено такі показники ефективності роботи суду з розгляду справ: частка розглянутих справ; загальна тривалість перебування справ та матеріалів у судах; частка справ, розглянутих із порушенням строків, передбачених про-

цесуальним законодавством (у розрізі інстанції та спеціалізації); частка судів, доступних для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення; рівень інформаційної доступності суду, у тому числі частка судів, у яких забезпечена інформаційна доступність для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення; рівень довіри громадян до суду; рівень обізнаності громадян щодо права на безоплатну правову допомогу; частка центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, у яких забезпечена архітектурна доступність для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення; частка центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, у яких забезпечена інформаційна доступність для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення; значення показників «7. Цивільне правосуддя», «8. Кримінальна юстиція» Індексу верховенства права (The Rule of Law Index) [2].

Для розуміння міжнародних стандартів судової влади звернімося до результатів дослідження Міжнародного консорціуму з питань судової досконалості «Глобальні критерії ефективності суду» (2020), у якому сформульовано цінності для забезпечення судової досконалості, концепції та інструменти, які суди та зацікавлені сторони в усьому світі можуть використовувати для оцінювання та вдосконалення відправлення правосуддя. Враховуючи, що вимірювання та управління ефективністю є невід'ємною складовою Міжнародних стандартів судової досконалості (International Framework for Court Excellence, IFCE), наводиться теза, що наріжним каменем відмінного планування та роботи суду є підтримка точної, повної та надійної інформації та баз даних. Це важливо не лише для оцінки ефективності роботи суду, але й для визначення того, чи мають його стратегії або заходи з удосконалення позитивний ефект. У багатьох випадках суди можуть виявити, що їхні існуючі інформаційні системи та бази даних не відображають того, що дійсно необхідно для оцінки ефективності та прогресу [4, с. 1]. Глобальні критерії ефективності

суду описують одинадцять цілеспрямованих, чітких і дієвих показників ефективності, які узгоджуються з цінностями та сферами досконалості суду, визначеними Міжнародними стандартами судової досконалості. Їх мета полягає в тому, щоб надати окремим судам, системам правосуддя та країнам керівництво щодо передових практик для успішного вимірювання ефективності та управління, допомогти розробникам політики та практикам керувати вибором, розробкою та використаням «правильних» показників ефективності судів, які відповідають їхнім цінностям, місіям і стратегічним цілям [4, с. 3].

Під час методологічного забезпечення оцінювання судів в Україні доцільно повернутись до визначених Глобальних критеріїв ефективності суду:

1. **Задоволеність користувачів послуг суду.** Відсоток користувачів послуг суду, які вважають, що суд забезпечує процесуальну справедливість, тобто надає доступні, справедливі, точні, своєчасні, обізнані та ввічливі судові послуги.

2. **Плата за доступ до суду.** Середній розмір судового збору в цивільних справах.

3. **Коефіцієнт розгляду справ.** Відношення кількості вихідних справ до кількості справ, що надійшли.

4. **Вчасна обробка справ.** Відсоток справ, розглянутих або вирішених в інший спосіб у встановлені строки.

5. **Тривалість досудового тримання під вартою.** Середній час, протягом якого обвинувачені у кримінальних справах, які не були визнані винними у вчиненні злочину, перебувають під вартою в очікуванні суду.

6. **Цілісність судових матеріалів.** Відсоток матеріалів справ, які можуть бути знайдені та вилучені вчасно своєчасно та відповідають встановленим стандартам точності, організації та повноти.

7. **Нерозглянуті справи.** Частка справ у реєстрі, що перебувають на розгляді в суді з перевищенням встановлених строків або часових нормативів.

8. **Точність дати судового розгляду.** Впевненість, з якою важливі події розгляду справ відбуваються, коли вони заплано-

вані, виражається як частка судових процесів, які проводяться на момент першого планування.

9. **Залученість працівників.** Відсоток працівників суду, які, за результатами опитування в масштабах всього суду, захоплені своєю роботою, віддані місії суду і, як наслідок, докладають зусиль до своєї роботи на власний розсуд.

10. **Виконання судових рішень.** Загальна сума виплат грошових стягнень (штрафів і зборів), стягнених судом або судовою системою, виражена як частка від загальної суми грошових стягнень, призначених судом за певний період.

11. **Витрати на одну справу.** Середня вартість вирішення однієї судової справи дезагрегована за рівнем та місцезнаходженням суду, а також за типом справи [4].

Варто звернути увагу також на Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЄС) до уваги Комітету міністрів Ради Європи про справедливий суд у розумні строки та роль судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів [5, с. 305], у якому наголошується, що упродовж багатьох років Рада Європи постійно висловлювала занепокоєння щодо покращення доступу до правосуддя. Про означене йдеться в резолюціях та рекомендаціях щодо надання юридичної допомоги, спрощення судових процедур, зменшення вартості судового позову, використання нових технологій, необхідності зменшення завантаженості суддів та застосування альтернативних засобів вирішення спорів. У європейських рекомендаціях щодо підвищення якості судового розгляду та її оцінювання зазначається, що якість судової системи залежить від якості інфраструктури, яка може бути оцінена за допомогою критеріїв, схожих на ті, що застосовуються до інших державних послуг, а також від професійних здібностей представників юридичних професій (суддів, адвокатів, прокурорів та помічників суддів).

Водночас, КРЄС наголошує, що слід відрізнити методологію оцінювання діяльності судової системи взагалі або окремого суду (групи судів) від оцінювання профе-

сійної кваліфікації судді. Це обумовлено тим, що ці два оцінювання мають різні цілі, а при організації судової статистики пропонують уникати поєднання оцінювання якості системи правосуддя та професійного оцінювання судді. Зокрема, недоцільним вважається використання як єдиного або навіть необхідного індикатора оцінювання якості діяльності судді такого критерію, як скасування ухвалених судових рішень. Такий же підхід стосується й інших систем, у яких можлива певна оцінка індивідуальних рішень суддів через системи, відмінні від спостереження за кількістю скасувань судових рішень. Вважається надзвичайно важливим також підкреслити взаємозв'язок у процедурах збирання даних між якістю правосуддя та наявністю належної інфраструктури й допоміжного персоналу. Крім того, така характеристика, як «якість» правосуддя, не є тотожною показнику простої «продуктивності» судової системи. Якісний підхід скоріше стосується здатності судової системи відповідати потребі в доступі до правосуддя та його провадження відповідно до загальних цілей правової системи, серед яких швидкість судових процедур є лише одним з елементів [5, с. 305].

У контексті пошуку оптимальної моделі оцінювання судів в Україні, корисним є досвід та результати роботи Європейської мережі судових рад. Так, у 2019 році в Римі було проведено семінар щодо сприяння доступу до справедливих і неупереджених судів та розроблено такі Рекомендації щодо оцінювання суддів (Recommendation of the ENCJ workshop on the evaluation of judges):

рекомендація 1 *щодо складу органу, відповідального за оцінювання* полягає в тому, що зовнішній погляд може бути корисним для оцінювання суддів, участь непрофесійних членів у певних частинах процесу оцінювання може бути цікавою і сприяти підвищенню підзвітності судової влади;

рекомендація 2 *щодо зв'язку між оцінюванням та навчанням суддів* полягає в тому, що навчання та подальше підвищення кваліфікації суддів має бути пов'язане з результатами процесу оцінювання, але не

лише у випадку низьких показників та виявлених недоліків; водночас, усі судді повинні бути залучені до безперервного навчання;

рекомендацією 3 *щодо розробки критеріїв оцінювання* запропоновано до розробки критеріїв слід залучати ради суддів, не врегульовувати всі критерії в законі та надати судовій владі широкі дискреційні повноваження;

рекомендація 4 *щодо якості судових рішень* полягає у врахуванні при оцінюванні роботи суддів якості прийнятих ними рішень. Однак якості має визначатися не на основі суті рішення, а на основі формальних елементів рішення, таких як процедурні питання та суддівська майстерність [6]. Отже, рекомендації в цілому дають широке поле для дискреції в частині залучення або незалучення інших фахівців (не суддів) до оцінювання суддів, навчання і підвищення кваліфікації суддів не лише за результатами оцінювання, а на постійній основі, відповідальними за розробку методології оцінювання суддів визначити судову владу із можливістю їх коригування, а також закладання в поняття якості судового рішення виконання усіх процедурних формальностей.

Також Європейською мережею судових рад розроблено мінімальні судові стандарти та відповідні показники в окремих сферах як інструмент для самооцінки судових систем. Незалежно від специфіки кожної системи оцінювання професійної діяльності суддів, основними цілями системи оцінювання професійної діяльності визначено такі:

1. забезпечити професійну якість суддів з метою покращення послуг, які судові системи надають громадянськості;

2. постійно розвивати навички суддів, включаючи безперервне навчання, якщо це видається необхідним з огляду на результати оцінювання;

3. покращити мотивацію та задоволеність суддів у розвитку своєї професійної діяльності [6].

Натомість більш широкий підхід до методології оцінювання роботи суду закладається у Висновку КРЕС № 6 (2004).

У ряді зарубіжних країн якість правосуддя оцінюється шляхом визначення критеріїв оцінки ефективності роботи суду: тривалості розгляду справ, кількості нерозглянутих справ, розміру штату технічних працівників, кількості і якості інфраструктури (з окремим урахуванням приміщень та інформаційних технологій) тощо. Прийнятність такого підходу обумовлена спрямованістю на оцінювання ефективності роботи системи правосуддя у ширшому сенсі. Враховуючи такий досвід, на думку КРЕС, кращим підходом могло б бути оцінювання якості здійснення судочинства у ще більш широкому контексті, зокрема у взаємодії з іншими несталими чинниками: судді й адвокати, правосуддя і поліція, судова практика і законодавство тощо, аргументуючи тим, що більшість вад системи правосуддя пов'язані з недостатньою координацією між кількома суб'єктами. Критично важливим КРЕС вважає підкреслити взаємозалежність між якістю правосуддя та наявністю належної інфраструктури і допоміжного персоналу [5, с. 276]. Означений підхід є цілком справедливим у частині необхідності врахування залежності роботи суду від багатьох факторів, як внутрішнього характеру (професійність судді, персонал суду, інфраструктура), так і зовнішнього (виконання процедур та професійність інших учасників сфери правосуддя).

Висновки

Реалізації національних стратегій у сфері прав людини та розвитку системи правосуддя потребує глибокого осмислення в контексті визначення чітких об'єктивних вимірюваних критеріїв оцінювання судів. Міжнародна практика та аналіз Висновку КРЕС № 6 (2004) свідчить, що на нормативному та методологічному рівні потребують розмежування критерії оцінювання роботи судів та методологія оцінювання професійності судді. У той же час, Національною стратегією у сфері прав людини та Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 визначені основні показники, за якими буде оцінюватись доступ до пра-

восуддя в Україні. На наше переконання, вивчення, імплементація та правозастосування глобальних та європейських стандартів оцінки ефективності роботи суду сприятиме підвищенню позицій України в рейтингу Індексу верховенства права та дозволить реалізувати реформу системи правосуддя із поступовим входженням у європейську судову систему.

Література

1. Смалюк Р. Як вимірюють правосуддя? *Центр політико-правових реформ*. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/yak-vymiryuyut-pravosuddya/>
2. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>
3. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
4. International Consortium for Court Excellence (2020). *Global Measures of Court Performance*. Third Edition. Sydney, Australia: Secretariat for the International Consortium for Court Excellence. URL: <https://rm.coe.int/performance-indicators-and-evaluation-for-judges-and-courts-dripim-alb/16807907b0>
5. Documents of the Consultative Council of European Judges. Документи Консультативної ради європейських суддів, 2020. Упоряд. А. О. Кавакін. 3-тє вид., допов. Київ : Видавничий Дім «Ратіо Дециденді», 940 с.
6. Recommendation of the European Networks of Councils for the Judiciary workshop on the evaluation of judges 2019. Standards for the evaluation and irremovability of judges (Rome, 2019, December 5 - 6). ENCJ. URL: <https://www.encyj.eu/articles/80>

List of References

1. Smaliuk R. *Yak vymiryuyut pravosuddia?* Tsentr polityko-pravovykh reform. URL: [https://pravo.org.ua/blogs/yak-vymiryuyut-pravosuddia?](https://pravo.org.ua/blogs/yak-vymiryuyut-pravosuddya/)

vymiryuyut-pravosuddya/

2. Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2021 r. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

3. Stratehiia rozvytku systemy pravosuddia ta konstytutsiinoho sudochynstva na 2021-2023 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11.06.2021 r. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>

4. International Consortium for Court Excellence (2020). Global Measures of Court Performance. Third Edition. Sydney, Australia: Secretariat for the International Consortium for Court Excellence. URL: <https://rm.coe.int/performance-indicators-and-evaluation-for-judges-and-courts-drpim-alb/16807907b0>

5. Documents of the Consultative Council of European Judges. Dokumenty Konsultatyvnoi rady yevropeiskykh suddiv, 2020. Uporiad. A. O. Kavakin. 3-tie vyd., dopov. Kyiv : Vydavnychi Dim «Ratio Detsi-dendi», 940 s.

6. Recommendation of the European Networks of Councils for the Judiciary workshop on the evaluation of judges 2019. Standards for the evaluation and irremovability of judges (Rome, 2019, December 5 - 6). ENCJ. URL: <https://www.encj.eu/articles/80>

Teremetskyi Vladyslav – Doctor of Law, Professor, Leading Researcher, Professor of the Department of Constitutional, Administrative and Financial Law, Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Kyiv, Ukraine, vladvokat333@ukr.net

Kosytsia Olha – Doctor of Law, Professor of the Department of Law Enforcement and Anti-corruption Activities of Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine, olga.kosytsia@gmail.com

METHODOLOGY FOR EVALUATING THE WORK OF COURTS IN ACCORDANCE WITH EUROPEAN AND INTERNATIONAL STANDARDS

The article is devoted to the study of the methodology for evaluating the work of courts according to international standards and European practices. The relevance of the article is due to the problem of enforcement of the provisions of the National Human Rights Strategy and the Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Court Procedure for 2021-2023 in terms of assessing and determining the indicators of access to justice. The authors analyze the Opinion No. 6 (2004) of the Consultative Council of European Judges to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on fair trial within a reasonable time and judge's role in trials taking into account alternative means of dispute settlement, Recommendation of the European Networks of Councils for the Judiciary workshop on the evaluation of judges (2019), Global Measures of Court Performance made by International Consortium for Court Excellence (2020) and concludes that there is a need for a regulatory and methodological distinction between the criteria for assessing the work of courts and the professionalism of judges, as well as applying a broad approach to evaluating the work of the court, taking into account the interdependence of the court with other participants in the justice sector.

Key words: court independence, international standards for court evaluation, evaluation criteria, access to justice, evaluation methodology.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СУДОВИХ ОРГАНІВ ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

ДОБОШ Зоряна Андріївна - доцент кафедри цивільного права та процесу, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», кандидат юридичних наук, доцент,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3680-7207>

УДК 342.9/342.56

DOI 10.32782/NP.2023.3.10

Стаття посвячена аналізу содержания, правовой природы, направлений и административно-правовых основ взаимодействия судебных органов и органов публичного управления в Украине. Особое внимание уделено детальному анализу направлений взаимодействия судебных органов и органов публичного управления в Украине, их особенностей. Определены особенности правового, правоохранительного, профилактического, организационного, информационного и других видов взаимодействия судебных органов и публичного управления. Отмечено, что судебные органы становятся своеобразными гарантиями упорядоченности, постоянства, безопасности управленческих отношений и процессов, достижения положительного общественного результата управленческой деятельности.

Ключевые слова: взаимодействие, судебные органы, публичное управление, публично управленческие отношения, органы публичного управления, судебный контроль.

Вступ

Налагодження взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні зумовлено потребою досягнення важливого соціального ефекту через можливість запобігання надмірній концентрації влади, забезпечення стабільності й сталості функціонування публічно-правових інституцій, дієвості, законності та стабільності публічного управління загалом. Досягнення порозуміння і злагодженості у роботі владних інституцій – тривалий і кропіткий процес,

що вимагає комплексного, системного підходу, значної уваги на рівнях теоретичної й практичної реалізації.

Постановка проблеми

Незважаючи на всю гостроту проблеми налагодження взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні, сьогодні недостатньо уваги науковці та практики приділяють її вирішенню. Відсутня належна системна правова основа налагодження такої взаємодії, недослідженими залишаються особливості правового, правоохоронного, профілактичного, організаційного, інформаційного та інших видів взаємодії судових органів та органів публічного управління, невизначеними є шляхи їх удосконалення. Сьогодні відсутня єдина позиція науковців стосовно оптимальної системи зафіксованих у законодавстві та реалізованих на практиці механізмів стримувань і противаг, що є основою такої взаємодії. На часі визначення правової природи та адміністративно-правових засад такої взаємодії.

Стан дослідження проблеми

Дослідження окреслених питань здійснено з огляду на результати дослідження окремих аспектів взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні таких учених, як В. Бевзенко, М. Вільгушинський, М. Гаврильців, В. Колесник, Ю. Косткіна, М. Кравчик, Ю. Москальчук, М. Мочульська та інші. Проте їх наукові розвідки лише фрагментарно відображають

зміст окресленої проблеми. Проблема взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні потребує ґрунтовного вивчення та пошуку шляхів її вирішення засобами адміністративного права.

Метою статті є науковий аналіз адміністративно-правових засад взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні.

Наукова новизна статті проявляється в тому, що в роботі здійснено комплексний аналіз сучасних адміністративно-правових засад взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні як запоруки ефективного публічного управління в державі, гарантування реалізації та захисту прав та законних інтересів громадян України. Встановлено, що така взаємодія може бути представлена як складний процес правового, правоохоронного, превентивного, кадрового, організаційного, координаційного, інформаційного та іншого взаємовпливу. Дістав подальший розвиток аналіз основних напрямів такої взаємодії (правового, правоохоронного, профілактичного, організаційного, інформаційного характеру).

Виклад основного матеріалу

Налагодження взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні, що базується на дієвій системі стримувань та противаг, є запорукою ефективного публічного управління в державі, гарантування реалізації та захисту прав та законних інтересів громадян України.

Як відзначила Ю. Косткіна, ця взаємодія слугує кращій організації та злагодженості діяльності суб'єктів взаємодії, подоланню протиріч всередині державного механізму [1, с. 139].

Загалом взаємодію слід розглядати як прояв взаємного зв'язку, що формується між предметами в дії чи узгоджену дію між ким-, чим-небудь [2, с. 346].

Науковці визначили особливості взаємодії, зокрема, серед таких вирізняють можливість породжувати нові явища та процеси, здатність слугувати формуванню, зміні й розвитку прямих та зворотних, вертикальних й

горизонтальних зв'язків, підпорядкування новостворених зв'язків певним правилам чи законами, що сприяє послідовності й стабільності взаємодії учасників [3, с. 6].

Взаємодія судових органів та органів публічного управління – це складний процес правового, правоохоронного, превентивного, кадрового, організаційного, координаційного, інформаційного та іншого взаємовпливу, що має на меті як забезпечення стабільності й сталості функціонування публічно-правових інституцій, дієвості, законності та стабільності публічного управління загалом, так і належного здійснення правосуддя в державі, функціонування судової влади загалом.

Налагодження тісної взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні базується на чіткому розподілі їхньої компетенції, дотриманні принципу поділу влади, системі взаємних стримувань та противаг.

Досліджуючи цей тип взаємовідносин, М. Вільгушинський прийшов до висновку, що характерною для таких взаємовідносин є скерованість на матеріально-технічне забезпечення судів, соціальний захист і забезпечення працівників судів, реалізацію суб'єктивних прав на звернення до носіїв публічної влади, організацію доступу до публічної інформації [3, с. 6].

Цей автор обґрунтовував, що наявні кілька напрямів взаємодії цих інституцій: реалізація правосуддя із залученням до розгляду справ суб'єктів владних повноважень; допомога суб'єктами владних повноважень судовими органами шляхом здійснення правосуддя; взаємодія щодо гарантування доступу, обігу та використання публічної інформації; з приводу гарантування та реалізації прав, свобод, законних інтересів; координаційна взаємодія; взаємодія щодо налагодження матеріально-технічного, фінансового забезпечення діяльності судових органів [3, с. 12-13].

Видове різноманіття взаємодії наштовхувало вчених на виокремлення координаційної, субординаційної та реординаційної взаємодії [4, с. 15].

Дехто з учених виокремлює організаційну, інформаційну, фінансову, адміністра-

тивну, соціальну й іншу наповненість [5, с. 166-167].

Досягненню позитивного впливу на публічно-управлінські відносини слугує застосування спеціальних заходів, що мають організаційний, правовий чи управлінський характер, керуючись принципами взаємодії, взаємозалежності, взаємопроникнення. Їх застосування справляє збалансований вплив на діяльність цих державних інституцій.

Як слушно відзначають вітчизняні автори, засоби системи стримувань і противаг спрямовуються на недопущення узурпації державної влади, безпідставного втручання в діяльність інших органів публічного управління, створення перешкод щодо здійснення відповідних функцій, завдань державних інституцій. Уся ця система базується на чіткому дотриманні вимог чинного законодавства, гарантуванні раціонального й рівнозначного розподілу владних повноважень, верховенстві права. При цьому створюється специфічна модель взаємоконтролю на засадах рівності та взаємозалежності [6, с. 19-21].

Судові органи є важливими суб'єктами адміністративно-правових відносин. Їх роль неможливо переоцінити у сфері адміністративно-правового захисту прав та свобод людини. Через систему цих суб'єктів втілюється у життя можливість оскарження неправомірних дій та рішень органів публічного управління, реалізується захист прав громадян від наслідків прийняття таких рішень, забезпечується конституційність правових актів органів публічного управління в державі, гарантується системотворчий та профілактичний вплив судової практики на діяльність органів публічного управління та реалізується превентивна функція судових рішень щодо незаконної діяльності органів публічного управління та їхніх посадових осіб, тощо.

Для судово-владних відносин є характерною субординарність, оскільки судова влада реалізує специфічну соціальну роль, що базується на специфічних організаційних, функціональних та процесуальних засадах [7].

Судові органи за рахунок взаємодії з органами публічного управління та реалізації функції судового контролю підвищують загальну соціальну ефективність управлінських процесів. Сама потенційна можливість оскарження рішень, дій та бездіяльності органів публічного управління стає запорукою ефективного управлінського вирішення проблем суспільства, справляє позитивний вплив на процес суспільного розвитку, його соціальні результати, стандарти життя, соціальні, економічні, політичні суспільні явища загалом.

Проте найважливіше, що судові органи стають своєрідними гарантами впорядкованості, сталості, безпеки управлінських відносин та процесів, досягнення позитивного суспільного результату управлінської діяльності.

Ефективність взаємодії органів публічного управління та судових органів корелюється з відображенням в управлінських рішеннях запитів та потреб людей, доцільності, законності їх прийняття, відповідності таких рішень критеріям соціальної ефективності загалом.

Окремо слід відзначити профілактичний вплив судової практики на діяльність органів публічного управління.

Превентивна функція судових рішень щодо діяльності органів публічного управління проявляється в тому, що застосування на підставі рішення суду заходу юридичної відповідальності, визнання незаконним рішення, дії та бездіяльності органу публічного управління здатне попередити можливість вчинення аналогічного діяння, що суперечить законодавству, у майбутньому.

З цього приводу слід відзначити особливе превентивне значення рішень у зразкових справах.

Згідно з пп.22 частини першої ст.4 КАС України зразкова адміністративна справа є типовою адміністративною справою, прийнятою до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції задля винесення зразкового рішення. Таким чином, типова адміністративна справа після прийняття в провадження її Верховним Судом як судом першої інстанції стає зразковою.

Рішення у зразковій справі виконує превентивну роль, здатне зупинити необґрунтовані позови до суду або сприяти усуненню підстав, які зумовлюють адміністративні спори. При цьому судовими органами наголошується, що позитивний превентивний вплив можна реалізувати лише за умови, що судові рішення будуть сприйматися органами публічного управління як дороговказ за для усунення прогалин правового регулювання, а не як перепони у здійсненні власної політики [8].

Особливими аспектами взаємодії відзначається інформаційна сфера. Така взаємодія передбачає можливість отримання від органів публічного управління необхідної інформації для здійснення правосуддя та, водночас, й обов'язок судових органів інформувати органи публічного управління про судові рішення, які їх стосуються й набрали законної сили. Загалом інформування відбувається, зважаючи на дотримання судовими органами принципу транспарентності, прозорості судових рішень й інших відомостей, які стосуються функціонування судів (окрім справ, доступ до яких є обмежений законом).

Реалізація судами принципу транспарентності в їх діяльності слугує отриманню, опрацюванню й поширенню правдивої інформації про окремі суди, про суддів (зокрема їхній майновий стан, попереднє притягнення до відповідальності), про діяльність судових органів та її окремі аспекти (про час та місце судового розгляду справи, склад суду), про органи суддівського самоврядування й ті, які залучені до утворення судової влади [9, с. 39-46].

Ще однією сферою взаємодії органів публічного управління та судових органів є сфера фінансування діяльності останніх. Зміст ст. 130 Конституції України є гарантією фінансування й створення умов для діяльності судових органів і суддів державою. Тобто сфера фінансування судової діяльності передбачає тісну взаємодію судових органів з Кабінетом Міністрів України, який розробляє проект закону про Державний бюджет України, з Міністерством фінансів України, що отримує запити від розпорядників бюджетних коштів, зокрема Вищої

ради правосуддя, щодо видатків на утримання судів тощо.

Відповідно до звітів Державної судової адміністрації України за 2021 рік Державній судовій адміністрації України, яка є головним розпорядником бюджетних коштів, у 2021 році були передбачені бюджетні призначення розміром 16,4 млрд грн [10].

Об'єктом взаємодії судових органів та органів публічного управління виступають суспільні відносини в галузі забезпечення законності, стабільності й сталості функціонування публічно-правових інституцій та судових органів, дієвості, законності та стабільності публічного управління, реалізації профілактичної та правоохоронної функції правоохоронних органів щодо злочинів чи адміністративних правопорушень, у вчиненні яких можуть бути визнані винними судді, здійснення взаємного інформування у сфері реалізації взаємодії, фінансового забезпечення функціонування органів судової влади, досягнення публічно-правового блага тощо.

Висновки

Таким чином, налагодження тісної взаємодії судових органів та органів публічного управління повинно базуватися на системі зафіксованих у законодавстві та реалізованих на практиці механізмів стримувань і противаг. Наявні обмеження є запобіжними заходами щодо реалізації непрозорих механізмів призначень посадових осіб на посади, прийняття ними незаконних рішень, вчинення дій, та водночас – інструментом протидії незаконним рішенням органів судової влади, використання ними своєї влади в корупційних цілях чи з огляду на вплив певних політичних сил у державі.

Література

1. Косткіна Ю. О. Взаємодія Вищої ради правосуддя з органами державної влади, органами суддівського самоврядування та іншими суб'єктами права. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 139-146 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2016_4_20.
2. Словник української мови : [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні]; редкол.: І. К. Білодід (голо-

ва) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970 - 1980.- Т. 1: А-В / ред. тому: П. Й. Горещкий [та ін.]. 1970. – XXVII, 799 с.

3. Вільгушинський М. Й. Суди загальної юрисдикції у системі взаємовідносин із суб'єктами владних повноважень та громадськістю : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10. Одеса, 2013. 32 с.

4. Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Одеса, 1999. 18 с.

5. Угровецький О. П. Організаційно-правові засади охоронної діяльності державної служби охорони при МВС України : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2004. 227 с.

6. Москальчук Ю. Г. Система стримувань і противаг як ефективний засіб досягнення взаємодії у роботі органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С. 19-23.

7. Колесник В. А. Роль судової влади у вирішенні публічно-правових конфліктів: державно-управлінський контекст. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 8, 2017. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1617>.

8. У Верховному Суді відбувся захід «Виконання рішень національних судів: проблемні питання та шляхи їх вирішення». URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/653952/>.

9. Мочульська М. Судова влада та громадськість: взаємодія в умовах конституційної реформи правосуддя в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2018.- № 3. С. 39–46. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-3/pdfs/3-martamochulska-sudova-vlada-hromadskist-vzaiemodiia-umovakh-konstytutsiinoi-reformy-pravosuddia.pdf>.

10. Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2021 рік URL: https://dn.arbitr.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf.

References

1. Kostkina Yu. O. Vzaiemodiia Vyshchoi rady pravosuddia z orhanamy

derzhavnoi vlady, orhanamy suddivskoho samovriaduvannia ta inshymy subiektamy prava. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. 2016. № 4. S. 139-146 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2016_4_20.

2. *Slovnnyk ukrainskoi movy* : [v 11 t.] / [AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im.-O. O. Potebni]; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 1970 - 1980. Т. 1: А-В / ред. тому: П. Й. Горещкий [та ін.]. 1970. – XXVII, 799 с.

3. Vilhushynskiy M. Y. Sudy zahalnoi yurydyktsii u systemi vzaiemovidnosyn iz subiektamy vladnykh povnovazhen ta hromadskistiu : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : spets. 12.00.10. Odessa, 2013. 32 s.

4. Krusian A. R. Vzaiemodiia mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady i orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.02. Odessa, 1999. 18 s.

5. Uhrovetskyi O. P. Orhanizatsiino-pravovi zasady okhoronnoi diialnosti derzhavnoi sluzhby okhorony pry MVS Ukrainy : dys.. kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv, 2004. 227 s.

6. Moskalchuk Yu. H. Systema strymuvan i protyvah yak efektyvnyi zasib dosiahnennia vzaiemodii u roboti orhaniv zakonodavchoi, vykonavchoi ta sudovoi vlady v Ukraini. *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini*. 2020. Vyp. 16. S. 19-23.

7. Kolesnyk V. A. Rol sudovoi vlady u vyrishenni publichno-pravovykh konfliktiv: derzhavno-upravlinskyi kontekst. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 8, 2017. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1617>.

8. U Verkhovnomu Sudi vidbuvsia zakhid «Vykonannia rishen natsionalnykh sudiv: problemni pytannia ta shliakhy yikh vyrishennia». URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/653952/>.

9. Mochulska M. Sudova vlada ta hromadskist: vzaiemodiia v umovakh konstytutsiinoi reformy pravosuddia v Ukraini. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2018. № 3. S. 39–46. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-3/pdfs/3-martamochulska-sudova>

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу змісту, правової природи, напрямів та адміністративно-правових засад взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні. Особлива увага присвячена детальному аналізу напрямів взаємодії судових органів та органів публічного управління в Україні, їхніх особливостей. Визначено особливості правового, правоохоронного, профілактичного, організаційного, інформаційного та інших видів взаємодії судових органів та органів публічного управління. Наголошено на тому, що судові органи стають своєрідними гарантами впорядкованості, сталості, безпеки управлінських відносин та процесів, досягнення позитивного суспільного результату управлінської діяльності.

Ключові слова: взаємодія, судові органи, публічне управління, публічно-управлінські відносини, органи публічного управління, судовий контроль.

vlada-hromadskist-vzaiemodiia-umovakh-konstytutsiinoi-reformy-pravosuddia.pdf.

10. Zvit pro diialnist Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy za 2021 rik URL: https://dn.arbitr.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf.

Dobosh Z.A.

lychenko7@gmail.com

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF INTERACTION BETWEEN JUDICIAL BODIES AND PUBLIC ADMINISTRATION BODIES IN UKRAINE

The article is devoted to the analysis of the content, legal nature, directions and administrative and legal foundations of the interaction of judicial bodies and public administration bodies in Ukraine. Special attention is devoted to a detailed analysis of the directions of interaction of judicial bodies and public administration bodies in Ukraine, their features. The peculiarities of legal, law enforcement, preventive, organizational, informational and other types of interaction of judicial bodies and public administration bodies are determined. It is emphasized that judicial bodies become a kind of guarantor of orderliness, stability, security of management relations and processes, achievement of a positive social result of management activity.

Key words: interaction, judicial bodies, public management, public-management relations, public management bodies, judicial control.

ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

ПАСЛАВСЬКА Наталія Тарасівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна)

ORCID iD: 0000-0002-1450-9970

УДК: 342.565.4.018.05/.07(430-074:44+430.131.1)''1945/...''(091)

DOI 10.32782/NP.2023.3.11

У статті розглянуто структуру адміністративно-правового захисту в ФРН, особливості провадження, права на пред'явлення позову, масштаби рішень та місце адміністративного судочинства Німеччини в європейському правовому полі. Особливу увагу приділено питанням змін, які відбулися в німецькому адміністративному судочинстві, яке, порівняно з іншими європейськими країнами, пізніше випрацювало власну судову систему. Цим процесам передував період диктатури націонал-соціалізму. У другій половині ХХ століття було створено комплексний адміністративно-правовий захист, домінанту якого формує адміністративне судочинство. В Основному законі ФРН закріплено конституційні гарантії правового захисту, які сприяли розширенню повноважень судів щодо контролю, зокрема завдяки дуже обмеженому застосуванню прерогатив прийняття рішень адміністрацією. Починаючи з 1980-их рр. спостерігається зворотна тенденція, яка зумовлена потребами в прискоренні прийняття рішень.

Окремо висвітлено зміни в адміністративному судочинстві, які торкнулися юрисдикції судів першої інстанції, становища суддів, представника суспільних інтересів, провадження (видів позовів, тимчасового правового захисту, процедури подання протесту, закритого судового засідання), права на подання позову та масштабів рішень адміністративного судочинства Німеччини.

Ключові слова: адміністративне судочинство, ФРН, історія адміністративної юсти-

ції Німеччини, адміністративно-правовий захист, Кодекс адміністративного судочинства, дискреція.

Постановка проблеми

У порівнянні з Англією, Францією та Іспанією Німеччина пізніше випрацювала власну судову систему. Після диктатури націонал-соціалізму в другій половині ХХ століття було створено комплексний адміністративно-правовий захист, ядро якого становить адміністративне судочинство. Конституційні гарантії правового захисту в п. 4 ст. 19 Основного закону ФРН започаткували тривалу тенденцію максимального розширення повноважень судів щодо контролю, наприклад, через надзвичайно обмежене застосування прерогатив прийняття рішень адміністрацією. Проте з 1980-х рр. під приводом необхідності прискорення прийняття рішень набрала сили протилежна течія, що викликала в колах німецьких правників застереження про гіпертрофію правового захисту Німеччини. Конфлікт інтересів між завданням побудувати судовий адміністративний контроль і завданням не завдати шкоди системі управління та завершити процеси у визначені терміни позначається на багатьох окремих проявах розвитку німецької адміністративної юстиції. Простежити ці процеси в одній із провідних країн Європи і перейняти позитивний досвід важливо для українського адміністративного судочинства, яке ще перебуває в процесі активного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розвитку адміністративного судочинства Німеччини рідко приділялась увага в українській правничій науці. Варто згадати дослідження В. М. Бевзенка, М. М. Заїки, І. Б. Коліушка, А. Т. Комзюка, Р. С. Мельника, М. І. Смоковича, які зосереджені радше на сучасному стані німецького адміністративного судочинства. Німецькі правники, такі як Е. Шмідт-Ассман, Н. Ахтерберг, Р. Гайст, У. ф. Дассель, К.-П. Зоммерман, М. Штольайс, М. Нідобітек, В. Єллінек, К.-Г. Фабер, В. Шварц, Г. Г. Бамбергер, Г. Мюллер, О. Бер, Р. Гайст, У. ф. Дассель, К.-П. Зоммерман, Б. Шаффарцік, Т. Грос суттєву увагу приділили власне його становленню і розвитку.

Мета статті – розглянути структуру адміністративно-правового захисту у ФРН, особливості проваджень, права на пред'явлення позову, масштаби рішень та місце адміністративного судочинства Німеччини в європейському правовому полі.

Виклад основного матеріалу

Організаційна структура німецького адміністративно-правового захисту залишилася практично незмінною із повоєнного часу. Розподіл завдань правового захисту між різними юрисдикціями ніколи не підлягав сумніву. У рамках адміністративного судочинства деякі повноваження судів першої інстанції було перенесено на середній, а то й вищий рівень. Становище таких професійних суддів як почесних суддів, що характеризується сильним впливом виконавчої влади, ніколи не було докорінно змінено. Натомість своє значення втратила інституція представників суспільних інтересів.

Важливою традицією німецького права є організаційна відокремленість правового захисту від державної влади. Багато судових та позасудових правозахисних організацій, які поступово виникали до 1933 р., продовжили свою діяльність після 1945 р. Одночасно було досягнуто повної рівноправності адміністративного судочинства із

загальним судочинством [1, с. 142], що законодавчо закріплено в ст. 92 Основного Закону ФРН. Із п. 4 ст. 19 Основного Закону ФРН випливає, що судовий порядок розгляду справи проти органів державної влади має бути гарантовано незалежними судами [2, с. 232]. Однак розподіл публічно-правового судочинства на три інстанції залишився. Хоча його час до часу й піддавали критиці. Первинно фіскально вмотивовані зусилля об'єднання адміністративного та соціального судочинства або також фінансового судочинства і досі не досягли прогресу.

Більша проблема полягає в тому, що система судів із трудових спорів і передусім загальне судочинство пропонують правовий адміністративний захист у певних сферах, хоча це не належить до їхніх прямих обов'язків. Юрисдикція системи судів із трудових спорів поширюється на всі спори, що стосуються працевлаштованих у державних службах, які не перебувають у чиновницьких чи прирівняних до них службових відносинах. До цього належить також оцінка державно-правових питань, серед яких, наприклад, дотримання критеріїв п. 2 ст. 33 Основного Закону ФРН [3, с. 1262].

Виникають питання і щодо історичного баласту державно-правової компетентності судів загальної юрисдикції. Конституційні повноваження щодо компенсації за експропріацію законодавчо закріплено у реч. 4 п. 3 ст. 14 Основного Закону ФРН та щодо матеріальної відповідальності державних органів – у реч. 3 ст. 34 Основного Закону ФРН. В обох випадках ще у 1949 р. не було фактичних підстав не перенести правовий захист другої інстанції до наближених за предметом розгляду адміністративних судів. Компромісом може бути створення земельних палат згідно з §§ 217 і далі Будівельного кодексу (Baugesetzbuch) для розгляду компенсаційних спорів, пов'язаних із законодавством про планування забудови, до яких відповідно до реч. 1 п. 1 § 220 Будівельного кодексу входять двоє присяжних та суддя адміністративного суду. Однак рішення останньої інстанції про апеляції згідно з § 230 Будівельного кодексу при-

ймає Федеральний верховний суд Німеччини у своєму звичному складі [4, с. 1079].

Судовий порядок розгляду справ, пов'язаних із правилами ведення конкурентної боротьби, доволі не послідовний. Цивільні суди здійснюють оскарження рішень органів управління картелями (реч. 1 п. 4 § 63 і § 91 закону «Проти обмеження конкуренції» (Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen)), що пояснюється тісними зв'язками з приватно-правовими вимогами картельного права. Підставою для паралельного спеціального скерування справ про державні закупівлі до вищих земельних судів згідно з п. 3 § 116 закону «Проти обмеження конкуренції» вказано їхню особливу спорідненість із конкурентним правом [5, с/ 50]. Навіть якщо кваліфікувати рішення органу влади про присудження контракту як приватно-правове, то все одно посередницькі Палати з питань державних закупівель згідно з §§ 102 і 104 закону «Проти обмеження конкуренції» є державними органами, які ухвалюють відповідно до адміністративних актів. На відміну від цього, для пов'язаних із конкуренцією регуляторних рішень Федерального мережевого агентства, за винятком енергетичного сектора (п. 4 § 75 Енергетичного законодавства (Gesetz über die Elektrizitäts- und Gasversorgung)), доступна адміністративно-правова процедура.

Доволі заплутана ситуація й у сфері судочинства з трудових спорів. Суди з трудових спорів різних вільних професій частково підпадають під юрисдикцію адміністративного судочинства, частково – під юрисдикцію загального судочинства, тоді як адвокатські суди пов'язані з судами загальної юрисдикції лише через апеляційну інстанцію Федерального верховного суду Німеччини. Тут також немає жодних фактичних причин, які б суперечили їхньому загальному підпорядкуванню адміністративним судам.

Судові рішення у сфері безпеки, наприклад, перегляд рішень про тримання під вартою чи інші інтрузивні заходи, такі як прослуховування телефонних розмов, зазвичай приймають суди загальної юрисдикції. Це пояснюється тісними зв'язками

із кримінально-процесуальними заходами, рішення щодо яких приймає слідчий суддя. Але проблематичним є те, що при цьому потрібно першочергово з'ясувати первинні публічно-правові питання. Так, перевірка передбачених законодавством умов утримання під вартою в очікуванні депортації на практиці виявилася хронічно недостатньою [6, с. 286]. Загальне перенесення таких рішень до адміністративних судів спричинить для них певні організаційні труднощі.

Традиційно до компетенції судів загальної юрисдикції згідно з п. 1 § 23 Закону про введення в дію закону «Про судоустрій» (Einführungsgesetz zum Gerichtsverfassungsgesetz) відносять також судові адміністративні акти, оскільки «суди загальної юрисдикції краще підготовані до прийняття рішень про законність адміністративних заходів у сферах цивільного права, цивільного процесу, добровільної юрисдикції та застосування кримінального права». Тісний зв'язок із питаннями кримінального права мають і рішення кримінально-виконавчих палат згідно з §§ 108 і далі закону «Про виконання покарання» (Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßregeln der Besserung und Sicherung). Зрештою, варто зазначити, що формально судові рішення в справах про адміністративні правопорушення слугують також для забезпечення захисту від адміністрації, оскільки повідомлення про штраф виносять державні органи (§ 31 закону «Про адміністративні правопорушення» (Gesetz über Ordnungswidrigkeiten)). Також тут наголошується на тісному зв'язку з кримінальним правом, який процесуально відображений, наприклад, у можливості переходу від штрафу до кримінального провадження згідно з § 81 закону «Про адміністративні правопорушення».

Звичайна юрисдикція адміністративних судів першої інстанції згідно із § 45 Кодексу адміністративного судочинства (Verwaltungsgerichtsordnung) [7] протягом десятиліть, що минули із часу його прийняття, обмежена все більшою кількістю винятків. Окрім ведення контролю за до-

триманням норм згідно з § 47 Кодексу, вищі адміністративні суди у 1960 р. мали лише одну спеціальну юрисдикцію згідно з § 48 Кодексу про заборону об'єднань. Тоді ж до п. 1 § 48 Кодексу було внесено 10 подальших поправок, які стосуються всіх дозволів на експлуатацію та розробку планів у галузі інфраструктури.

У своїй початковій редакції 1960-го р. § 50 Кодексу передбачав лише 4 юрисдикції першої та останньої інстанції Федерального адміністративного суду Німеччини. Окрім публічно-правових спорів неконституційного характеру між федерацією та землями або між різними землями, до них належали лише заборона об'єднань на вимогу федерального уряду, дипломатичні та консульські питання при іноземних представництвах, а також службово-правові процедури у Федеральній розвідувальній службі Німеччини. Хоча відтоді юрисдикція щодо дипломатичних та консульських питань втратила свою чинність, з'явилися суттєві нові повноваження у вигляді наказів про депортацію згідно із § 58а закону «Про перебування іноземних громадян», рішення стосовно депутатів Бундестагу та, зокрема, спорів щодо великої кількості процедур погодження планування, які призвели до збільшення навантаження на суд [8, с. 499].

Подальші юрисдикції судів першої інстанції були сформовані спеціальним законодавством. Проте навіть суд висловив власні сумніви щодо конституційної життєздатності спеціальної юрисдикції, пов'язаної з інфраструктурою [9, с. 87, 93]. Хоч передача об'ємних проваджень на рівень вищих адміністративних судів видається неproblemатичною, їхня передача Федеральному адміністративному суду Німеччини, поза конституційною сумнівністю, функціонально неадекватна, адже Вищий федеральний суд Німеччини розглядає зазвичай лише апеляції і, таким чином, у кращому випадку лише опосередковано займається фактичними питаннями (пор. п. 2 § 137 Кодексу адміністративного судочинства). Окрім цього, відпадають будь-які оскарження, що допускається конституцією, але водночас унеможлиблює внутріш-

ній контроль правильності прийняття рішень.

Інституціоналізація адміністративного судочинства як незалежної, рівноправної гілки судочинства, на суддів якої згідно зі ст. 97 Основного закону ФРН у повному обсязі поширюється гарантія незалежності, стала значним успіхом реорганізації судової системи Німеччини після 1945 р. Незалежність адміністративного судочинства підкреслено також у § 1 Кодексу адміністративного судочинства. Тим не менше, у рамках управління судами, особливо при призначенні суддів, виконавча влада зберігає за собою далекосяжні права впливу, що є рідкісним явищем порівнянні з міжнародним правовим полем. Особливо проблематичним є підпорядкування судової адміністрації Міністерству внутрішніх справ, тобто верхівці загального управління, чого Баварія дотримується і досі [10, с. 527]. Пропозиції створення інституційно незалежної судової адміністрації, яка існує у багатьох країнах Європи, досі не мають у Німеччині достатньої підтримки для їхньої реалізації.

Характерним є також склад палат адміністративних судів, до якого входять почесні судді, інституцію яких було відновлено одразу після війни, наприклад у §§ 11 і далі закону «Про адміністративне судочинство», прийнятого у 1946-1947 рр. на території американської окупаційної зони Німеччини, а також у §§ 18 і далі Постанови №165 Військового уряду Британської окупаційної зони Німеччини (Постанова 165 (VO 165)). Приблизно половина федеральних земель скористалася закріпленою в реч. 1 п. 3 § 9 Кодексу адміністративного судочинства можливістю дозволити почесним суддям брати участь у роботі сенатів вищих адміністративних судів. Проте після впровадження принципу одноособового розгляду справ, які не становлять особливих фактичних чи правових труднощів і не мають фундаментального значення (§ 6 п. 1), їхня фактична участь була суттєво обмежена.

Фундаментальна критика їхнього права на існування, що розгортається знову і знову, досі не є переконливою для німецько-

го законодавця. Викладена демократична традиція участі громадян в адміністративному судочинстві до сьогодні не втратила свого значення. Навіть якщо почесні судді не зможуть контролювати всі аспекти правової системи, їхня рівноправна участь у роботі палат залишиться важливим засобом контролю достовірності рішень.³⁰ Непрофесійні судді можуть надавати специфічні експертні оцінки в різноманітних спеціалізованих палатах, наприклад у дисциплінарному судочинстві.

Певне змішання ролей усе ще спостерігається у функції *представника публічних інтересів*. Ця інституція, що як постійна установа існувала спершу лише в Баварії, була передбачена вже в § 18 закону «Про адміністративне судочинство», § 10 Постанови 165 та § 8 закону «Про Федеральний адміністративний суд Німеччини». Відповідно до південнонімецької традиції, представнику публічних інтересів згідно з п. 2 § 47 і п. 1 § 90 закону «Про адміністративне судочинство» може бути доручено представляти інтереси установи-відповідача, що до сьогодні є прописаним у реч. 2 п. 1 § 36 Кодексу адміністративного судочинства як можливість для федеральних земель. Проте лише Баварія послуговується цим.

Створенню цієї інституції передувала думка, що влада не може бути на одному рівні з громадянином, що одразу після Другої світової війни було розкритиковано як прояв атакізму. Поза сумнівом однак, що представництво владних установ несумісне із фактичною функцією представника публічних інтересів. Незважаючи на обов'язковість призначення представника публічних інтересів на рівні Федерації, що прописано в § 35 Кодексу, лише три федеральні землі здійснили це, виникає питання, наскільки ця інституція відповідає вимогам часу.

Процесуальне право у сфері видів позовів та тимчасового правового захисту характеризується неабиякою сталістю. Значення ж процедури оскарження як процесуальної передумови навпаки було значно недооцінено. Лише через Федеральний конституційний суд Німеччини було покращено правовий захист проти відмови надання

матеріалів справи. Відносно новим є також правове регулювання медіації.

Згоди щодо впровадження необмеженої загальної клавзули для адміністративного судочинства, яка до 1933 р. була лише у деяких федеральних землях, було досягнуто після закінчення війни. Ще на самому початку було підкреслено значення загальної клавзули, щоб адміністративні суди могли ефективно забезпечувати дотримання основних прав.

Було збережено відмінність між різними видами позовів залежно від цілі позову. У реч. 1 п. 1 § 22 закону «Про адміністративне судочинство» і п. 1 § 22 Постанови 165 передбачено юрисдикцію «оскарження адміністративних актів» та «інших публічно-правових спорів», тобто коли йдеться про відмінний від адміністративного акту предмет [11]. До позовів про оскарження згідно з п. 2 § 35 закону «Про адміністративне судочинство» належать також позови щодо примушення до виконання зобов'язань та позови щодо бездіяльності, якщо використовувати сучасну термінологію. Інші спори були визначені в реч. 1 п. 1 § 22 і § 85 закону «Про адміністративне судочинство» як спори між сторонами та характеризувалися рівним статусом правових суб'єктів. У п. 1 § 88 закону «Про адміністративне судочинство» окреслено вимоги щодо дії, бездіяльності та визнання наявності правових відношень. Окрім того, позов про невизнання правових відношень було раніше визнано також у § 24 п. 1 закону «Про адміністративне судочинство», § 52 Постанови 165 і § 16 закону «Про Федеральний адміністративний суд Німеччини».

Контроль за дотриманням норм в указах чи інших правових положеннях із нижчою юридичною силою, ніж закон, було передбачено в § 25 закону «Про адміністративне судочинство», крім британської окупаційної зони. Компроміс було досягнуто в § 47 Кодексу адміністративного судочинства, згідно з яким їхнє застосування поза підзаконними актами про зонування залежить від правового рішення конкретної федеральної землі. Прогалина, яка суперечить основним ідеям загальної клавзули щодо підзаконних актів, перекривається можли-

вістю інцидентального контролю. Необхідний правовий захист щодо необов'язкових до виконання норм забезпечено шляхом застосування подання позов про невизнання правових відношень.

У порівнянні з країнами Європи особливістю німецької системи є те, що подання заперечення чи оскарження зацікавленою стороною не дає без зволікань реалізувати адміністративний акт, адже в більшості земель для цього необхідна заява суду [12, с. 415, 430]. Цей ефект автоматичного призупинення оскаржувального позову, який бере свій початок ще з реч. 1 § 44 Закону Пруссії «Про організацію загальної державної адміністрації» від 26 червня 1880 р., зараз зафіксований у реч. 1 п. 1 § 51 закону «Про адміністративне судочинство», реч. 1 п. 1 § 51 Постанови 165 і реч. 1 п. 1 § 29 закону «Про Федеральний адміністративний суд Німеччини». Його включення до п. 1 § 80 с адміністративного судочинства було обґрунтовано тим, що в іншому випадку правовий захист був би надто недосконалим. Те, що дотримання суспільних інтересів та інтересів третіх осіб у пріоритеті лише в особливих випадках, що впливає з № 4 п. 2 §§ 80 і п. 3 п. 2, не є цілком очевидним. Європейський суд уже мав змогу зазначити, що ефект призупинення ні в якому разі не повинен призводити до підризу зобов'язань перед європейським правом. Усе ж Федеральний конституційний суд Німеччини роз'яснив, що сам по собі п. 4 ст. 19 Основного закону ФРН не вимагає ефекту призупинення засобів правового захисту [13, с. 268, 284]. Можливості застосування тимчасового судового розпорядження було б цілком достатньо для ефективного судового захисту.

Проте тимчасовий захист не є таким повним, як того можна було б очікувати з огляду на вимоги п. 4 ст. 19 Основного закону ФРН. У процедурі надання притулку передбачені не лише надзвичайно короткі терміни, як у п. 4 § 18а або п. 3 § 36 закону «Про притулок». Водночас навіть було зроблено скандальний виняток стосовно певних розпоряджень про депортацію у п. 2 § 34 закону «Про надання притулку», який не підтримують адміністративні суди та

який розкритикував Комітет ООН з прав людини [14].

Процедура подання протесту як обов'язковий попередній етап для подання адміністративного позову до суду вищої інстанції має довгу традицію [15, с. 23]. Цей засіб правового захисту, який у післявоєнний час називали також «протестом», слугує для розвантаження адміністративних судів. Окрім цього, на думку більшості, він виконує також функції правового захисту та самоконтролю. Проте з моменту набуття чинності 6-ї поправки до Кодексу адміністративного судочинства у 1966 р. деякі з федеральних земель на хвилі дискусії про прискорення більшою чи меншою мірою припинили процедуру подання протесту. Існують різноманітні дослідження про наслідки цього на практиці, але вони не дають однозначних результатів [16, с. 467, 479]. Варто зазначити, що органи влади шукають альтернативні рішення, щоб уможливити виправлення помилок до початку адміністративного процесу [там само, с. 484].

Досі не вирішеною проблемою залишається робота з актами, які вимагають секретності. Згідно з реч. 2 п. 2 § 65 закону «Про адміністративне судочинство» і реч. 2 п. 2 § 70 Постанови 165 матеріали справи не можуть бути взяті до уваги, якщо було відмовлено у їхньому ознайомленні, а їхній зміст не було представлено на судовому засіданні. Уже тоді справедливо вимагалось, щоб у вільній державі рішення про відмову в ознайомленні з матеріалами справи приймав суд, а не орган державної влади. Тим не менше, спершу реч. 2 п. 1 § 99 Кодексу уможлилював відмову в наданні матеріалів справи без будь-якої можливості контролю. Лише після втручання Федерального конституційного суду Німеччини, визнаючи необхідність можливості ефективного правового захисту [17, с. 106], у п. 2 § 99 Кодексу було законодавчо закріплено закриті судові засідання, метою якого став пошук балансу між ефективним правовим захистом та збереженням державної таємниці. Проблематичним є окреслення провадження як проміжного, яке здійснюють окремі сенати вищих адміністративних

судів, оскільки це може призвести до непотрібного відокремлення від фактичного провадження.

Важливим нововведенням, яке поступово набуває визнання у сфері адміністративного судочинства, є медіація. Значним джерелом поштовху для його розвитку було перейняття американського досвіду. Проте, як і раніше існують упередження, які впливають із застарілого погляду суверенної держави на те, що між нею та громадянином не може бути ніяких перемовин. Інституція мирного врегулювання показує, що функція судді навіть у справах адміністративного права не обмежується вирішенням спорів. Ба більше, саме від обставин конкретної справи залежить, чи конфлікт підходить для медіації, чи ні. Спершу окремі адміністративні судді були задіяні як судові посередники на добровільних засадах. Лише з прийняттям закону «Про медіацію» (Mediationsgesetz) від 21 липня 2012 р. було створено законодавче регулювання. Тепер також і в адміністративних провадженнях справа може бути передана на розгляд судді-медіатора із прямим посиланням на-п.5 § 278 Цивільно-процесуального кодексу (Zivilprozessordnung) у § 173 Кодексу адміністративного судочинства. Тут ідеться про окремого суддю, який не має права приймати рішення, але може використовувати всі методи вирішення конфліктів, у тому числі й медіацію. Рішення про передання провадження приймає суд, який виносить вирок на власний розсуд [18, с. 2465, 2469]. При цьому суд може продовжити пропонувати позасудове вирішення конфлікту згідно з § 173 Кодексу адміністративного судочинства у поєднанні з § 278а Цивільно-процесуального кодексу і призупинити провадження на час його проведення.

Як наслідок, існують щонайменше чотири різні способи подання позову до суду. Зрозуміло, що суд, як і раніше, має можливість винести вирок без зайвих зволікань. Окрім цього, суд, що виносить вирок, може сам сприяти мирному врегулюванню спору між сторонами. Він може передати провадження на розгляд судді-посередника або остаточно призупинити розгляд провадження, уможливаючи позасудове врегу-

лювання конфлікту. Потрібен певний час, щоб побачити, як ці правові норми будуть сприйняті на практиці, але немає жодного сумніву в їхньому потенціалі щодо зміни системи.

Відкриття доступу до контролю з боку адміністративного судочинства є предметом постійних суперечок. Тоді як суб'єктно-правові обмеження права на пред'явлення позову в цілому не викликають суперечок, то про застосування теорії захисних норм ведуть детальні дискусії. Позови державних структур залишаються винятком, а межі позовів об'єднань були розширені, особливо завдяки імпульсам європейського права.

Уже в перших законодавчих актах після Другої світової війни, таких як §§ 23 і 35 закону «Про адміністративне судочинство» або реч. 1 п. 1 § 23 Постанови 165, була прописана вимога до позивача наголошувати на порушенні суб'єктивного права, щоб гарантувати, що загальна клавзула не відкриє необмеженого права на оскарження. Значним нововведенням стало визнання права на безпомилкове виконання дискреційних повноважень. Після тривалих дискусій посилення на порушення права було закріплено також у п. 2 § 42 Кодексу адміністративного судочинства, що врешті утвердило південнонімецьку традицію адміністративно-правового захисту. Спершу були великі неоднозначності щодо розмежування права на пред'явлення позову як передумови для допустимості та порушення права як частини суті справи. Досі адміністративні суди демонструють певну гнучкість у визначенні цих критеріїв. Для проблемних випадків залучення третьої сторони було розроблено доктрину захисних норм, яка, незважаючи на численні суперечності, виявилася достатньо адаптивною, щоб враховувати тенденції експансивного впливу європейського права. Суд ЄС завжди наголошував, що повинна бути можливість пред'являти позови щодо зобов'язань, які випливають із директив, особливо якщо вони стосуються захисту здоров'я. І справді, вимога урахування в будівельному праві стала універсальною аргументаційною зброєю. Проте, як і раніше судова практи-

ка має сильні обмеження, коли йдеться про виведення права на пред'явлення позову із процесуальних положень, оскільки це вимагає від позивача доведення можливо-го впливу процесуальної помилки на його матеріально-правове становище. У будь-якому випадку, це обмеження щодо оцінки впливу на навколишнє середовище неприйнятне з погляду права ЄС (див. п. 1 § 4 закону «Про захист навколишнього середовища» (Gesetz über ergänzende Vorschriften zu Rechtsbehelfen in Umweltangelegenheiten nach der EG-Richtlinie 2003/35/EG))

Позови державних структур не підпадають під сферу захисту п. 4 ст. 19 Основного закону ФРН, оскільки вони не ґрунтуються на основоположних правах. Проте вони завжди визнавались на підставі спеціальних законодавчих положень [19, с. 107]. Найчастіше їх застосовують для захисту повноважень самоврядування від втручання держави. У випадку громад право на пред'явлення позову в адміністративних судах є необхідною складовою гарантії самоврядування. Без хоча б потенційного порушення матеріального права, тобто без посилання на процесуальну помилку, право на пред'явлення позову громадою не буде визнано, навіть згідно з § 4 закону «Про захист навколишнього середовища».

Адвокаційні позови, які подає не сама постраждала сторона, і тому вони підпадають під виняток, передбачений п. 2 § 42 Кодексу адміністративного судочинства, мають давню традицію. Наприклад, було визначено, що представник інтересів компенсаційного фонду також може подати позов на користь позивача у рамках адміністративного провадження. Колишній Федеральний уповноважений у справах надання притулку відповідно до свого мандату міг би також подати позов на користь прохача притулку, якому відмовили, але на практиці цього ніколи не відбувалось. Тож фактичне нововведення при запровадженні позовів об'єднань, реалізоване в 1970-х рр. у природоохоронному праві, полягає не у відході від принципу позову про порушення, а в здійсненні функції об'єктивного правового захисту не державним органом, а приватним зацікавленим об'єднанням.

Правова система уповноважує об'єднання фізичних осіб відстоювати певні суспільні інтереси з метою зменшення асиметрії у сфері застосування права. Це доповнення до концепції суб'єктивного правового контролю Кодексу адміністративного судочинства було тим часом закріплено для сфери охорони навколишнього середовища в міжнародному праві Організацією конвенцією, а в процесі її впровадження – у європейському праві [20]. Саме тому не дивно, що захисні акцесорні обмеження засобів правового захисту навколишнього середовища, які обґрунтовано правовими догматичними міркуваннями, за якими приховані економічні інтереси природокористувачів, не було підтримано в Європейському суді [21, с. 757]. Це свідчить, що суперечки щодо сфери дії екологічно-правових позовів об'єднань досі не дійшли до кінця. Уже була пропозиція задокументувати рівний статус позовів об'єднань шляхом прийняття відповідного положення до Кодексу адміністративного судочинства.

Розрізнення дискреції та свободи власних суджень не є новим явищем. Ще в одному із перших коментарів повоєнного часу можна знайти лаконічний вислів: тлумачення закону ніколи не є здійсненням вільного розсуду. Федеральний адміністративний суд Німеччини дотримується цього твердження. Також Федеральний конституційний суд Німеччини раніше вже наголошував, що при тлумаченні поняття закону суддя повинен знайти «правильне рішення» [22, с. 129, 154]. Проте цей постулат виявився нереалістичним, тож згодом було визнано певну свободу власних суджень. Але її обґрунтування та сфера дії досі є приводом для суперечок. У Кодексі адміністративного судочинства дискреційне регулювання обмежено лише § 114.

У § 114 Кодексу адміністративного судочинства чітко прописано, що адміністративні суди можуть лише частково контролювати виконання дискреційних повноважень державними органами. Суд має право лише перевірити відсутність помилок у дискреційному рішенні, але не може замінити його власним. У разі позовів про зобов'язання зазвичай це призводить до

прийняття вироку згідно з реч. 2 п. 5 § 113 Кодексу адміністративного судочинства. Досі теоретично-правове обґрунтування розрізнення законності і доцільності, яке лежить в основі реч. 1 п. 1 § 68 Кодексу, викликає багато суперечок [23, с. 41, 111]. Проте ці сумніви фактично не вплинули на практику. Однак навіть обмежений дискреційний контроль призвів до внесення змін до законодавства. Попередню судову практику, у якій при відсутності необхідного обґрунтування використовували дискреційну помилку, похитнув дозвіл надання обґрунтування згодом, запровадженим у № 2-п. 1 § 45 закону «Про адміністративні провадження», а згодом із 1997 р. прямим правовим процесуальним дозволом додавати дискреційні судження навіть в адміністративному судочинстві (реч. 2 § 114 Кодексу адміністративного судочинства).

Федеральний адміністративний суд Німеччини протягом тривалого часу неохоче визнавав свободу власних суджень для оцінки фактичної сторони норми. Ще кілька років тому можна було поділити відповідну судову практику на три групи. Перша група стосується суджень щодо особистої кваліфікації, з одного боку, у рамках професійної педагогічної перевірки у школах, вищих навчальних закладах або подібних ситуаціях, а з іншого – у рамках атестації згідно із законодавством про державну службу. В обох сферах вагання суду обґрунтовані тим, що йдеться про надзвичайно особисті акти оцінки знань, які суд не може зафіксувати згодом. Друга група охоплює рішення незалежних адміністративних колегіальних комітетів, до яких належать представники різних інтересів. У цьому випадку відмова від практики судового контролю виправдана особливим процесом прийняття рішень шляхом спільного обговорення питання представниками різних інтересів. До третьої групи належать лише прогнози та ризиковані адміністративні рішення у сфері економічного та екологічного впливу дозволів економічного та екологічного права, щодо яких не можна висловити однозначні наукові твердження. До цієї категорії справедливо відносять також уточнювальні правові положення, які

не можуть бути повністю перевірені судами, за допомогою яких конкретизують вимоги правового захисту навколишнього середовища, наприклад, шляхом встановлення гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин. Проте в останні роки було визнано певні нові форми прояву, які майже не сумісні із традиційними критеріями. Після того, як питання охорони природи почали відігравати все важливішу роль у провадженнях щодо інфраструктурних проєктів, ініційованих позовами об'єднань, Федеральний адміністративний суд Німеччини, здається, втратив бажання заглиблюватися надалі в це питання, відмовившись від контролю рішень у сфері охорони природи. Проте помилки у власних судженнях, наприклад, недостатнє врахування економічних поглядів, продовжують перевіряти. Непряме визнання цієї судової практики можна знайти у п. 2 § 4а закону «Про захист навколишнього середовища» (Gesetz über ergänzende Vorschriften zu Rechtsbehelfen in Umweltangelegenheiten nach der EG-Richtlinie 2003/35/EG), оскільки охорона природи відіграє велику роль у рамках позовів об'єднань. Хоча свобода власних суджень Федерального мережевого агентства Німеччини, яку часто помилково називають «регуляторною дискрецією», чітко унормована лише у реч. 2 п. 2 § 10 закону «Про телекомунікації» (Telekommunikationsgesetz), вона також визнана вищими судовими інстанціями для проваджень щодо визначення ринку згідно з § 11 закону «Про телекомунікації». Федеральний адміністративний суд Німеччини чітко аргументує свою позицію шляхом визначення меж функцій судової практики через комплексність та динамічність питання. Це відповідає позиції Європейського суду, який напряду заявив, що надмірно вузьке законодавче регулювання суперечить європейському праву, оскільки це недопустимо обмежує сферу для розгляду питань регуляторного органу. Найновіший варіант – визнання «сфери адміністративного спрощення» при визначенні водоохоронних зон [24, с. 33, 34]. Цим також було визначено фактичні межі функцій судового контролю, але вони несумісні з доктриною

єдино правильного рішення. Федеральний конституційний суд Німеччини також ще не окреслив чітких меж. Із п. 4 ст. 19 Основного закону ФРН випливає, що суди повинні повною мірою перевіряти адміністративні акти з правової та фактичної точок зору. Проте вже 35 років усе вказує на те, що свободу власних суджень можна запровадити на нормативному рівні. Нещодавно Перший сенат Федерального конституційного суду Німеччини надав законодавцю більш-менш повну свободу власних суджень, причому без необхідності чітких законодавчих положень, достатньо лише можливості тлумачення. Проте відкритим залишилося питання доцільності визнання аргументації з межами функцій судової практики навіть за відсутності законних підстав [25, с. 339].

На відміну від деяких країн-сусідів, таких як Нідерланди, Швеція чи Швейцарія, вплив ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та вимоги європейського права не призвели до необхідності адаптації адміністративного судочинства Німеччини. Генеральна клаузула вже давно гарантує всебічний доступ до судового адміністративно-правового захисту. Незважаючи на інтенсивні дискусії, ні суб'єктивно-правовий характер доступу до контролю, ні відносно обмежений підхід до свободи власних суджень ніколи особливо не викликали питань. Такі нововведення, як позови об'єднань чи медіація, було підсилено союзними вимогами, але запроваджено їх було автономними національними рішеннями.

Висновки

Загалом адміністративне судочинство Німеччини добре впоралося із викликами європейської правової системи. Проте залишаються певні особливості, які виділяються з-поміж інших європейських країн та в найближчому майбутньому навряд чи стануть предметом гармонізації. Одним із найяскравіших прикладів цього є особливо сильний розподіл адміністративно-правового захисту між різними гілками судової влади, який уможливорює спеціалізацію суддів, але не є надто зрозумілим для громадян. Варто зазначити й сильний вплив

виконавчої влади на кадрові рішення в судах. Зрештою, навряд чи можна знайти паралелі в тимчасовому захисті, чітко вираженому через автоматичне призупинення. Майбутнє покаже, чи у цих сферах буде впроваджено зміни, чи ці традиції, які в принципі не знижують ефективність адміністративно-правового захисту, будуть збережені. Тож адміністративне судочинство Німеччини впевнено бере участь у розвитку європейського правового поля і слугує для наслідування, зокрема в Україні.

Література

1. Schneider H. Die neue Verwaltungsgerichtsbarkeit in ihrer verfassungsrechtlichen Bedeutung. *Deutsche Verwaltung*. 1949.- S. 142–145.
2. Bundesverfassungsgericht. Beschluss von 22.06.1960. E 11.
3. MeyerLadewig J. Aktualität einer Vereinheitlichung des Prozessrechts. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht*. 2007. S. 1262 f.
4. Groß Th. Die deutsche Verwaltungsgerichtsbarkeit zwischen Tradition und Innovation / Sommermann K. P., Schaffarzik B. (Hrsg.). *Handbuch der Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Deutschland und Europa*. Berlin: Springer, 2019. 2538 S.
5. Germelmann C. F. Die Vergabekammern im System des vergaberechtlichen Rechtsschutzes. *Die Öffentliche Verwaltung*. 2013. S. 50–60.
6. Habbe H. Bundesrepublik verfehlt europäische Vorgaben zur Abschiebungshaft. *Die Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik*. 2011. S. 286–292.
7. Verwaltungsgerichtsordnung. <https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/>.
8. Eckertz-Höfer M. Erneuter Reformbedarf beim Umweltrechtsbehelfsgesetz? *Deutsches Verwaltungsblatt*. 2013, S. 499–503.
9. Bundesverfassungsgericht. Urteil von 22.01.2004. E 120.
10. Wittreck F. *Die Verwaltung der Dritten Gewalt*. Tübingen: Mohr, 2006. 883 S.
11. Werder O. v., Labs W., Ortman P. P. *Das Verfahren vor den Verwaltungsgerichten*. Oldenburg: Dieckmann, 1949. 279 S.

12. Groß Th. Konvergenzen des Verwaltungsrechtsschutzes in der Europäischen Union. *Die Verwaltung*. 2000. №33. S. 415–434.
13. Bundesverfassungsgericht. Beschluss von 13.06.1979, E 51.
14. UN Human Rights Committee. Concluding observations on the sixth periodic report of Germany v. 12.11.2012. №. 11.
15. Sydow G., Neidhardt S. Verwaltungsinterner Rechtsschutz. BadenBaden: Nomos, 2007. 180 S.
16. Cancik P. Vom Widerspruch zum informalen Beschwerdemanagement. *Die Verwaltung*. 2010. № 43. S. 467–479.
17. Bundesverfassungsgericht. Beschluss von 27.10.1999, E 101.
18. Ahrens M. Mediationsgesetz und Güterichter. *Neue Juristische Wochenschrift*. 2012.- S. 2465–2469.
19. Ule C. H. Verwaltungsprozessrecht. München: Beck, 1960. 229 S.
20. Groß Th. Rechtsschutz im Umweltrecht / Hansmann K., Sellner D. (Hrsg.). Grundzüge des Umweltrechts. Berlin: Schmidt, 2012. S. 1258.
21. Europäischer Gerichtshof. Urteil von 12.05.2011. Deutsches Verwaltungsblatt. 2011.
22. Bundesverfassungsgericht. Beschluss von 16.10.1957, E 7.
23. Elsner Th. Das Ermessen im Licht der Reinen Rechtslehre, Berlin: Dunker und Humblot, 2011. 318 S.
24. Bundesverfassungsgericht. Urteil von 02.08.2012.
25. Eichberger. M. Investitionszulagen – Klassifikation der Wirtschaftszweige – effektiver Rechtsschutz. Bäuerle M., Dann P., Wallrabenstein A. (Hrsg.). Festschrift für BrunOtto Bryde. Tübingen: Mohr, 2013. 778 S.

SUMMARY

The article examines the structure of administrative and legal protection in Germany, features of proceedings, the right to bring a lawsuit, the scope of decisions and the place of administrative justice in Germany in the European legal field. Special attention is paid to the changes that have taken place in the German administrative judiciary, which, compared to other European countries, later developed its own judicial system. These processes were preceded by the period of the dictatorship of National Socialism. In the second half of the 20th century, a complex administrative and legal defense was created, the dominant part of which is the administrative judiciary. The Basic Law of the Federal Republic of Germany enshrined constitutional guarantees of legal protection, which contributed to the expansion of the powers of the courts in terms of control, in particular due to the very limited application of decision-making prerogatives by the administration. Since the 1980s, a reverse trend has been observed, which is due to the need to speed up decision-making.

After the dictatorship of National Socialism in the second half of the 20th century, complex administrative and legal protection was created, the core of which is the administrative judiciary. Constitutional guarantees of legal protection initiated a long-term trend of maximum expansion of the powers of the courts in relation to control, for example, due to the extremely limited application of prerogatives of decision-making by the administration. The conflict of interests between the task of building judicial administrative control and the task of not harming the management system and completing processes within the specified time limits affects many individual manifestations of the development of German administrative justice. To trace these processes in one of the leading countries of Europe and to adopt positive experience is important for Ukrainian administrative justice, which is still in the process of active formation.

The changes in administrative proceedings, which affected the jurisdiction of courts of first instance, the position of judges, representatives of public interests, proceedings (types of lawsuits, temporary legal protection, protest procedures, closed court sessions), the right to file a lawsuit, and the scope of decisions of administrative courts in Germany are separately highlighted.

Keywords: administrative justice, Germany, history of German administrative justice, administrative legal protection, Code of Administrative Justice, discretion.

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ ТА КОНТРОЛЮ ЗА НАРКОТИКАМИ

**ПТУХІНА Олена Валеріївна - аспірант відділу організації освітньо-наукової
підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7507-2023>

УДК 342.9: 615

DOI 10.32782/NP.2023.3.12

Наголошено, що визначення сутності форм діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, здійснення характеристики їх окремих різновидів дозволить не тільки встановити особливості зовнішнього прояву реалізації владних повноважень цим органом державної влади, а й з'ясувати найбільш «слабкі» місця такої діяльності, сформувані можливі варіанти їх «посилення» й у цілому вдосконалити окремі аспекти державної політики у сфері контролю якості та безпеки лікарських засобів та обігу наркотичних засобів. Здійснено аналіз семантико-етимологічного і юридичного трактування терміна «форма». Встановлено, що форми діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками вказують на декілька аспектів: на її суб'єктивне сприйняття, тобто на її зовнішнє вираження; на сферу суспільних відносин, у межах якої застосовується відповідна форма; на напрям і спосіб реалізації такої діяльності; на коло суб'єктів суспільних відносин, що виникають і знаходять свій розвиток у межах реалізації відповідної форми; на обсяг владних повноважень, що можуть бути реалізовані Державною службою України з лікарських засобів та контролю за наркотиками в межах відповідної форми її діяльності. Запропоновано під формами діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками розуміти закріплені у положеннях національного законодавства зовнішній прояв діяльності Державної служби

України з лікарських засобів та контролю за наркотиками та її посадових осіб, спрямований на реалізацію державної політики у сферах контролю якості та безпеки лікарських засобів, медичних виробів, а також обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Виокремлено дві групи форм діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками залежно від наслідків, які спричиняє їх реалізація. До першої належать ті, що мають юридично значимі наслідки або ж правові форми діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, а до другої віднесено організаційні, тобто такі, що не мають своїм наслідком настання юридично значимих результатів, мають допоміжний характер і, як правило, передують застосуванню правових форм.

Ключові слова: Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, форма, правова форма, неправова форма, організаційна форма, поняття, види.

Постановка проблеми

Діяльність Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками (далі – Держлікслужба) щодо реалізації державної політики у визначених законодавством напрямках передбачає необхідність реалізації значного обсягу владних повноважень, практичний, так би мовити, зовнішній прояв яких буде відображений у формах такої діяльності. Визначення сутності та різновидів форм діяльності Держ-

лікслужби складно переоцінити, адже, як цілком слушно зауважують науковці, це дає змогу з'ясувати наявні недоліки в структурі відповідної державної політики та можливих способах її впровадження в практичне життя [1, с. 115–116]. Більше того, підкреслює В.С. Стефанюк, практичне значення форм діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин полягає в тому, що за допомогою їх використання в практиці здійснюються їх повноваження, створюється та забезпечується порядок управління, права й свободи громадян, законність здійснення певних процедур, гласність та врахування суспільної думки [2, с. 91]. Також, підкреслює Г.О. Горбова, саме завдяки формам відповідної діяльності забезпечується дисципліна і підтримується законність, додержується встановлений порядок управління, здійснюється захист конституційних прав, свобод та інтересів людини й громадянина» [3, с. 113]. З огляду на що визначення сутності форм діяльності Держлікслужби та здійснення характеристики їх окремих різновидів дозволить не тільки встановити особливості зовнішнього прояву реалізації владних повноважень цим органом державної влади, а й з'ясувати найбільш «слабкі» місця такої діяльності, а, отже, сформулювати можливі варіанти їх «посилення» й у цілому вдосконалити окремі аспекти державної політики у сфері контролю якості та безпеки лікарських засобів та обігу наркотичних засобів.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми

Фармацевтична діяльність в Україні взагалі й окремі її складові елементи, як-от діяльність Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, зокрема, – часто обиралися вченими в якості предмету наукових досліджень. Наприклад, указану проблематику висвітлювали у своїх наукових напрацюваннях О.М. Бандурка, С.В. Васильєв, Н.В. Волк, А.А. Котвіцька, А.С. Немченко, В.Ф. Москаленко, Г.Л. Панфілова, О.П. Світличний, Н.П. Ярош та інші. Але питання про поняття та види форм діяльності Державної служби України

з лікарських засобів та контролю за наркотиками окреслено поверхнево або ж узагалі залишено поза увагою.

Метою статті є визначення поняття та виокремлення видів форм діяльності Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, а також надання їх характеристики.

Виклад основного матеріалу

Єдиного сприйняття сутності категорії «форма» на сьогодні немає, що обумовлено як неоднозначністю розуміння її сенсу серед науковців, так і відсутністю визначення цього поняття в положеннях чинного національного законодавства. Як цілком слушно із цього приводу зауважує О.М. Музичук, таке положення справ призводить до того, що ця категорія починає ототожнювати в більшій мірі з методами, напрямками, заходами, способами, засобами діяльності суб'єктів відповідних суспільних відносин [4, с. 388–389]. Таке положення справ викликає необхідність проведення хоча б стислого аналізу щодо розуміння сутності цієї категорії, що буде взято за основу в аспекті формування розуміння сутності форм діяльності Держлікслужби.

Так, етимологічний аналіз категорії «форма» свідчить про те, що вона починає вживатися ще в латинській мові як «*forma*», що на українською мовою в буквальному сенсі може бути перекладено в значенні: вигляд, зовнішність, устрій, різновид тощо [5, с. 294]. При цьому слід відзначити, що й у сучасній українській мові слово «форма» використовується в дещо схожому значенні, про що свідчить його семантичний аналіз. Зокрема, автори великого тлумачного словника сучасної української мови слово «форма» тлумачать у наступних значеннях: спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація та зовнішній вираз; обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд; пристрій шаблон, за допомогою якого чому-небудь надають певних обрисів, якогось вигляду; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; тип,

будова, спосіб організації чого-небудь [6, с. 1543].

У філософії сутність досліджуваної категорії розкривають, оперуючи такою категорією, як «зміст». Наприклад, на думку В.А. Петрушенка, «формою» може бути позначено: спосіб упорядкування змісту, його організація та функціонування; просторово-геометричні параметри будь-яких матеріальних утворень; те, що може розглядатись відокремлено від матерії, субстрату як їх визначеність [7, с. 231].

Через зміст відповідної діяльності сутність категорії «форма» розкривають і на сторінках фахової юридичної літератури. Так, наприклад, учені-адміністративісти зауважують на тому, що будь-який зміст повинний мати визначену форму, тобто своє зовнішнє вираження. При цьому під формою діяльності сприймається той або інший спосіб зовнішнього вираження її змісту. Іншими словами, форма діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин може бути представлена як її зовнішній прояв, спосіб вираження її змісту в конкретних умовах [8, с. 306-307]. Дещо схоже розуміння щодо сутності форм діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин наводять автори підручника «Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні», на думку яких під ними слід розуміти зовнішнє вираження однорідних дій, процедур, які здійснюють органи публічної влади, їх структурні підрозділи, а також посадові й службові особи під час реалізації функцій і компетенції в правових і організаційних рамках [9, с. 47]. У цілому погоджуючись з наведеними вище позиціями, зазначимо, що їх загальним недоліком, на нашу думку, є те, що їх автори оминають увагою таку важливу їх ознаку, як нормативно-правове закріплення форм відповідної діяльності.

Зокрема, як слідує з аналізу ст. 19 Конституції України від 28 червня 1996 року, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [10].- А тому й зовнішній вираз діяльності відповідного органу державної влади, у тому чис-

лі Держлікслужби, має спиратися на приписи чинного національного законодавства, має бути обумовлений ними. При цьому більш глибокому розумінню сутності форм досліджуваної діяльності має сприяти встановлення окремих з їх різновидів.

Як свідчить аналіз фахової літератури, найбільш розповсюдженим є підхід, відповідно до якого форми діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин поділяють на правові та неправові. Наприклад, автори підручника «Адміністративне право України» взагалі зазначають, що саме правові та неправові форми діяльності суб'єктів публічної адміністрації є основними формами, незважаючи на можливості їх поділу з урахуванням інших підстав для класифікації [11, с. 137]. При цьому при визначенні форми як правової або відповідно неправової до уваги не береться наведене нами вище зауваження щодо необхідності закріплення форми діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин у нормативно-правових приписах. Мова йде про наслідки реалізації відповідної форми, де правова буде мати юридично значимі наслідки, а неправова – відповідно не буде.

Так, у літературі під правовими формами діяльності розуміють діяльність, пов'язану із здійсненням юридично значущих дій у чітко визначеному законом порядку. Правові форми, наголошують О.Н. Ярмиш і В.О. Серьогін, можуть бути представлені як однорідна діяльність, яка пов'язана з прийняттям правових актів і тягне за собою юридично значимі наслідки [12, с. 41]. У свою чергу, під неправовими формами діяльності науковці розуміють повсякденні та різноманітні прояви діяльності уповноважених суб'єктів, що позбавлені юридичної оболонки та наслідків. Такі форми не мають зв'язку з реалізацією розпорядчих повноважень органів та їх посадових осіб і не призводять до встановлення юридичних норм, виникнення, зміни або ж припинення відповідних правовідносин [13, с. 29]. Також вважаємо за доречне в цьому контексті навести позицію П.О. Кормічного, на думку якого, неправові форми діяльності є правовими в контексті того, що вони впливають (організуюються, забезпечуються,

здійснюються) з чинного законодавства, однак не є суто юридичною діяльністю, тому не є правовими за своїм сутнісним змістом [14, с. 200]. На нашу думку, вказані позиції заслуговують на увагу, однак позначення того, що відповідні форми є «неправовими», з огляду на розуміння їх сутності є не зовсім вдалим підходом.

Зокрема, цілком слушною з цього виводу здається позиція О.В. Домбровської, яка зауважує, що прихильники поділу форм на правові та неправові обґрунтовують свою думку тим, що правові форми тягнуть юридичні наслідки (створюють чи вносять зміни в правовий режим, породжують, змінюють чи припиняють конкретні правовідносини), а неправові – відповідно не тягнуть. Цей поділ має певний сенс, але термінологічно він невдалий. Доцільніше було б називати їх такими, що тягнуть юридичні наслідки, та такі, що таких наслідків не тягнуть [15, с. 160]. Також слід підтримати думку щодо того, що класифікація форм відповідної діяльності на правові та неправові виглядає не зовсім коректною з точки зору семантики, оскільки в правовій державі владні органи повинні здійснювати свою діяльність тільки на основі права, у межах закону [9, с. 47]. Нам більше імпонують позиції тих науковців, які форми діяльності суб'єкта відповідних суспільних відносин, залежно від юридичного значення наслідків, що мають місце в результаті їх реалізації, поділяють на правові й організаційні. У такому разі реалізація правових форм діяльності Держлікслужби буде мати юридично значимі наслідки, тобто сприяти виникненню, зміні або ж припиненню певних суспільних відносин, тоді як організаційні таких результатів мати не будуть.

Так, говорячи про правові форми діяльності Держлікслужби, слід зазначити, що серед них науковці традиційно називають видання нормативних та індивідуальних актів управління (адміністративних актів), укладання адміністративних договорів, а також здійснення інших юридично значимих дій [16, с. 144]. Окремі з науковців видання органом влади нормативно-правових актів називають нормотворчою формою їх діяльності. Зокрема, як зауважує О.В. Іванов, нормотворча форма діяльності органу вла-

ди полягає у виданні актів, що активують, змінюють і припиняють дію норм індивідуального, оперативного-розпорядчого, рекомендаційного, роз'яснювального, інформаційного характеру у відповідній сфері суспільних відносин. При цьому, підкреслює вчений, нормотворча форма управлінської діяльності прямо пов'язана із правозастосуванням, позаяк остання є послідовним етапом нормотворчості [17, с. 167–168]. Така позиція, на нашу думку, не зовсім є правильною, оскільки в результаті нормотворчої діяльності мають виникати нові норми права, тобто закріплені нові або видозмінені чинні правила поведінки суб'єктів відповідних суспільних відносин.

У цьому контексті більш слушною здається позиція О.В. Майстренко, відповідно до якої нормотворча діяльність – це один з найважливіших видів суспільної діяльності, її принциповою відмінністю й особливістю є те, що вона має характер механізму реалізації (задає правила та створює відповідні умови) стосовно інших видів діяльності. При цьому, підкреслює науковець, кожна держава встановлює в суспільних відносинах певний порядок, який за допомогою законодавства формулює в правових нормах, забезпечує його й охороняє [18, с. 74]. З огляду на що слід відмітити, що Держлікслужба відповідно до приписів чинного національного законодавства не наділена повноваженнями щодо прийняття нормативно-правових актів. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 23 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року центральний орган виконавчої влади в межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України та наказів міністерств видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання [19]. Такі ж самі приписи, тільки щодо Держлікслужби, наведені в п. 9 Положення «Про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками», затвердженого постановою

Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2015 року № 647 [20].

Із чого слідує, що в якості провідної правової форми діяльності Держлікслужби слід розглядати видання організаційно-розпорядчих актів. Яскравим прикладом реалізації цієї форми діяльності Держлікслужби є видання наказу «Питання надання Держлікслужбою адміністративних послуг в умовах воєнного стану» від 22 березня 2022 року № 299 [21]. При цьому, у такому випадку мову слід вести про видання організаційно-розпорядчих актів із загальних питань діяльності Держлікслужби. Разом із тим організаційно-розпорядчі акти Держлікслужби можуть мати й персоналізованого, тобто індивідуальний характер.

Так, що стосується прийняття Держлікслужбою індивідуальних адміністративних актів, то тут мова може йти як про питання внутрішньої, так і зовнішньої діяльності. Зокрема, у межах внутрішньої діяльності можуть прийматися рішення, що стосуються здійснення функції з кадрового забезпечення діяльності Держлікслужби, як-то призначення особи на посаду, її переміщення та звільнення з посади. Зовнішні форми діяльності Держлікслужби щодо прийняття індивідуальних адміністративних актів можуть знаходити свій прояв у багатьох напрямках. Зокрема, мова може йти про прийняття адміністративних актів у межах здійснення провадження в справах про адміністративні правопорушення. Так, наприклад, відповідно до ст. 244-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року (КпАП України) Держлікслужба розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням обмежень, встановлених для медичних і фармацевтичних працівників під час здійснення ними професійної діяльності, з порушенням встановленого порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації і застосування донорської крові та (або) її компонентів і препаратів, тощо [22]. Крім цього, така форма діяльності Держлікслужби знаходить свій прояв під час реалізації ліцензійно-дозвільних, контрольних процедур, а також надання адміністративних послуг, унаслідок чого приймається відпо-

відний адміністративний акт, що має персоналізованого адресата.

Дещо пов'язаною з попередньою правовою формою діяльності Держлікслужби є така форма, як укладання адміністративних договорів. У літературі підкреслюють, що однією з головних особливостей адміністративного договору є те, що він має своїм предметом регулювання певних адміністративно-правових відносин, які можна змінювати та припиняти, а також створює спеціальні адміністративні права та обов'язки для його учасників [23, с. 87]. При цьому, як свідчить аналіз приписів чинного національного законодавства, укладання адміністративних договорів як правова форма діяльності Держлікслужби має місце під час її взаємодії з іншими суб'єктами відповідних суспільних відносин. Зокрема, відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року адміністративний договір – це спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права й обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері й укладається на підставі закону: для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; для делегування публічно-владних управлінських функцій; для перерозподілу або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; замість видання індивідуального акта; для врегулювання питань надання адміністративних послуг [24].

Що стосується такої правової форми діяльності Держлікслужби як вчинення інших юридично значимих дій, то вони можуть або передувати здійсненню розглянутих вище форм або ж мати місце в проміжних етапах їх реалізації. Яскравим прикладом цього може слугувати складання протоколу в справі про адміністративне правопорушення. Приміром, відповідно до приписів ст. 255 КпАП України посадові особи Держлікслужби мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення за реалізацію (відпуск) лікарських засобів в

аптечних закладах, у тому числі з використанням інформаційно-комунікаційних систем дистанційним способом особі, яка не досягла 14-річного віку малолітній особі [22]. Крім цього, прикладом вчинення Держлікслужбою інших юридично значимих дій можуть слугувати: формування та ведення інформаційних реєстрів; відбирання зразків лікарських засобів і медичних виробів; здійснення атестації лабораторій, провізорів і фармацевтів; надання обов'язкових для виконання приписів про усунення порушень законодавства; підготовка пропозицій щодо визначення відповідних квот; тощо.

Наступна група форм діяльності Держлікслужби представлена організаційними формами. Зокрема, як зауважує О.К. Намясенко, виокремлення організаційних форм діяльності завжди пояснюється відсутністю зв'язку цієї форми з прийняттям будь-якого акта. Під організаційними формами діяльності розуміють частину діяльності, що не втілюється в правову форму, не пов'язана з виданням правових актів і здійсненням юридично значущих дій, тобто не породжує, не змінює та не припиняє відповідних правовідносин [25, с. 134].

Ми не погоджуємося із зазначеною позицією, що організаційні форми не мають правових наслідків, це протирічить ч. 2 ст. 19 Конституції України, у якій зазначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України [10]. Про це не раз наголошувала у своїх публікаціях О. В. Джафарова [26]. Тобто всі дії вчиняються в рамках правового поля, тягнуть настання юридичних наслідків, різниця полягає в тому, що організаційні форми діяльності органів публічної адміністрації як правило застосовуються у внутрішньо організаційній діяльності та є способом інституціонального забезпечення діяльності останнього. При цьому ці форми діяльності Держлікслужби мають зв'язок із попередньою групою, оскільки часто передують їм. Зокрема, така організаційна форма діяльності Держлікслужби, як проведення наради може

передувати прийняттю відповідного адміністративного акта. Як приклад організаційних форм діяльності Держлікслужби можуть бути названі: проведення науково-практичних конференцій; здійснення публічних обговорень; участь у координаційних нарадах; планування роботи; надання методичної допомоги; обмін інформацією; тощо. Організаційні форми діяльності Держлікслужби, так само як і правові, будуть спрямовані на виконання поставлених перед цим органом влади завдань і в більшості випадків характеризуються допоміжним характером.

Висновки

Отже, як свідчить аналіз вищенаведеного матеріалу, форми діяльності Держлікслужби вказують на декілька аспектів: на її суб'єктивне сприйняття, тобто на її зовнішнє вираження; на сферу суспільних відносин, у межах якої застосовується відповідна форма; на напрям і спосіб реалізації такої діяльності; на коло суб'єктів суспільних відносин, що виникають і знаходять свій розвиток у межах реалізації відповідної форми; на обсяг владних повноважень, що можуть бути реалізовані Держлікслужбою в межах відповідної форми її діяльності. З урахуванням чого під формами діяльності Держлікслужби слід розуміти закріплені у положеннях національного законодавства зовнішній прояв діяльності Держлікслужби та її посадових осіб, спрямований на реалізацію державної політики у сферах контролю якості та безпеки лікарських засобів, медичних виробів, а також обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Указані форми діяльності Держлікслужби розподілено на дві групи. До першої належать ті, що мають юридично значимі наслідки або ж правові форми діяльності Держлікслужби: прийняття організаційно-розпорядчих актів (акти із загальних питань діяльності й індивідуальні акти); укладання адміністративних договорів; вчинення інших юридично значимих дій. До другої групи форм діяльності Держлікслужби віднесено організаційні форми мають допоміжний характер і, як правило, передують застосуванню правових форм.

Література

1. Соф'їн М.І. Організаційно-правові проблеми здійснення фіскальної політики в умовах євроінтеграції: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 400 с.
2. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес : моногр. Харків : Консум, 2003. 464 с.
3. Горбова Г.О. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 240 с.
4. Музичук О.М. Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні : моногр. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 654 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. 768 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.] К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
7. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: Магнолія 2006, 2011. 352 с.
8. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс: підруч. / За заг. ред. академіка НАПрН України О.М. Бандурки. Харків: Золота миля, 2011. 584 с.
9. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. С.Г. Серьогіної. Харків: Право, 2005. 256 с.
10. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Адміністративне право України: підручник. за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Вид. 2-ге, змін. і доп. Київ: Істина, 2012. 528 с.
12. Ярмиш О.Н., Серьогін В.О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: навч. посіб. Харків: Вид-во Національного ун-ту. внутр. справ, 2002. 672 с.
13. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: підручник / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, Л.П. Коваленко та ін.; за заг. ред. В.Я. Настюка. Харків: Право, 2013. 472 с.
14. Комірчий П.О. Адміністративно-правові засади публічної служби у правоохоронній сфері України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 611 с.
15. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 236 с.
16. Конопльов В. Поняття, зміст та основні напрями сучасної адміністративної діяльності органів внутрішніх справ. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 135–150.
17. Іванов О.В. Адміністративно-правовий статус Національного агентства з питань запобігання корупції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 304 с.
18. Майстренко О.В. Теоретико-правові аспекти колізій у законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 209 с.
19. Про центральні органи виконавчої влади: закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
20. Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками: постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 647. *Офіційний вісник України*. 2015. № 72. Ст. 2354.
21. Питання надання Держлікслужбою адміністративних послуг в умовах воєнного стану: наказ Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками від 22.03.2022 № 299. *Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками*. URL: <https://t1p.de/j4w0m>.
22. Кодекс України про адміністративні правопорушення: закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
23. Ольховська С.М. Поняття та зміст адміністративного договору. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 86–88.
24. Кодекс адміністративного судочинства України: закон України від 06.07.2005

№ 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

25. Намясенко О.К. Правовий статус судді Конституційного суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2009. 196 с.

26. Джафарова О.В. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: питання теорії та практики: моногр. Харків : Діса плюс, 2016. 688 с. URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7754>.

Ptukhina O.V

**CONCEPTS AND TYPES OF FORMS OF
ACTIVITY OF THE STATE SERVICE OF
UKRAINE FOR MEDICINAL PRODUCTS
AND DRUG CONTROL**

It has been emphasized that determining the essence of the forms of activity of the State Service of Ukraine for medicinal products and drug control, carrying out the characterization of their individual varieties will allow not only to establish the features of the external manifestation of the exercise of power by this body of state power, but also to find out the most “weak” places of such activity, to form possible options for their “strengthening” and, in general, to improve certain aspects of state policy in the field of quality and safety control of medicinal products and circulation of narcotic drugs. An analysis of the semantic-etymological and legal interpretation of the term “form” has been carried out. It has been established that the forms of activity of the State Service of Ukraine for medicinal products and drug control indicate several aspects: its subjective perception, that is, its external expression;

to the sphere of social relations within which the corresponding form is applied; on the direction and method of implementation of such activity; on the circle of subjects of social relations that arise and find their development within the limits of the implementation of the corresponding form; on the scope of powers that can be exercised by the State Service of Ukraine for Medicinal Products and Drug Control within the appropriate form of its activity. It has been suggested that the forms of activity of the State Service of Ukraine for Medicinal Products and Drug Control should be understood as the external manifestation of the activities of the State Service of Ukraine for Medicinal Products and Drug Control and its officials, established in the provisions of national legislation, aimed at the implementation of state policy in the areas of quality control and safety of medicinal products. means, medical products, as well as circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors. Two groups of forms of activity of the State Service of Ukraine for medicinal products and drug control have been distinguished, depending on the consequences caused by their implementation. The first includes those that have legally significant consequences or the legal forms of activity of the State Service of Ukraine for Medicinal Products and Drug Control, and the second includes organizational ones, that is, those that do not result in legally significant results, have an auxiliary character and as a rule, they precede the application of legal forms.

Key words: State service of Ukraine for medicinal products and drug control, form, legal form, non-legal form, organizational form, concepts, types.

МІСЦЕ НОТАРІАТУ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

САПАРОВА Анастасія Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін Київського міжнародного університету

<https://orcid.org/0000-0001-5569-8192>

МАРИНКЕВИЧ Каріне Самвелівна - студентка магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

DOI 10.32782/NP.2023.3.13

Статтю присвячено визначенню місця нотаріату в правовій системі України. Проаналізовано передумови, умови та історичні форми становлення та розвитку інституту нотаріату. Визначено місце нотаріату в правовій системі України, який визначається національним законодавством. Встановлено, що держава наділила нотаріат певними процесуальними повноваженнями, серед яких – посвідчення лише безспірних фактів, вжиття охоронних заходів, надання документам виконавчої сили тощо. Розглядається нотаріат, як інститут позасудового превентивного захисту, який своєю діяльністю має сприяти досягненню завдань правосуддя, запобігаючи виникненню судових спорів шляхом попередження порушення цивільних прав та інтересів, забезпечення їх належної реалізації. Аналізуються науково-теоретичні підходи щодо діяльності нотаріату у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальна діяльність, нотаріальний процес.

Постановка проблеми

Нотаріат, за своєю природою, є унікальним правовим інститутом, на який держава покладає функцію вчинення нотаріальних дій та наділяє їх владними повноваженнями (компетенцією). Інститут нотаріату виник та функціонує на основі норм Конституції України та інших нормативно-правових актів, тобто нотаріальна діяльність регламентується актами законодавчої влади. Усі тенденції, що складаються у сфері нотаріату,

знаходять своє вираження в нормативних актах, що приймаються у вигляді змін і доповнень.

Інституту нотаріату в правовій державі відводиться одна з ключових ролей не тільки в наданні правової допомоги громадянам, юридичним особам і в забезпеченні їхньої правової безпеки, а й у запобіганні спорів між учасниками договірних відносин. Серед правозахисних органів України нотаріат займає гідне місце, зменшуючи навантаження судів, посвідчує лише безспірні права та безспірні факти, у наявності яких він може переконатися безпосередньо або на підставі відповідних документів. У зв'язку з цим виконання специфічних функцій покладено на нотаріусів, спеціально уповноважених посадових осіб, які від імені держави можуть вчиняти передбачені нормативно-правовими актами нотаріальні дії.

У зв'язку з цим актуалізуються питання про теоретичні засади соціально-правової ролі нотаріату як державного інституту, котрий виконує правозахисну функцію, та удосконалення його наукового розуміння й правового регулювання.

Стан дослідження проблеми

Питання, присвячені визначенню місця нотаріату в правовій системі України, зазвичай розглядаються в підручниках, посібниках, наукових статтях, присвячених нотаріальному праву та нотаріальному процесу, зокрема у працях: Андрусак В. Г., Давиден-

ко О. А., Єфіменко Л. В., Дергільової О. Г., Фурси С. Я., Чижмар К. І.

Мета і завдання дослідження

У світлі виявленої та сформульованої вище проблеми метою цієї наукової розвідки є дослідження питань, пов'язаних з визначенням місця інституту нотаріату в правовій системі України.

Виклад основного матеріалу

Однією з головних ознак сучасної держави є ефективна система забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини. Якість взаємовідносин суспільства та держави визначається не стільки обсягом закріплених у законодавстві прав і свобод, скільки рівнем їх реального втілення в життя та захисту.- У зв'язку з цим дослідження правозахисної системи набуває особливого значення.

Обравши європейську інтеграцію, Українська держава активізувала процеси реформування в правовій сфері загалом і правозахисній системі держави, зокрема, одним з інститутів якої є нотаріат, існування якого зумовлюється об'єктивними потребами суспільства у реалізації та захисту своїх прав і свобод [4, с. 31].

У перекладі з латинської мови «notarius» означає «писар», «стенограф». Нотаріат дійсно зароджувався як система осіб, які стенографували різноманітні угоди або промови й надавали юридичну допомогу. Згодом документам, посвідченим нотаріусами, надавалося все більшого юридичного значення аж до визнання їх безспірними. У франкських королів за часів Каролінгів, наприклад, оспориювання нотаріальних актів заборонялося під страхом смертної кари.

Щодо «поняття «нотаріат», то тут учені зазначають, що лексично він походить від латинського слова «note», що в перекладі означає «знак». Як інститут права він вперше з'явився в Стародавньому Римі в III столітті до н.е.» [3, с. 23]. Причому функції, притаманні нотаріату, виконувалися різними особами: табеліонами, нотаріусами – у Римській імперії, дяками й піддячими – у Київській Русі [5, с. 6]. Отже, в історичному аспекті нотаріат пройшов складний шлях свого роз-

витку – від стенографування документів до посвідчення безспірних прав і фактів.

Стосовно виникнення і розвитку вітчизняного (українського) нотаріату слід зазначити, що уже в XII ст. юридичні акти та документи складали дяки і піддячі, а з XIII ст. їх стали називати писцями. Спочатку це були люди вільної професії, пізніше, з XV ст., вони склали первісний склад приказів, а з розвитком приказної системи (XVII ст.) – стали обов'язковими членами приказів і серйозно впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їх помічників – піддячих було ведення діловодства у державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій і довідок. Вони ж виконували нотаріальні функції приказів, які їм були надані у XVII ст. Паралельно з приказними дяками у XVI ст. з'являються майданні піддячі, які складали письмові акти у містах. На думку багатьох юристів, майданні піддячі стали родоначальниками сучасного нотаріату; це свого роду табеліони, які раніше з'явилися в Римі.

Поряд з новим латинським нотаріатом «у багатьох німецьких і ще раніше в слов'янських землях розвинувся особливий вид публічної корроборації (латинське слово «согового», перекладається як «робити міцним, підкріплювати») однієї спеціальної галузі правочинів, а саме щодо закріплення та обмеження прав на майно нерухоме». Історично нотаріат не є єдиним органом, який сприяє вчиненню приватноправових актів. «Але нотаріат є головним і загальним органом, якого найбільш суттєва функція є нині саме ця служба для корроборації приватних правочинів...».

З тих часів інститут нотаріату значною мірою еволюціонував, та у сучасному вигляді виступає як надзвичайно важливий суспільний інститут. Нотаріат є універсальним інститутом, який існує не тільки в демократичних, але й у тоталітарних суспільствах, – наприклад, вчені дослідили, що «вагоме місце в діяльності радянського нотаріату займав захист майнових інтересів держави, а потім – громадян. І це не дивно в умовах тоталітарного режиму» [2, с. 20].

За твердженням С. Я. Фурси, «сучасне значення нотаріату ... стрімко зростає, що пов'язано з розвитком інтеграції, взаємопроникнення правових, соціальних і економічних явищ, потребами вдосконалення правозастосовчих і правозахисних механізмів» [15, с. 61]. На сучасному етапі в Україні нотаріат вважається одним з суб'єктів захисту конституційних прав. Захист прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб, запобігання правопорушенням – є основним завданням нотаріату, авторитет і значення якого невідпинно зростає в нинішніх умовах кардинального реформування соціально-економічних відносин. Його діяльність має великий вплив на різні сторони суспільного життя країни, на нормальне функціонування цивільного обороту.

В. Г. Андрусак зазначає, що «правозахисна система – це сукупність державних, недержавних інститутів, що сформувалися в результаті взаємодії держави та громадянського суспільства, діяльність яких спрямовано на захист прав і свобод людини і громадянина. Функціонування правозахисної системи полягає у здійсненні професійної діяльності, пов'язаної з виникненням, припиненням, відновленням прав і свобод людини і громадянина, їх захистом від неправомірних посягань шляхом їх запобігання, їх припинення, а також вживання заходів з відновлення порушених прав». Аналізуючи співвідношення правозахисної та правоохоронної функції, учений стверджує, що «правозахисна функція – це комплекс заходів правового характеру, спрямований на всебічний захист прав і свобод людини і громадянина» [1, с. 9].

На думку інших науковців: «Нотаріат як інститут превентивного, запобіжного правосуддя, перш за все, безпосередньо забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, що дає можливість суб'єктам права уникнути звернення до суду за захистом тих же прав та веде мову про створення державою «механізму, діяльність якого спрямована не на розгляд і вирішення спорів про порушення або загрозу порушення суб'єктивного права (з цим завданням покликані справлятися органи судової системи), а на сприяння реалізації суб'єктами

права своїх правомочностей. Організаційною основою цього механізму на сьогодні можна сміливо назвати систему органів нотаріату».

К. І. Чижмар розмірковує, що «інститут українського нотаріату можна впевнено назвати органом превентивного правосуддя, що попереджує звернення громадян до суду у справах, пов'язаних з реалізацією права та інтересів, що охороняються законом, коли для виникнення або реалізації безспірного суб'єктивного права необхідне публічне волевиявлення компетентного органу, офіційне визнання, підтвердження ним цього права» [16, с. 7]. Слід погодитись з превентивним характером захисту, який здійснює система нотаріату України в межах правозахисної функції.

Згадуючи про нотаріальну діяльність, варто підкреслити, що «нотаріат і нотаріальна діяльність – це різні, хоча і взаємопов'язані поняття. Вони співвідносяться між собою як правовий інститут і система правовідносин, що виникають у зв'язку з діяльністю уповноважених на те органів і посадових осіб з надання нотаріальних послуг» [12, с. 186].- І. В. Ільєва справедливо зазначила, що «нотаріальна діяльність є об'єктивним досягненням сучасного суспільства, без якого неможливо в наш час почуватися безпечно та забезпечувати надійну та всебічну реалізацію прав і свобод громадян у будь-яких сферах» [7, с. 98] та узагальнила, що «у зміст терміна «нотаріальна діяльність» вчені вкладають різні значення, і це зрозуміло, оскільки законодавцем це визначення не сформульовано» [7, с. 96].

Н. І. Куленко обґрунтувала вагому роль держави у захисті нотаріатом прав і свобод людини та громадянина наступними причинами: «По-перше, держава має у своєму розпорядженні систему органів, які зобов'язані здійснювати діяльність щодо захисту прав і свобод. По-друге, держава має в своєму розпорядженні набір ефективних засобів не тільки для захисту і відновлення порушених прав і свобод, а й для недопущення подібних порушень. По-третє, тільки акт державного органу має необхідну обов'язкову силою по відношенню до всіх інших актів. По-четверте, держава має у своєму розпоряд-

дженні апарат примусу з метою притягнення винних у порушенні прав і свобод особистості до відповідальності. Всі інші способи захисту прав і свобод доповнюють, але не замінюють державний захист».

Також учені, зокрема Кузнєцова З. В., наголошують на тому, що переважно держава в особі своїх органів та посадових осіб може забезпечити дотримання конституційних норм у процесі їхньої реалізації [9, с. 45].

Отже, нотаріат, поряд з іншими державними органами та судами України, забезпечує захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян та юридичних осіб, що є його головною соціальною місією. Таким чином, організація та діяльність нотаріату в Україні визначається тільки законом України від 2 вересня 1993 року «Про нотаріат», який «встановлює порядок правового регулювання діяльності нотаріату в Україні» [13]. Відповідно до положень закону, «нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [13].

Щоб визначити місце нотаріату в сучасному українському суспільстві, слід звернутись до чинного законодавства України. Так, Проект Закону України № 2338-1 від 4 липня 2003 року «Про нотаріат» у статті 1 «Поняття нотаріату» містив наступні положення: «Нотаріат в Україні – це публічно-правовий інститут, який покликаний забезпечувати позасудову охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій, передбачених цим Законом, і заснований на єдиних принципах, формах та методах організації та здійснення нотаріальної діяльності, а також державного регулювання цієї діяльності» [14]. Однак цей Проект не знайшов підтримки більшості парламентаріїв.

У юридичній літературі нотаріальні органи традиційно розглядаються як спеціально визначені державою структури, котрі покликані попереджати правопорушення при здійсненні фізичними та юридичними

особами їх цивільних прав, а подеколи – й усувати ці правопорушення.

Сутність нотаріальної діяльності полягає у наданні суспільним відносинам визначених законом форми та змісту. Діяльність нотаріуса стосується формального аспекту юридичних актів, предметом такої діяльності є безспірні юридичні справи. Причому нотаріальна діяльність здійснюється лише в межах цивільного права та процесу. Але така вузька спеціалізація зовсім не означає відсутність попиту в нотаріальних послугах у суспільстві, навпаки, нотаріальні дії мають велике значення та дуже затребувані в сучасній державі.

На наш погляд, правильніше визначити в сучасних умовах місце нотаріату як органу, наділеного публічною владою, що входить до системи цивільної юрисдикції. При цьому під цивільною юрисдикцією розуміється діяльність усіх органів, які наділені повноваженнями щодо вирішення юридичних справ спірного або безспірного характеру у сфері цивільного обороту. Важливою ознакою органів цивільної юрисдикції є те положення, що їх діяльність відбувається в рамках процедурно-процесуальних форм різного ступеня складності [8, с. 203].

Обґрунтування необхідності та доцільності збереження нотаріуса саме в системі цивільної юрисдикції позитивне, оскільки тим самим відокремлюється звичайна цивільно-правова процедура від системи нотаріального провадження. Звісно, нотаріальне провадження не зводиться до цивільного або господарського процесу, та в цьому й немає необхідності, однак досить значна кількість спільних ознак пов'язує цивільне та нотаріальне провадження, підкреслює якісну відмінність нотаріального провадження від цивільно-правових процедур, що використовуються в рамках взаємодії учасників цивільного обороту [17, с. 126].

Спірна частина цивільної юрисдикції здійснюється, в основному, судами, а значна частина органів безперечної цивільної юрисдикції, що здійснюють посвідчувальні, правореалізаційні та реєстраційні повноваження (нотаріат, система примусового виконання, органи реєстрації актів цивільного стану, прав на нерухоме майно, юридичних

осіб громадських об'єднань), – у рамках органів юстиції. Тому цілком логічно та правомірно відносити нотаріат до відання органів юстиції, які здійснюють організацію діяльності значної частини органів безперечної юрисдикції. Інша справа, що форми та порядок такої організації залежать від цілого ряду різних обставин, конкретних політико-правових рішень, способів реєстраційно-посвідчувальної діяльності. Так, форми впливу органів юстиції на державний нотаріат зовсім інші, ніж на нотаріусів, які працюють поза рамками державної служби.

Функціонування інституту нотаріату зумовлене взаємодією двох факторів: з одного боку, це суб'єктивне особисте право людини, а з іншого – гарантії захисту прав і свобод. У цьому аспекті право на кваліфіковану юридичну допомогу як суб'єктивне право розуміється як гарантована законом можливість особи отримувати необхідну їй допомогу від осіб, які мають спеціальні юридичні знання, уміння і навички, що дає можливість людині ефективно захищати і відстоювати свої права і законні інтереси.

Нотаріальна діяльність, яка здійснюється спеціально уповноваженим колом суб'єктів, власне і виступає гарантією захисту прав і свобод. Вона спрямована на надання офіційної сили, юридичної достовірності правам, фактам і документам. Серед важливих ознак нотаріальної діяльності є те, що вона здійснюється від імені держави. Крім того, це особлива форма захисту, бо вона, здебільшого, має превентивний характер щодо порушення прав.

Слід також наголосити, що нотаріальна діяльність здійснюється відповідно до чинного законодавства, а її результати є різновидами правових актів. Учиняючи нотаріальні дії, нотаріус вирішує юридичну справу шляхом оцінки фактичних обставин справи, юридичної кваліфікації (аналізу) наявних фактичних обставин, та прийняття рішення (у формі свідоцтва або посвідчувального напису). Тому можна твердити, що нотаріус здійснює застосування норм чинного законодавства до конкретних обставин, понад те, це він здійснює в інтересах особи, яка звернулася до нього по допомогу.

Усе це підтверджує правозастосовний характер нотаріальної діяльності, бо за її результатами виносяться індивідуальні правові акти, згідно з якими особи наділяються конкретними правами та обов'язками.

Нотаріус при вчиненні нотаріальних дій є свідком, що угода укладається в добровільному порядку і не порушує права не тільки осіб, що беруть участь у нотаріальній дії, а й третіх осіб тощо. Державна функція, яку надано нотаріусам, та значення їх діяльності вимагає від них додержання певних умов для того, щоб їх дії набули юридичної вірогідності, отже, мова йде про певний нотаріальний процесуальний порядок. На підставі вищенаведеного є можливість говорити про нотаріальний процесуальний порядок як одну з форм охорони і захисту прав та інтересів громадян та юридичних осіб, який має певне чітко визначене місце в правовій системі України [15, с. 21].

Але слід враховувати, що функціонально нотаріальна діяльність також не є первинною, вона, зокрема, спрямована на охорону й захист цивільних прав та інтересів і, у зв'язку з цим, її існування регламентується нормами цивільного законодавства. З вищенаведеного випливає, що не організація нотаріату визначає його функцію, а навпаки.

Фактично, правозахисна функція є однією з головних функцій сучасної нотаріальної діяльності, вона акумулює у собі всі ключові завдання і вимоги, що встановлюються суспільством перед нотаріатом. І саме від ступеня реалізації правозахисної функції залежить соціальна роль і цінність цього інституту в діяльності сучасної держави.

Як зазначає О. М. Лоцихин, загальна функціональна цінність сучасної Української держави має полягати в її необхідності та служінні громадянському суспільству. Якщо найважливіше функціональне призначення сучасної держави – каналізація процесів формування й удосконалення інститутів громадянського суспільства, то функціональне економічне призначення держави – створення умов для формування й удосконалення інститутів ринкової економіки [10, с.75–76].

Право кожного на отримання правової допомоги є основоположним та гарантова-

ним Конституцією України правом, яке забезпечується як через систему державних органів, так і через систему інституцій, яких держава в законодавчому порядку наділяє відповідними повноваженнями. Сьогодні у ролі важливого правового інституту нотаріат утверджується як інституція, основним завданням якої у встановлених законом межах з вчинення нотаріальних дій є забезпечення реалізації такого права.

Висновки

Сутність нотаріальної діяльності полягає в посвідченні та підтвердженні певних прав і фактів, у юридичному закріпленні цивільних прав із метою запобігання можливим порушенням або є засобом захисту вже порушених прав. Нотаріат є правовим інститутом, який забезпечує охорону та захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом здійснення нотаріальних дій від імені держави. Нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам. Нотаріус посвідчує лише безспірні права та безспірні факти, у наявності яких він може переконатися безпосередньо або на підставі відповідних документів. Захист прав і законних інтересів громадян та організацій при вчиненні нотаріальних дій гарантує Закон України «Про нотаріат». Порушення встановленого законодавством порядку вчинення нотаріальних дій призводить до недійсності нотаріального акту.

Сьогодні нотаріат належить до тих цінностей, які без перебільшення можна віднести до надбання світової культури. Відходили в історію стародавні країни, зароджувались нові держави, змінювались політичні режими та національні правові традиції. Але інститут «підсилення (укріплення) прав» пройшов шлях від первинних форм фіксації фактів до сучасної, визнаної апробуванням віків форми забезпечення цивільного обороту, охорони і захисту цивільних прав та інтересів як фізичних, так і юридичних осіб, та утвердився як активний елемент національних і міжнародних правових систем. Багатоміжкове застосування інституту нотаріату в усіх проявах – яскраве підтвер-

дження значення та необхідності подальшого його функціонування і вдосконалення [6, с. 9].

Саме з цією метою і формувався нотаріат, витоки якого йдуть ще від часів Стародавнього Риму, а цивільне право того періоду було покликане стабілізувати майнові відносини у сфері цивільного обороту. Уже тоді діяльність нотаріуса мала соціальне значення. Це змістовно відобразилося у предметі діяльності нотаріату ще на стадії його зародження, спрямованого на забезпечення потреб неписьменних осіб у складанні документів шляхом обрамовування правового матеріалу в документальну форму, та потреб суспільства у документуванні фактів, що мають юридичне значення. Як інститут громадянського суспільства, нотаріат став зв'язувальною ланкою між державою, громадянами та іншими суб'єктами при їх участі в цивільному обороті, заснований, передовсім, на довірливих відносинах нотаріуса з приватними особами [11, с. 123].

Сучасний нотаріат має унікальну двоїсту правову природу, функціуючи на межі публічних та приватних інтересів, а тому є сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством. З одного боку, нотаріус – це особа, уповноважена державою на виконання державної функції захисту прав і свобод громадян та вчиняє нотаріальні дії від імені держави, з іншого, нотаріус – представник вільної професії, який виступає при здійсненні нотаріальних дій як незалежний консультант. Професійна діяльність нотаріуса забезпечує превентивний правовий захист та знижує ймовірність порушення в майбутньому прав та інтересів суб'єктів права та виникнення спорів у судах.

Література

1. Андрусак В. Г. Правозахисна функція сучасної держави (на прикладі інституту прокуратури): загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2015. 20 с.
2. Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського

нотаріату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 30 (1). С. 17–20.

3. Давиденко О. А. Історія виникнення нотаріату в Україні. *Вісник Запорізького національного університету, юридичні науки*. 2010. № 4. С. 22–28.

4. Дергільова О. Г. Нотаріальні акти в системі правових актів сучасного права: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017.

5. Єременко О. О. Від античності до середньовіччя: нотаріальний аспект в контексті формування домінанта європейської цивілізації. *Історія держави і права*. 2015. № 24. С. 3–7.

6. Єфіменко Л. В. Розвиток нотаріату України: стан та проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 8. С. 8–15.

7. Ільєва Н. В. Нотаріальна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Право і безпека*. 2010. № 3. С. 95–98.

8. Корсик К. Нотариат в современных условиях. Новые полномочия: больше возможностей, больше ответственности. *Закон*. 2009. № 4. С. 203–208.

9. Кузнецова З. В. Дотримання конституційних норм в механізмі реалізації Конституції України. *Правова держава*. 2012. № 15–16. С. 44–49.

10. Лошихін О. М. Функції сучасної української держави: проблеми трансформації в умовах глобальних суспільно-політичних дій. *Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики*: Матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / За ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; упоряд.: В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. С. 70–79.

11. Ляпидевский Н. П. История нотариата: в 2-х т. Москва : Унив. тип. (Катков и Ко), 1875. Т. 1. 321 с.

12. Мартинюк О. А. Об'єкт контролю за нотаріальною діяльністю: поняття та харак-

SUMMARY

The article is devoted to determining the place of the notary in the legal system of Ukraine. The prerequisites, conditions and historical forms of the formation and development of the notary institution were analyzed. The place of the notary in the legal system of Ukraine, which is determined by national legislation, is defined. It has been established that the state has granted the notary public certain procedural powers, including certification of only indisputable law, indisputable facts, taking protective measures, giving documents executive power, etc. The notary is considered as an institution of extrajudicial preventive protection, which by its activity should contribute to the achievement of the goals of justice, preventing the emergence of legal disputes by preventing the violation of civil rights and interests, ensuring their proper implementation. Scientific and theoretical approaches to the activities of the notary in the field of protection of human and citizen rights and freedoms are analyzed.

Key words: notary, notarial activity, notarial process.

терні риси. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. С. 182–189.

13. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39.

14. Проект Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про нотаріат», реєстр. № 2338-І від 04.07.2003 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2>.

15. Фурса С. Я. Нотаріат в Україні. Теорія і практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. Київ : А.С.К., 2001. 690 с.

16. Чижмар К. І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 396 с.

17. Чижмар К. І. Місце та роль нотаріату серед інших органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014 Випуск 27. Том 1. С. 125–128.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

ЮХНО Олександр Олександрович - доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки

<https://orcid.org/0000-0001-7973-4581>

УДК 343.98:343.61(477)

DOI 10.32782/NP.2023.3.14

У статті на ретроспективному рівні досліджено питання щодо теоретичного, законодавчого та іншого нормативного регулювання і специфіки правозастосовної діяльності слідчих органів досудового розслідування щодо особливостей використання спеціальних знань з різних галузей науки і техніки, зокрема при розслідуванні вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. Встановлено, що з питань сутності поняття спеціальних знань та їх використання в теорії криміналістики, судовій експертології та на досудовому розслідуванні, зокрема щодо розслідування вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, триває наукова дискусія, є ході дослідження якої вивчено наукові позиції науковців та представників різних наукових шкіл з порушених проблемних і прикладних питань. Автор напрацював власні наукові позиції щодо їх вирішення і рекомендації та пропозиції щодо шляхів їх реалізації на теоретичному, законодавчому і прикладному рівнях. Окремо і у порівнянні досліджено питання використання спеціальних знань спеціалістів різних галузей науки і техніки та судових експертів і тактичних питань використання результатів консультування спеціалістів та висновків експертних досліджень при доказуванні в кримінальних провадженнях з досліджених видів кримінальних правопорушень. Виокремлено особливості та кореляція між спеціальними знаннями спеціалістів і експертів різних напрямностей при їх використанні в кримінальних провадженнях з розслідування фактів вбивств і причинення тяжких тілесних ушкоджень потерпі-

лим особам. Окремо надано криміналістичну характеристику та специфіку використання спеціальних знань нововведених посад працівників спеціалістів-криміналістів у районних та інших підрозділах Національної поліції України. Напрацьовано конкретні тактичні і практичні рекомендації та пропозиції з питань особливостей застосування і використання спеціальних знань при досудовому розслідуванні вбивств та тяжких тілесних ушкоджень у правозастосовній діяльності та шляхи подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова : життя, здоров'я, захист, закон, огляд, провадження, слідчий, вбивство, розкриття, розслідування, спеціаліст, експерт, криміналіст, судова експертиза, речовий доказ.

Постановка проблеми

Сучасні чинники безпеки суспільства від кримінальних правопорушень вимагають прийняття кардинальних законодавчих і практичних рішень та заходів. Для забезпечення цих завдань необхідно удосконалити науково обґрунтовану програму захищеності громадян від злочинності та запобігання, ресурсне забезпечення. Відповідно до ст.ст. 3 і 27 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. Тому розкриття та розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що найбільш небезпечні, є особливим та відповідальним завданням МВС

України, Національної поліції України та інших правоохоронних органів, Офісу Генерального прокурора і судових інстанцій.

На стан протидії злочинності відповідним чином впливають зміни в політиці, суспільстві, економіці та намагання наблизитись до міжнародних, зокрема і європейських правових стандартів. Цілком слушно на цій обставині акцентує увагу В.З. Багинський, який зазначив: «Докорінні перетворення у сфері економіки, реформування власності та низка інших причин соціально-правового характеру призвели до істотних змін у стані, структурі та динаміці злочинних посягань на відносини власності. Це призвело до того, що багато розроблених та опрацьованих раніше методик розслідування розкрадань застаріли та фактично не можуть бути застосовані тепер на практиці» [1, с. 1], що ми підтримуємо та вважаємо за доцільне додати, що вказане стосується й особливостей розкриття та розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, а також і нових видів, що тільки з'являються, більшість з яких є латентними та способи їх вчинення корелюються між собою. Тому обраний напрям нашого дослідження є вкрай актуальним та перспективним для подальших досліджень, зокрема, це стосується розслідування й тих, що вчинені при воєнному стані, які є окремим напрямом наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу

Незважаючи на певні попереджувальні заходи з боку держави, її місцевих і правоохоронних органів, кількість вчинених вбивств в Україні залишається значною. Так, відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора їх було вчинено: у 2017 р. - 5029, у 2018 р. - 5535, у 2019 р. - 5426, у 2020 р. - 3783, у 2021 р. - 3191, у 2022 р.-22469. Вказане стосується й щодо кількості тяжких тілесних ушкоджень, яких було вчинено в державі : у 2017 р.- 2058, у 2018 р. - 2113, у 2019 - 1920, у 2020 р. - 1703, у 2021 р. - 1601, у 2022 р. -1502 [2].

Під час проведення слідчих (розшукових) дій щодо вбивств і тяжких тілесних ушкоджень одним із засобів одержання фактичних даних є використання спеціаль-

них знань різних галузей науки і техніки, зокрема у формі консультацій спеціалістів, висновків судових експертиз та їх залучення в слідчих діях. У криміналістичній літературі серед учених немає одностайної позиції з приводу визначення поняття «спеціальні знання» та продовжується наукова дискусія у цьому напрямі, зокрема, й що стосується особливостей досудового розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. У ході вказаної дискусії вчений-Б.В. Романюк зазначає, що спеціальні знання це сукупність науково обґрунтованих відомостей спеціального виду, якими володіють особи – спеціалісти в межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, а отже, відповідно до норм КПК використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [3, с. 57]. Науковці В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль спеціальні знання визначають як незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи діяльності за окремою спеціальністю особою, залученою в якості спеціаліста чи експерта з метою сприяння слідству або суду у з'ясуванні обставин провадження чи формування висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування [4, с. 22]. У свою чергу, В.Д. Юрчишин під спеціальними знаннями розуміє як сукупність науково обґрунтованих знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла певної особи (спеціаліста) в межах будь-якої професії, які відповідно до положень КПК України є необхідними для повного, всебічного й об'єктивного встановлення обставин, що входять у предмет доказування та вирішення інших завдань кримінального процесу... Слід зосередити увагу на питаннях тактико-криміналістичного забезпечення розслідування вбивств, оскільки потреба у поступовій ревізії напрацьованих теорією і практикою тактичних рекомендацій обумовлюється постійним зростанням рівня професійності розкрадачів, підвищенням їх злочинної майстерності тощо [5, с. 44].- У свою чергу, І. В. Виноградов, Г. І. Кочаров і М. О. Селіванов вважають, що діяльність експерта суттєво відрізняється від діяльності спеціаліста тим, що експерт є особливою

процесуальною фігурою і його завданням є аналіз певних даних з метою встановлення нових фактів, що мають значення для розслідування і висновок експерта має доказове значення [6, с. 10-15], що ми підтримуємо та додаємо що це має значення для удосконалення і проведення досліджень у вказаному напрямі, оскільки криміногенна обстановка постійно змінюється тому, що злочинний світ використовує також і сучасні результати науково-технічних досягнень у різних галузях знань.

Розглядаючи особливості проведення слідчих (розшукових) дій в контексті досліджуваних злочинів, слід зазначити, що при розслідуванні вбивств і тяжких тілесних ушкоджень діяльність слідчого є специфічною формою пізнання минулого (ретроспективний метод), особливості якої визначаються та обумовлюються метою такого пізнання, нормативною регламентацією процесу розслідування, засобів і методів розкриття, пошуку, збирання та фіксації відомостей про злочинну діяльність з урахуванням тих унікальних і специфічних умов, які притаманні його функціонуванню. У ході дискусії науковці розмежовують залучення осіб з наявністю спеціальних знань. Так, О.О. Закатов та В.О. Іванов у ході наукової дискусії проводять розмежування діяльності спеціаліста і експерта, враховуючи особливості застосування їх спеціальних знань у досудовому і судовому розслідуванні. Так, спеціаліст дає консультації, допомагає слідчому виявити, закріпити, оглянути і попередньо дослідити сліди злочину й інші предмети та речові докази, а також застосовувати науково-технічні засоби. А метою експертизи, на їх думку, є отримання науково обґрунтованого висновку за результатами проведення експертом спеціальних досліджень, що має доказову силу. Далі вони зазначають, що проведення експертизи є самостійною процесуальною дією, а використання допомоги спеціаліста носить допоміжний характер. Вони вказують і на різний процесуальний характер призначення експертизи та залучення спеціаліста [7, с. 80-82], що ми підтримуємо та звертаємо увагу на різне їх правове закріплення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК України спеціаліст – це особа, яка во-

лодіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Допомога спеціаліста потрібна для дослідження слідів, ознак, доступних безпосередньому спостереженню, він діє під прямим керівництвом слідчого, результат його діяльності не є самостійним джерелом доказів, а фіксується в процесуальному акті, складеному слідчим або приєднаний ним до кримінального провадження, і це головні відмінності спеціаліста від експерта [8, с. 318-321]. Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК України) [9]. У зв'язку з структурним перепідпорядкуванням підрозділів НДЕКЦ із Національної поліції України до МВС України, у районних відділах поліції Національної поліції України з 2020 року введено нові посади спеціалістів-криміналістів, які надають органам досудового розслідування технічну і практичну допомогу у виявленні, фіксації, вилученні речових доказів та оцінці їх, починаючи з огляду (місця події), чим до цього займалися експерти-криміналісти підрозділів НДЕКЦ. Відповідні посади є й в слідчих управліннях ГУНП областей, де створено пересувні криміналістичні лабораторії та введено посади слідчого-криміналіста. Участь спеціаліста й експерта в кримінальному процесі має багато спільного – те, що вони залучаються за необхідності використання їх спеціальних знань. Але знання і навички спеціаліста використовуються лише для консультування, надання допомоги слідчому, зокрема із застосуванням технічних та інших засобів для безпосереднього виявлення, закріплення, фіксування та вилучення доказів у кримінальному провадженні, а також при про-

веденні судових дій і дослідженні доказів у суді. Він може давати пояснення щодо спеціальних питань, які виникають під час провадження слідчих (розшукових) дій або під час судового слідства відповідно до положень ч. 2 ст. 71 КПК України. Результати його діяльності відображаються в протоколі слідчої (розшукової) дії та в протоколі судового засідання, а також у додатках до них у вигляді складених планів, схем, діаграм, графіків, виготовлених ним дактилокарт, зліпків, фототаблиць і фотознімків, аудіозаписів, фонограм, кіно- та відеофільмів та ін. Проведення ж експертизи за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду – це самостійна діяльність експерта. Він має справу з уже зібраними доказами, досліджуючи які, він встановлює нові або підтверджує чи спростовує наявні фактичні дані і складає висновок, що є докладним описом проведених експертом досліджень і зроблених за їх результатами висновків, обґрунтованими відповідями на запитання, поставлених особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК України) [9]. Основна ж мета залучення спеціаліста – це розширити практичні можливості слідчого, прокурора, суду у виявленні, вилученні, фіксації і оцінці доказів під час провадження слідчих (розшукових) дій для встановлення істини у кримінальному провадженні [10, с. 150].

У процесі досудового розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень слідчим обов'язково призначаються судові експертизи. Судовою експертизою визнається дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини кримінального провадження, що знаходиться в розпорядженні органу судового розслідування чи суду [11]. Різноманітність слідів, що виявляються під час розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, дозволяє вести мову про потенційну можливість під час розслідування проводити всі основні види експертиз: криміналістичні, судово-медичні, біологічні, хімічні, комплексні психолого-психіатричні та ін. Так, під

час узагальнення слідчо-судової практики в кримінальних провадженнях про вбивства та тяжкі тілесні ушкодження було встановлено, що слідчими призначалися експертизи, серед яких: судово-медична у (100 % випадках); судово-дактилоскопічна (65,2 %); судова трасологічна (46,9 %); судова медико-криміналістична (37,8 %); судова імунологічна (34,8 %); судова цитологічна (34,8 %); судова експертиза холодної зброї (30,3 %); судова балістична (4,5 %); судово-психологічна експертиза (6,1 %); комплексна психолого-психіатрична експертиза (93,9 %); судова наркологічна (22,7 %); судова біологічна (4,5 %), судова фізико-хімічна (3,0 %) [12, с. 150]. Наприклад, судова балістична експертиза призначається слідчим з метою вирішення питань ідентифікаційного та діагностичного характеру, зокрема для встановлення конкретного екземпляра зброї, з якого було здійснено постріл, для дослідження стріляних куль, гільз, слідів пострілу та ін. Із застосуванням знань експерта-судового медика та криміналіста є можливість встановити, чи є ушкодження на трупі вогнепальним, і встановити відстань, напрям і вид зброї, з якої було здійснено постріл. Для цього слідчий призначає ще й медико-криміналістичну експертизу. Основним завданням експертизи холодної зброї є встановлення належності до її виду : ножів, кинджалів, каскетів і схожих за призначенням предметів, вилучених слідчим під час досудового розслідування. Експертизою може вирішуватися питання про спосіб виготовлення цих предметів, зокрема, чи використовувалося для їх виготовлення промислове чи професійне обладнання. Під час призначення судової трасологічної експертизи є можливість ідентифікувати або визначити родову (групову) належність індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами-відображеннями їх слідоутворювальних поверхонь; діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів; ситуалогічні завдання (установлення механізму слідоутворення та ін.). Трасологічною експертизою можна встановлювати факти, що належать до просторових, функціональних, структурних, динамічних і деяких інших характеристик процесу слідоутворення, а

також особливостей слідоутворювальних об'єктів. Окрім цього, трасологічною експертизою у комплексі інших галузей можуть вирішуватися питання щодо дослідження нашарувань на одязі (взутті) - ґрунту, плям зелені, фарби, паливно-мастильних матеріалів тощо [10, с. 155]. Також у разі виявлення під час розслідування слідів біологічного походження, слідчий призначає біологічну експертизу, основними завданнями якої є : установлення належності об'єктів тваринного та рослинного походження до конкретного біологічного роду чи виду, а також виявлення мікрооб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах з обстановки місця події; установлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів; установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого; визначення біологічних характеристик стану об'єкта; установлення належності об'єктів рослинного походження до наркотичних засобів тощо. Основним завданням дактилоскопічної експертизи є ідентифікація особи за слідами її рук, які залишені на місці події. Якщо версія про особу, що залишила сліди, ще не висунута, а також якщо слідчий вважає за потрібне встановити, чи є на предметах обстановки місця події невидимі або слабовидимі сліди, перед експертом він може поставити питання про наявність такого роду слідів і їх придатність для ідентифікації особи. З цією метою більш поширено стала призначатись судова молекулярно-генетична експертиза вилучених зразків для ідентифікації осіб за біологічними матеріалами ДНК. Експертиза слідів рук вирішує і низку неідентифікаційних завдань, пов'язаних із визначенням механізму слідоутворення, особливостями будови, наприклад руки, яка залишила слід, деякими іншими характеристиками слідоутворювального об'єкта. При виявленні слідів ніг людини або взуття та з метою визначення особливостей пересування людини, розміру взуття, зросту людини, а також для ідентифікації людини за слідами босих ніг, шкарпеток, панчіх, взуття, слідчими буде призначатись експертиза слідів ніг людини та взуття [10, с. 165-167]. У процесі проведення експертизи механічних пошкоджень одягу

встановлюються характер пошкоджень і механізм їх утворення, вирішуються питання, пов'язані з ідентифікацією (ототожненням) знаряддя за пошкодженнями, що є на цьому одязі, та ін. При виявленні на одязі слідів біологічного походження чи хімічних сполук слідчим можуть призначатись судово-хімічні, судово-біологічні, судово-медичні й інші експертизи. Як зазначає В.І. Алексійчук пошкодження одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень людині, належить до компетенції судово-медичної експертизи. Під час призначення слідчим експертизи матеріалів, речовин і виробів є можливість виявлення на предметах обстановки місця події (предметах-носіях) мікрочастинок або мікрослідів певних матеріалів і речовин (частинок фарби, слідів паливно-мастильних матеріалів, слідів металізації, мікрОВОЛОКОН, частинок наркотичних засобів тощо), а також визначення роду (виду) матеріалів і речовин за класифікаціями, що існують у науці, техніці та на виробництві (за хімічним складом, фізичними властивостями, призначенням тощо); установлення спільної родової (групової) належності матеріалів і речовин; установлення походження матеріалів і речовин з певного джерела. Якщо під час проведення слідчого огляду будуть вилучені сліди транспортних засобів, слідчим призначатиметься однойменна експертиза, основними завданнями якої є ідентифікація (ототожнення) конкретної одиниці транспортного засобу за частинами та слідами, що залишені його частинами; діагностика (установлення властивостей та стану об'єктів) та ситуаційні завдання (установлення механізму слідоутворення, механізму взаємодії транспортного засобу з іншими об'єктами). Сліди транспортних засобів містять значний обсяг інформації, яка може бути використана для встановлення виду (типу), марки автотранспортного засобу, напрямку його руху та ін. [13, с. 249-351]. Також слід зазначити, що під час розслідування досліджуваних видів злочинів, слідчим обов'язково призначається судова експертиза для встановлення причин смерті (п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК України); для встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень (п. 2 ч. 2 ст. 242 КПК України); для

визначення психічного стану підозрювано-го за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо осудності, обмеженої осудності (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України); а також для визначення розміру шкоди немайнового характеру, заподіяної кримінальним правопорушенням (п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України) [10, с. 162-168].

Обов'язковим є призначення під час розслідування умисних вбивств судово-медичної експертизи трупа, проведення якої може надати слідчому відповіді на запитання про: а) наявність на трупі тілесних ушкоджень, ступінь їх тяжкості та локалізацію; б) у результаті якого виду травматичної дії (предмета) могли утворитися виявлені ушкодження; в) які ушкодження завдані за життя, які після смерті; г) як давно настала смерть, чи змінювалося розташування трупа після смерті й інші. Така ж експертиза призначатиметься слідчим у разі виявлення під час освідування на тілі особи, яка підозрюється у вчиненні умисного вбивства - тілесних ушкоджень з метою визначення їх ступеня тяжкості, механізму утворення та давності їх спричинення, що може підтвердити причетність такої особи до вчиненого злочину. Участь спеціалістів різного фаху під час проведення огляду місця події є одним із необхідних і важливих факторів для досягнення мети його проведення, оскільки вагомим потенційним джерелом інформації про вбивство чи спричинення тяжких тілесних ушкоджень є місце події, яке містить відносно повне відображення події злочину (сліди злочинця, потерпілого, речові докази). Аналіз місця події дає змогу моделювати механізм злочину й орієнтовні обставини його вчинення. За визначенням А.І. Кунтія, під час розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, обстановка місця події нерідко має ускладнений характер, що може бути пов'язано і з подіями на цьому місці, які передували вбивству чи спричиненню тяжких тілесних ушкоджень, а також з діями злочинця чи інших осіб, які відбувалися після вчинення злочину (знищення слідів злочину, нашарування наступних змін вже після вчинення злочину, інсценування обставин іншої події та ін.[10, с. 167-168]. Так, широкі можливості вико-

ристання своїх спеціальних знань під час огляду місця події надає спеціаліст-криміналіст, районних відділів та слідчих управлінь Національної поліції України. Виділяють основні напрями такого використання:- 1) дослідження матеріально-фіксованих слідів-відображень: а) слідів людини (рук, ніг, взуття, зубів тощо), що дає змогу висувати версії щодо ознак учасників події (їх статі, віку, зросту, ваги, особливостей ходи, стану здоров'я, специфічних прикмет та інших індивідуальних характеристик, їх поведінки на місці події); б) слідів знарядь, інструментів, холодної зброї, які допомагають зробити попередні висновки про застосовані предмети й інструменти, механізм їх дії на об'єкт (перешкоду, жертву), напрямок їх руху, спосіб застосування; одержати певні орієнтовні дані про особу вбивці (його професію, вік, стать, зріст, комплекцію, фізичну силу, навички, наявність певного досвіду тощо); в) разом з автотехніком визначити сліди автотототранспортних засобів та надають інформацію, яка допоможе визначити вид, марку, модель автомобіля чи іншого транспортного засобу, його індивідуальні технічні особливості; механізм події, напрям руху, можливості утворення ушкоджень, наявних на тілі потерпілого; г) слідів контактної взаємодії інших матеріальних об'єктів і тварин, що дозволяє з'ясувати механізм їх взаємодії, діагностувати напрямок, силу впливу, відтворити розвиток події в цілому; 2) дослідження слідів застосування вогнепальної зброї, що надає можливість попередньо сформулювати припущення про напрямок, дистанцію пострілу, механізм злочину й місце розташування особи, яка стріляла, послідовність пострілів, ознаки застосованої зброї; 3) дослідження вузлів і петель, які дають змогу діагностувати професійні навички їх виконавця, пов'язані із заняттям спортом, бойовою справою, видом трудової діяльності: морською, рибальською, будівельною, пожежною, монтажною, ткацькою справою, хірургічною практикою, кріпленням струн на музичних інструментах та ін.; 4) разом із судовим медиком здійснити дослідження зовнішніх ознак слідів крові, що дозволить попередньо визначити умови та механізм їх

утворення, механізм самої події, що відбулась та ін. [13, с. 249-251].

За визначенням А.І. Миронова, обов'язковим учасником огляду місця події під час розслідування умисного вбивства чи причинення тяжких тілесних ушкоджень є фахівець у галузі судової медицини. За допомогою його знань слідчий може отримати відповіді про місце, час, наявність і локалізацію тілесних ушкоджень, спосіб і механізм їх утворення, а також про інші сліди на трупі чи на тілі потерпілого від тяжких тілесних ушкоджень та щодо навколишньої обстановки. Якщо на трупі наявні гнилісні зміни, чи у випадку виявлення спотворених або скелетованих тіл жертв, коли встановлення їх ідентифікаційних ознак на місці події значно ускладнене або неможливе, до участі в проведенні зазначеної слідчої дії поряд із судовим медиком необхідно залучати спеціаліста у галузі медичної криміналістики - медика-криміналіста. Спеціальні знання і зусилля цього спеціаліста під час огляду трупа, його одягу та речей мають бути спрямовані на виявлення інформації про потерпілого та висування версії про його особу. Крім указаних завдань, медик-криміналіст на місці події проводить: дактископіювання та виконує пізнавальну фотозйомку невпізнаних трупів; надає допомогу слідчому в заповненні впізнавальної картки на невпізнаний труп; організовує збір і підготовку необхідних матеріалів для скерування на дослідження черепа трупа з метою встановлення його вигляду при житті. Ця робота виконується відповідно до загальних правил огляду трупа на місці його виявлення [14, с. 21].

Наступним представником слідчо-оперативної групи може бути кінолог із службовою собакою. Залучення такого спеціаліста для пошуку запахових слідів, що пов'язані з подією злочину, надає суттєву допомогу. Завдяки пошуковій собаці ефективність огляду збільшується у разі (понад 10-12%), що в деякий період правоохоронцями майже не використовувалось, а зараз повертаються до цієї форми виявлення вказаних та інших видів слідів, виявленні фактів незаконного обігу наркотиків, зброї, боєприпасів, вибухових речовин. Залежно від ситуації може виникнути потреба в залученні інших фа-

хівців з різноманітних галузей, зокрема: комп'ютерної, автомобільної чи вибухової (у сучасному стані й саперної, піротехнічної техніки та виробів), хімії, фізики, балістики та з інших галузей знань. Важливе місце в системі використання спеціальних знань, під час розслідування умисного вбивства чи спричинення тяжких тілесних ушкоджень, належить групі спеціальних психологічних знань [10, с. 168], а також слід додати ще й психіатричних.

І.М. Сорокотягін, М.С.Євдокимов та Ф.В. Глазирін зазначають, що використання спеціальних психіатричних і психологічних знань необхідне не лише для правильної кваліфікації злочину та їх суб'єктів, а й для висування та перевірки обґрунтованих слідчих версій, підвищення ефективності тактики проведення слідчих та оперативно-розшукових дій, методик розслідування і методичних рекомендацій, встановлення конкретних причин та умов, що сприяли вчиненню цього правопорушення [15, с. 11], що ми підтримуємо, але до вказаного пропонуємо додати проведення також й негласних слідчих (розшукових) дій.

При цьому особливу роль у використанні спеціальних психіатричних і психологічних знань є проведення таких судових експертиз. Так, при наявності інформації, що у підозрюваного є певні психічні вади чи розлади і яким вчинено умисне вбивство чи тяжкі тілесні ушкодження, необхідно встановити факт наявності або відсутності осудності у підозрюваного під час вчинення злочину, оскільки національним законодавством передбачено особливий привілейований склад умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України) та пов'язане з цим пом'якшення кримінальної відповідальності. При цьому важливо зазначити, що слідчий не володіє достатніми знаннями для вирішення ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних питань, пов'язаних із визначенням ймовірності існування можливого стану неосудності або фізіологічного афекту в суб'єкта злочину в момент заподіяння смерті чи тяжких тілесних ушкоджень іншій людині (зокрема й декількам особам), а також й встановленням факту раптовості виникнення такого

стану внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого (при сімейному чи іншому виді насильства). Тому, відповідно до закону, виникає потреба при розслідуванні залучати осіб, які володіють відповідними психіатричними та психологічними знаннями та можуть провести необхідні експертні дослідження. З огляду на вагоме значення комплексного використання спеціальних психолого-психіатричних знань для процесу доказування, а також враховуючи дискусійний характер обговорення в науковій літературі та проблемність застосування відповідних норм у слідчій практиці, очевидно є актуальність і важливість окремого наукового дослідження окресленої тематики [10, с. 168], що ми підтримуємо. Під час розслідування вбивства чи спричинення тяжких тілесних ушкоджень, зокрема й у стані сильного душевного хвилювання та коли підозрюваним є неповнолітній, слідчими призначаються комплексні судові психолого-психіатричні експертизи (далі-КСППЕ). У ході КСППЕ, за визначенням А.Р. Шляхова, експерти-психіатри, враховуючи виявлені психічні патології обстежуваного, здійснюють диференціальну діагностику на предмет виявлення патологічного афекту; експерти-психіатри та психологи на підставі дослідження психічного статусу підекспертного (темпераменту, характеру тощо), встановлення обставин, що впливають на виникнення сильних емоцій, даних про їх зовнішні прояви та динаміку перебігу, визначення особливостей поведінки і представлених речових доказів, роблять висновок про те, чи переживала досліджувана особа афект, який саме та якого рівня. У загальному висновку констатується наявність чи відсутність фізіологічного афекту [16, с. 120]. Важливо зазначити, що в науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення предмета дослідження КСППЕ. Слушною є думка Т.М. Приходько, яка вважає, що вирішення експертних питань психологічного змісту щодо осіб із патологією психіки не може бути в межах тільки компетенції судово-психіатричної експертизи, оскільки остання апелює до застосування спеціальних медичних, зокрема ще й до психологічних знань.

Тому наукове вирішення цих питань може бути забезпечено тільки розвитком і застосуванням «межевої» галузі науки - патопсихології [17, с. 17], що ми підтримуємо, враховуючи проведення на практиці КСППЕ. Водночас деякі вчені пропонують розглядати КСППЕ не просто як ситуативне поєднання відповідних галузей знань для встановлення фактів, що мають значення для кримінального провадження, а як окремий напрям наукової та експертної діяльності, який методично забезпечується психіатрією, психологією та судовою експертологією і базується на положеннях чинного законодавства. У той же час Т.С. Балугіна обґрунтовує свою наукову позицію, звужуючи при цьому предмет дослідження тільки до кола психіатричних питань, тобто встановлення в особи психічного розладу та визначення його впливу на можливість особи усвідомлювати свої дії та керувати ними під час вчинення злочину. Об'єктами КСППЕ, за словами вченого, є підозрювані, обвинувачені та підсудні, щодо яких у слідства та суду виникли сумніви про їх осудність, а також матеріали досудового розслідування, медична документація, аудіовізуальні матеріали та інша інформація про психічний стан особи, щодо якої проводиться експертиза [18, с. 265-270]. У контексті пошуку шляхів оптимізації діяльності органів досудового розслідування важливо розглянути й криміналістичні організаційно-тактичні аспекти призначення КСППЕ, зокрема, з'ясувати особливості етапу підготовки матеріалів кримінального провадження для прийняття відповідного процесуального рішення. Слідчі повинні знати, що і в якому обсязі скеровується експертам для дослідження, дотримуватися певного алгоритму дій щодо збирання та фіксації даних, які характеризують психічний стан особи у період злочинної та післязлочинної поведінки. Як зазначає В.П. Бахін та В.К. Весельський, експерти, у свою чергу, повинні знати, що має бути в наданих матеріалах для подальшого забезпечення повноти експертного дослідження та можливості доказового обґрунтування експертних висновків, що зобов'язує слідчого, прокурора надати такі матеріали відповідному експерту [19, с. 30], що ми підтриму-

емо. Організаційно-тактичне забезпечення КСППЕ набуває особливого значення під час розслідування умисного вбивства чи причинення тяжких тілесних ушкоджень, оскільки призначенню експертизи передують проведення інших слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного, стосовно якого, власне, й повинні залучатися судові експерти в галузі психологічних і психіатричних знань. При виникненні таких слідчих ситуацій видається доцільною тактична рекомендація, яка полягає, зокрема, й у застосуванні відеофіксації слідчих (розшукових) дій, що проводяться за участю підозрюваного (йдеться, передусім, про допит, освідування, слідчий експеримент), оскільки в подальшому під час перегляду відеозаписів, які долучаються до матеріалів кримінального провадження у вигляді додатків до відповідних протоколів, експерти зможуть більш об'єктивно здійснити аналіз психологічної поведінки підекспертного, дослідити його рухи, міміку та жестикуляцію, визначити ймовірність симуляції психічних чи психологічних розладів тощо. На цьому ґрунті суб'єкти КСППЕ повинні сформулювати обґрунтовані висновки, у яких, крім стану осудності, факту фізіологічного афекту, повинні бути встановлені або спростовані причинно-наслідкові зв'язки емоційних реакцій підозрюваного з протиправними чи аморальними діями потерпілого, адже саме їх констатація дозволить суду зробити висновок про вчинення вбивства (чи тяжких тілесних ушкоджень) у виявленому експертизою стані. [10, с. 169], а також можливого застосування судом примусових заходів медичного характеру.

Висновки

За результатами дослідження встановлено, що, незважаючи на значну кількість наукових досліджень та статистичних даних з приводу досудового розслідування вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, теорія та правозастосовна діяльність органів досудового розслідування в цьому напрямі спонукає до постійного дослідження, удосконалення і врахування його особливостей, оскільки це визвано певними чинниками, зокрема: 1) політичними, економічними і суспільними

змінами в країні; 2) послідовне виконання та імплементація національного законодавства і наближення до міжнародних актів і правових та інших стандартів, зокрема Європейського Союзу та рішень Європейського суду з прав людини; 3) пристосування представниками злочинного світу сучасних досягнень науки і техніки до вчинення злочинних дій, зокрема використання при цьому телекомунікаційних систем, засобів зв'язку та систем і мереж Інтернету та ін., що вимагає запобіжних заходів та напрацювання певних криміналістичних методик щодо виявлення, розкриття і досудового розслідування на підставі нових методик і удосконалення наявних; 4) удосконалення і зміни в кримінальному, кримінально-процесуальному та іншому законодавстві; 5) результатів реформування слідчих, правоохоронних, прокурорських та інших органів і судових інстанцій, зміною їх повноважень тощо, удосконалення регламентації їх взаємодії та координації; 6) особливості досудового розслідування при воєнному стані та вчиненні злочинів на тимчасово окупованих та інших територіях воєнними злочинцями, колобарантами, «мародерами» та іншими суб'єктами злочинів. Працівникам органів досудового розслідування, процесуальним керівникам досудового розслідування, слідчим суддям та судам слід враховувати новели чинного КПК України з своєчасного проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема й із досліджених видів. При наявності підстав та висновків лікарів та інших спеціалістів щодо можливої смерті, усладнення стану здоров'я чи інших підстав щодо будь-якого учасника кримінального провадження, слідчий суддя чи суддя при проведенні досудового розслідування може допитати їх до закінчення розслідування з приводу відомих їм обставин вчинення кримінального правопорушення чи інших обставин важливих з точки зору доказової бази та виконання вимог норм ст. 1 закону про кримінальну відповідальність України та виконання завдань кримінального провадження відповідно до положень ст. 2 КПК України. За цих же чи інших обставин (неможливості явки чи стану здоров'я тощо) слідчий, прокурор можуть здійснити

допит чи іншу слідчу (розшукову) дію у вигляді відеоконференції. Чинний КПК України зобов'язує, а криміналістичні методики розслідування рекомендують фіксування проведення обшуків (з метою упередження можливих зловживань з боку оперативних працівників і посадових осіб), а також проведення слідчих експериментів за фактами вбивств, зокрема декількох потерпілих, допити з обмеженою наявністю кількості свідків та інших слідчих ситуацій, за допомогою застосування відеозйомки і інших технічних засобів та результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема при проведенні оперативних комбінацій і оперативно-розшукових операцій та ін. Досить перспективним і все більш поширеним є проведення експертиз за виявленими слідами ДНК профілей. Аргументація викладеного не є вичерпною. Утім, підняті питання не є остаточними та підлягають подальшому дослідженню чи науковому вивченню.

Література

1. Багинський В.З. Основні питання методики розслідування розкрадань (ст.ст. 84,86-1КК України), які відбуваються в умовах економічних перетворень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 12.00.09. Харків. 1999. 20 с.
2. Офіс Генерального прокурора URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
3. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві. Київ. Національна академія внутрішніх справ України. 2002. 140 с.
4. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие. Киев. Киевский государственный университет. 1987.
5. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 227 с.
6. Виноградов И. В., Кочаров Г. И., Селиванов Н. А. Экспертизы на предварительном следствии : справоч. пособие. Киев. Госюриздат. 1959. 216 с.
7. Закаатов А. А., Иванов В. А. О повышении роли специалистов в расследовании преступлений // Правовые и организационные вопросы предварительного расследования : труды ВСШ МВД . 1977. Вып. 17. С. 80-82.
8. Надгорний Г. М. Проблема розмежування функцій експерта і спеціаліста // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (листопад 1997 р.). Київ : [б. в.], 1997. С. 318-321.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
10. Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 220с.
11. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
12. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. Москва. Юридическая литература. 1973. 216 с.
13. Алексейчук В. И. Экспресс-анализ на месте происшествия при расследовании убийств // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 квіт. 2004 р.). Київ – Харків : Юрінком Інтер, 2004. С. 249-251.
14. Миронов А. И. Осмотр места происшествия по делам об убийствах : учеб.-метод. пособ. К : МВД Науч.-исслед. ин-т, 1958. 147 с.
15. Сорокотягин И. Н., Глазырин Ф.В., Евдокимов Н. С. Использование специальных познаний при расследовании преступлений : учеб. пособ. / отв. ред.-Ф. В. Глазырин. Свердловск : Ур ГУ, 1978. 80 с.
16. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. К : Юрид. лит., 1979. 166 с.
17. Приходько Т. М. Проблеми зменшеної осудності у кримінальному праві. Одеса : Маяк, 1998. 56 с.

18. Балугина Т. С. Проблема следственных ситуаций в криминалистической литературе. *Правоведение*. 1983. № 1.- С. 78–82.

19. Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту. Київ. Правник. 1997. 64 с.

Yukhno Oleksandr Olexandrovyuch, Professor of the Department of Criminalistics, Forensic Science and Premedical Training, Doctor of Law, Professor, Kharkiv National University of Internal Affairs

[https:// orcid.org/ 0000- 0001- 7973- 4581](https://orcid.org/0000-0001-7973-4581)

**FEATURES OF THE USE OF
SPECIALIZED KNOWLEDGE IN THE PRE-
TRIAL INVESTIGATION OF MURDER
AND GRIEVOUS BODILY HARM**

The article retrospectively examines the issues of theoretical, legislative and other regulatory framework and specifics of law enforcement activities of pre-trial investigation bodies with regard to the peculiarities of using specialized knowledge from various branches of science and technology, in particular, investigation of murder and grievous bodily harm. It is established that there is an ongoing scientific debate on the essence of the concept of special knowledge and its use in the theory of criminalistics, forensic science and pre-trial investigation, in particular, investigation of murder and grievous bodily harm. During the study, the sci-

entific positions of scientists and representatives of various scientific schools on the problematic and applied issues raised, and the author developed his own scientific positions on their solution, recommendations, and suggestions on how to implement them at the theoretical, legislative and applied levels. Separately and in comparison, the article examines the issues of using special knowledge of specialists in various fields of science and technology, forensic experts and tactical issues. Using the results of expert consulting and expert research findings evidence in criminal proceedings on the types of criminal offences under study. The article identifies the peculiarities and correlation between the special knowledge of specialists and experts of various fields when using it in criminal proceedings to investigate the facts of murder and infliction of grievous bodily harm to victims. The article provides a separate forensic description and specifics of the use of special knowledge of the newly introduced positions of forensic specialists in district and other units of the National Police of Ukraine. Specific tactical and practical recommendations, suggestions on the specifics of application and use of special knowledge in the pre-trial investigation of murder and grievous bodily harm in law enforcement activities and ways of further research in this direction

Keywords: life, health, defense, law, review, proceedings, investigator, murder, disclosure, investigation, specialist, expert, criminalist, forensic examination, material evidence.

ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

**ШАТРАВА Сергій Олександрович - доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування
Харківського національного університету внутрішніх справ**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>

**РЯЗАНЦЕВА Ірина Миколаївна - кандидат юридичних наук, начальник
навчально-методичного відділу Харківського національного університету
внутрішніх справ**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5777-7863>

ПАРХАНОВ Генрі Романович - кандидат юридичних наук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9254-1979>

УДК 351.74+342.922

DOI 10.32782/NP.2023.3.15

У науковій статті розглянуто поліцейську превентивну діяльність як об'єкт адміністративно-правового дослідження. Аналіз низки ключових дефініцій, як «превенція», «попередження», «профілактика», «запобігання», дозволив скласти розгорнуте і точне уявлення про поліцейську превентивну діяльність та з'ясувати її характерні риси та властивості.

Наголошено, що мета превентивної поліцейської діяльності є спонукання як усіх громадян суспільства, так і його конкретних осіб, що схильні до протиправних учинків, до обов'язкового дотримання ними належної правомірної поведінки; виявлення факторів-детермінант правопорушень і злочинів, а також перешкодження їх розвитку в різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумовлюють здійснення протиправних учинків; послаблення чи нейтралізація негативних ситуацій на окремих територіях чи у певному середовищі, як таких, що безпосередньо мотивують або провокують фізичних осіб до скоєння злочинів або правопорушень; виявлення у структурі населення конкретних осіб, поведінка яких вказує на фактичну можливість вчинення злочину чи правопорушення, і за-

стосування до них стримувального і корекційного впливу.

З'ясовано, що превентивна поліцейська діяльність, з одного боку, виступає самостійною функцією, тобто окремим напрямом поліцейської діяльності, та має вигляд завчасно спланованої і цілеспрямованої системи випереджувальних правоохоронних заходів загальносоціального та індивідуального характеру з метою недопущення у подальшому вчиненню злочинів чи правопорушень на різних стадіях протиправної поведінки.

Доведено, що залежно від сфери застосування і галузі однорідних суспільних відносин, які виступають як об'єкт превентивного впливу органів і підрозділів поліції, превентивна поліцейська діяльність здійснюється щодо: дотримання правил і порядку дозвільної системи; забезпечення безпеки дорожнього руху; забезпечення й охорони прав і свобод неповнолітніх осіб; забезпечення публічної безпеки та порядку.

Ключові слова: Національна поліція, превентивна поліцейська діяльність, превентивна діяльність, превенція, попередження, профілактика, запобігання, забезпечення публічної безпеки і порядку, охорона прав і свобод людини.

Постановка проблеми

Тотальне «перезавантаження» правоохоронної системи на демократичний сервісно-орієнтований вектор розвитку з урахуванням вимог міжнародних стандартів та національних інтересів, потребує на сьогодні перегляду функцій, завдань, принципів, методів та форм діяльності уповноважених державних органів правопорядку, розроблення та впровадження інноваційних адміністративно-правових інструментів у їх роботу, спрямованих, передусім, на забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

З прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» і Положення про Національну поліцію України, іншими підзаконними нормативно-правовими актами в зазначеній сфері перед науковцями і практичними діячами постало додаткове завдання: дослідити і визначити сутність та зміст введених нормотворцем у правовий обіг мало відомих категорій і термінів, зокрема: «поліцейські послуги», «сервісні центри», «патрульна поліція», «поліцейське піклування», «ювенальна превенція» і т.д. Також з того часу суттєво змінюються назви структурних підрозділів Національної поліції України.

Так, у 2015 року замість Управління громадської безпеки МВС України розпочинає функціонувати Департамент превентивної діяльності Національної поліції України як провідний структурний підрозділ центрального органу управління поліції, який у межах компетенції організовує і забезпечує виконання Національною поліцією України покладених на неї законодавством України функцій щодо забезпечення публічної безпеки і порядку, організації роботи дозвільної системи, превентивної та профілактичної діяльності, у тому числі у дитячому середовищі, запобігання і протидії домашньому насильству [1]. А вже стратегічними напрямками діяльності поліції відповідно до нового профільного законодавчого акту у сфері організації та діяльності Національної поліції України було визначено превенцію (роз'яснювально-превентивну діяльність) та інтервенцію (застосування легітимних заходів примусу) [2, с. 190].

Стан дослідження проблеми

Науково-теоретичним підґрунтям наукової праці є роботи таких провідних учених, як: В. Б. Авер'янова, О. П. Альохіна, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, О. В. Джафарової, С. В. Ківалова, В. К. Колпакова, О. М. Ключова, О. В. Кузьменко, А. М. Куліша, О. М. Музичука, О. П. Рябченко, А. О. Селіванова, Ю. А. Тихомирова, М. М. Тищенко та інших.

Мета та завдання статті

Мета цієї статті полягає в дослідженні поліцейської превентивної діяльності як об'єкта адміністративно-правового дослідження. Реалізація зазначеної мети буде здійснюватись шляхом вирішення наступних завдань: проведення характеристики змісту низки ключових змістовно схожих дефініцій, таких як: «превенція», «попередження», «профілактика», «запобігання», що дозволить скласти більш розгорнуте і точне уявлення про поліцейську превентивну діяльність, з'ясувати її характерні риси та властивості; проведення ретельного наукового аналізу змісту вищезазначених багатоаспектних категорій буде здійснюватись із застосуванням системно-функціонального підходу, суть якого полягає в необхідності всебічного вивчення та аналізу всіх правових категорій, які охоплюються досліджуванним явищем.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу правової доктрини та положень чинного законодавства визначено мету, особливості та характерні ознаки, які притаманні сучасній превентивній поліцейській діяльності.

Виклад основного матеріалу

На початку відзначимо, що сам по собі термін «превенція» використовується і всебічно вивчається в науковій та навчальній літературі передусім ученими в галузі психології, соціології, педагогіки, а також деліктології, юридичної психології, кримінального права і процесу. Водночас, не так багато уваги приділено дослідженню цієї дефініції як теоретиками права, так і науковцями інших правових галузей права. Лише фраг-

ментарно, під час вивчення та характеристики окремих функцій права чи напрямів діяльності того чи іншого державно-владного органу розглядається їх загальноправовий превентивний потенціал або превентивна складова в регулятивному напрямі правового впливу.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «превенція» інтерпретується доволі лаконічно, зокрема, як «запобігання злочинам» [3, с. 919]. Водночас слово «превентивний» як похідне від вищевказаної дефініції (від лат. слова «*praeventivus*») розглядається на сторінках загальних (неюридичних) тлумачних і перекладних видань у такий спосіб: а) запобіжний; той, що випереджає дії суперника [4, с. 556]; б) попередження чогось, або запобігання чомусь [5, с. 552]. Можна констатувати, що поняттям «превенція» у загальному вигляді охоплюються випереджальні дії або заходи, які спрямовані на недопущення спричиненню зустрічних дій негативного характеру з боку того чи іншого суб'єкта або конкретного небажаного впливу зі сторони певного явища або об'єкта.

Значна кількість юристів-теоретиків права, розглядаючи превентивний вплив і потенціал права, іменують його «превентивною функцією (підфункцією) права», відводячи їй особливе місце поряд із регулятивною й охоронною функціями права. Так, Ю.Д. Батан доводить, що превенція є не підфункцією або функцією, а головним (кінцевим) призначенням об'єктивного права, що полягає у виявленні, усуненні, зменшенні рівня й масштабів або пом'якшенні впливу детермінант порушень прав людини; з огляду на це розкрито реалізацію превентивного призначення права як механізму, тобто динамічної системи, взятої в єдності впорядкованої цілісної сукупності взаємопов'язаних юридичних засобів, способів і процедур, застосовуваних учасниками суспільних відносин, уповноваженими на це регуляторами, що втілюють прагнення до досягнення верховенства права, антропоцентризму, конституціоналізму, належне врядування, сталого розвитку тощо, і спрямованих на виявлення,

усунення, зменшення рівня й масштабів або пом'якшення впливу детермінант порушень прав людини [6, с. 21].

Іншими словами, впливаючи на волю та свідомість людей, превентивна функція права (через регулятивний та охоронний вектор правового впливу) формує їх правомірну поведінку, упорядковує суспільні відносини та не допускає розвитку соціально небезпечних відносин, тим самим перешкоджає виникненню конфліктів у суспільстві.

У педагогіко-психологічній літературі досить часто досліджується саме «превентивне виховання», у науці менеджменту – «превентивне управління», у мікроекономіці – «превентивне управління підприємством» і т.д. Так чи інакше, використовуючи дієприкметник «превентивний», той чи інший науковець намагається охарактеризувати певні дії, явища чи вплив як попереджувальні чи застережливі, тобто щось таке, що спрямоване на недопущення або запобігання виникненню несприятливого (кризового, аварійного) стану або принаймні мінімізацію шкідливих або небезпечних наслідків.

У теорії кримінального права і деліктології під превенцією прийнято розуміти: а) запобігання вчиненню злочину, яке спрямоване на його попередження; б) систему (сукупність) заходів загально соціального та індивідуального характеру, спрямовану на недопущення учинення злочинів, а також на усунення причин, умов (факторів), що їм сприяють; в) окрему функцію кримінального права. Розповсюдженою є точка зору, відповідно до якої «превенція» – це дія кримінального покарання в боротьбі з кримінальними проступками.

Слід констатувати, що превентивні заходи важливі в усіх сферах життєдіяльності суспільства і для всіх вікових груп населення, оскільки розцінюються як одні з найдієвіших і найгуманніших способів стабілізації суспільних відносин, запобігають порушенню прав і свобод людини і значно мінімізують негативні наслідки неправомірної поведінки учасників суспільних відносин.

Грунтуючись на численних визначеннях превенції, які зустрічаються на сторінках юридичної літератури, помічаємо, що вчені

вкладають у її зміст заздалегідь сплановану і цілеспрямовану систему неоднорідних випереджувальних заходів, спрямованих на створення умов, що перешкоджають виникненню тих чи інших форм соціальних відхилень, девіантної поведінки, а також їх розповсюдження в суспільстві.

Що стосується вітчизняного правотворця, то слід визнати, що він досить тривалий час уникав застосування цього терміна в положеннях законодавчих або нормативно-правових актів, здебільшого, віддаючи перевагу іншим юридичним конструкціям: «запобігання», «попередження», «профілактика», «протидія». Лише в нещодавно прийнятих нормативних приписах Законів України «Про Національну поліцію», «Про запобігання корупції» (у преамбулі законодавчого акта, де визначено його цілі і завдання, вказується на застосування превентивних антикорупційних механізмів), а також на рівні низки підзаконних правових актів (наказів, положень, інструкцій МВС України та Національної поліції України) термін «превенція» у різноманітних інтерпретаціях починає більш активно використовуватися законодавцем.

Наприклад, у п. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» [7], п.п. 2 п. 4 Положення про Національну поліцію [8], а також п. 2 Розділу III Положення про Департамент патрульної поліції [9] чітко визначено, що поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює (або провадить) превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень. Звертає на себе увагу п.1 і п.2 Розділу II Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України, затвердженого наказом Національної поліції України від 27.11.15-№ 123 (у редакції наказу Національної поліції України від 01.08.18 № 735), у якому серед функцій Департаменту превентивної діяльності названо «організацію в межах компетенції проведення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень» [1].

Отже, можемо спостерігати, що законодавець у наведених положеннях наочно розмежує превентивну і профілактич-

ну діяльність на окремі напрями поліцейської діяльності, тобто функції. Адже, як відомо, функціями будь-якого суб'єкта права виступають внутрішньо однорідні, самостійні, спеціалізовані частини його діяльності, що характеризуються відповідною цільовою спрямованістю [10, с. 503]. Саме через функції визначаються основні напрямки діяльності суб'єкта права, що виявляються у вчиненні ним дій та прийнятті рішень задля досягнення нормативно визначених завдань [11, с. 197].

З цього приводу О.В. Джафарова, звертає увагу, що превентивна діяльність не є окремою функцією права або частиною тільки однієї із частин функцій права. Це пов'язано з тим, що вона природно вмонтована в усі функції права, оскільки призначення останньої розкриває правову природу такого явища, як «право» [12, с. 177].

Відзначимо, що в Законі України «Про Національну поліцію» на сьогодні не встановлено окремою статтею чіткого переліку напрямів діяльності – функцій, що безпосередньо притаманні поліції. Перелік функцій, що реалізовується органами поліції на сьогодні є достатньо широким та розгалуженим, проте провідними функціями серед них слід визнати саме профілактичну та превентивну, які міцно взаємопов'язані між собою, знаходяться у певній взаємозалежності, не суперечать одна одній і мають визначальний характер у процесі своєчасного попередження і недопущення скоєння різного роду правопорушень і злочинів.

Як засвідчує аналіз етимологічного, семантичного та юридичного змісту таких термінокатегорій, як: «попередження», «профілактика», «превенція», «запобігання», «припинення», – не зважаючи на явну смислову спорідненість цих понять між собою, вони все ж таки мають низку певних характерних відмінностей. На перший погляд, довідково-енциклопедичні і тлумачні видання інтерпретують їх як рівноцінні і взаємозамінні в загальнономовному розумінні, розглядаючи, здебільшого, як складову випереджальних дій, що спрямовані на недопущення втілення в життя небажаних наслідків. У спеціально-юридичній літературі вказані категорії зазвичай застосовують для

позначення системи або сукупності (комплексу) різноманітних заходів (організаційно-управлінських, соціально-психологічних, правових, інформаційних і т.д.), яким належить провідна роль у боротьбі та ліквідації злочинності, що спрямована на недопущення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність і різного роду правопорушення або сприяють їм, а також відвернення вчинення злочинів і правопорушень на різних стадіях протиправної поведінки особи.

Вважаємо, що поняття «попередження» в юридичному контексті є первинним і загальним відносно вищенаведених термінів, оскільки саме попереджувальна діяльність покликана забезпечити безпеку та охорону правоохоронних цінностей. Їй належить провідна роль у боротьбі зі злочинністю та правопорушеннями, та їх ліквідації оскільки спрямована на недопущення негативних явищ та процесів, що породжують різного роду правопорушення та злочини або сприяють їм, а також забезпечують відвернення їх вчиненню на різних стадіях протиправної поведінки особи.

Що стосується профілактики, то вона спрямована на виявлення причин та умов, що сприяють здійсненню правопорушень чи злочинів (до наявності такого умислу). Водночас превенція додатково передбачає і виявлення осіб, здатних вчинити правопорушення, проведення з ними роз'яснювальної, виховної роботи для того, щоб не допустити вчинення ними протиправних дій. Застосування наступних форм («запобігання» і «припинення») залежать від стадії протиправної поведінки (виявлення умислу, незавершене і завершене готування до правопорушення (злочину), незакінчені і закінчені протиправні дії).

На підставі викладеного та із врахуванням думки О.В. Джафарової зазначимо, що профілактична діяльність завжди спрямована на певного суб'єкта, об'єкта або захід. При цьому «превентивна діяльність» не має чіткого об'єкта, суб'єкта або предмета впливу, вона спрямована на суспільні відносини в певній сфері, тобто остання має більш широкий спектр розповсюдження і застосовується в більшості випадків, коли протиправні

дії ще не були вчинені [12, с. 177]. Доречно також вказати на розуміння превентивної діяльності Національної поліції, яке визначає вчена в науковій праці, та розуміє її як окрему функцію Національної поліції, зміст якої вмонтовано в завдання та повноваження поліцейських і представляє собою систему взаємоузгоджених, системних, цілеспрямованих випереджувальних заходів і дій, які спрямовані на перешкоджання виникненню тих чи інших форм соціальних відхилень, девіантної поведінки, а також їх розповсюдження у суспільстві [12, с. 177]. Серед основних особливостей превентивної діяльності Національної поліції професор О.В. Джафарова вказує на: 1) призначення останньої розкриває правову природу такого явища, як «право»; 2) вмонтовано в усі завдання, які покладені на Національну поліцію; 3) має нормативно визначений характер, що розкриває її державно-владний, системний та взаємоузгоджений характер з іншими функціями, які покладені на органи і підрозділи поліції; 4) застосування відкритих, доступних і прозорих для громадськості та окремих його членів заходів випереджувального, виховного (перевиховного), інформаційно-попереджувального, роз'яснювального та застережливого характеру з метою недопущення скоєння різного роду анти суспільних проявів; 5) реалізуються у формі поліцейських заходів, які визначені чинним законодавством [12, с. 178].

Таким чином, метою превентивної поліцейської діяльності є спонукання як усіх громадян суспільства, так і його конкретних осіб, що схильні до протиправних учинків, до обов'язкового дотримання ними належної правомірної поведінки; виявлення факторів-детермінант правопорушень і злочинів, а також перешкоджання їх розвитку в різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумовлюють здійснення протиправних учинків; послаблення чи нейтралізація негативних ситуацій на окремих територіях чи в певному середовищі, як таких, що безпосередньо мотивують або провокують фізичних осіб до скоєння злочинів або правопорушень; виявлення в структурі населення конкретних осіб, поведінка яких вказує на фактичну можливість вчинення

злочину чи правопорушення, і застосування до них стримувального і корекційного впливу, а у разі потреби – вплив на їх найближче оточення.

Можемо впевнено стверджувати, що превентивна поліцейська діяльність, з одного боку, виступає самостійною функцією, тобто окремим напрямом поліцейської діяльності, у якому відображається цільове призначення Національної поліції України, її структурних органів та підрозділів у суспільстві та державі, що має безпосередньо органічний взаємозв'язок із колом і характером державно-владних повноважень (прав та обов'язків), що виражені в компетенції їх посадових і службових осіб з метою реалізації останніми основних завдань, визначених чинним законодавством; по-друге, має вигляд завчасно спланованої і цілеспрямованої системи випереджувальних правоохоронних заходів загальносоціального та індивідуального характеру, спрямованих на створення умов, які дозволяють перешкоджати виникненню і розповсюдженню тих чи інших форм асоціальних проявів чи відхилень, девіантної поведінки у суспільстві, тим самим породжувати злочинність або сприяти їй, з метою недопущення в подальшому вчиненню злочинів чи правопорушень на різних стадіях протиправної поведінки.

Як характерні ознаки превентивної поліцейської діяльності можемо назвати наступні: 1) така діяльність має об'єктивний, державно-владний, організовуючий і правовий характер, реалізуючись у процесі правозастосовчої і правозахисної адміністративної діяльності поліції; 2) обумовлюється конкретною цілеспрямованістю і підпорядкована вирішенню завдань, які стоять перед Національною поліцією як провідним правоохоронним органом у сфері підтримання публічного порядку і безпеки, забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності; 3) визначається і окреслюється чітко передбаченими нормами національного та міжнародного законодавства різної юридичної сили; 4) реалізовується у вигляді дій або комплексу дій чи заходів, що здійснюються поліцейськими в межах наданої їм компетенції,

відповідно до визначених нормотворцем конкретних правових форм, принципів, методів та умов їх реалізації; 5) завжди передбачає застосування відкритих, доступних і прозорих для громадськості та окремих його членів заходів виховного (перевиховного), інформаційно-попереджувального, роз'яснювального та застережливого характеру з метою недопущення скоєння різного роду правопорушень і злочинів.

Слід наголосити на тому, що профільним законодавчим актом, який визначає правові засади організації та діяльності Національної поліції України, закріплено окремими статтями поліцейські превентивні заходи, перелік їх видів, а також особливості застосування кожного з них (ст.ст. 31-41 Закону України «Про Національну поліцію»).

Висновки

Залежно від сфери застосування і галузі однорідних суспільних відносин, які виступають як об'єкт превентивного впливу органів і підрозділів Національної поліції України, превентивна поліцейська діяльність здійснюється щодо: дотримання правил і порядку дозвільної системи; забезпечення безпеки дорожнього руху; забезпечення й охорони прав і свобод неповнолітніх осіб; забезпечення публічної безпеки та порядку. Кожна окрема сфера застосування превентивних поліцейських заходів характеризується самостійним об'єктом превенції, власною метою, наслідками та особливостями реалізації.

Література

1. Про затвердження Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 27.11.2015 № 123. Київ, 2015. 11 с.
2. Дідик Н.І. Превентивні функції в діяльності патрульної поліції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 188-194.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред.-В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с..

4. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.

5. Тлумачний словник сучасної української мови / Укладачі Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкар-книга, 2005. 800 с.

6. Батан Ю. Д. Превентивний механізм сучасного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2021. 279 с.

7. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

8. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2015 року № 877 URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/248607704>.

9. Про затвердження Положення про Департамент патрульної поліції : наказ Національної поліції України від 06.11.2015 № 73. URL : http://patrol.police.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/Polozhennya_DPP_zi_zminamy_vid_31_10_16.pdf.

10. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.

11. Золотарьова М. К. Особливості адміністративно-правового статусу державних податкових інспекцій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 195-201. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_2_26.pdf.

12. Джафарова О.В. Національна поліція України як провідний суб'єкт здійснення превентивної діяльності. *Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ)*. матер. Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 20 лист. 2020 року). Харків : Харківський національний університет внутрішніх, 2020. С. 176-178. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11629>.

Shatrava S.O., Riazantseva I. M., Parkhanov H. R.

PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESEARCH

The scientific article examines police preventive activity as an object of administrative and legal research. The analysis of a number of key definitions, such as “prevention”, “warning”, “prevention”, “prevention” made it possible to draw up a detailed and accurate picture of police preventive activity and to clarify its characteristic features and properties. It was emphasized that the purpose of preventive police activity is to encourage all citizens of society, as well as its specific persons who are prone to illegal acts, to their obligatory observance of proper legal behavior; identification of the determining factors of offenses and crimes, as well as hindering their development in various spheres and at various levels of social life, which lead to the commission of illegal acts; weakening or neutralizing negative situations in certain territories or in a certain environment, such as those that directly motivate or provoke individuals to commit crimes or offenses; identification of specific persons in the population structure, whose behavior indicates the actual possibility of committing a crime or offense, and applying deterrent and corrective influence to them. It was found that preventive police activity, on the one hand, acts as an independent function, that is, a separate direction of police activity, and has the form of a pre-planned and purposeful system of anticipatory law enforcement measures of a general social and individual nature with the aim of preventing the further commission of crimes or offenses at various stages illegal behavior. It has been proven that, depending on the field of application and the field of homogeneous social relations, which act as an object of preventive influence of police bodies and units, preventive police activity is carried out in relation to: compliance with the rules and order of the permit system; ensuring road traffic safety; ensuring and protecting the rights and freedoms of minors; ensuring public safety and order.

Key words: National police, preventive police activity, preventive activity, prevention, prevention, prevention, prevention. ensuring public safety and order; protection of human rights and freedoms.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

**КІТОВ Олександр Васильович - суддя Подільського районного суду міста
Києва**

DOI 10.32782/NP.2023.3.16

У статті основну увагу було приділено історії розвитку законодавства щодо відповідальності за застосування зброї в кримінальному праві України. Автор виділив: аналіз історії розвитку законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї дозволить нам встановити причинно-наслідкові зв'язки між сучасним станом законодавства та історичними процесами, які його сформували, аналіз історії розвитку законодавства дозволить нам дослідити відповідальність за застосування зброї в кримінальному праві України в контексті історії її розвитку та встановити специфічність змісту чинних правових приписів, аналіз історії розвитку законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї слугуватиме підтвердженню достовірності результатів і висновків нашої праці, адже в дослідженні будь-якого кримінально-правового дослідження має використовуватись історично-правовий метод, використання історично-правового методу в нашому дослідженні дозволить зробити висновок, чи є достатніми чинні на сьогодні санкції за застосування зброї.

Проаналізований історичний розвиток відповідальності за застосування зброї дозволи автору зазначити, що сучасний стан законодавства щодо відповідальності за застосування зброї в кримінальному праві України є прямо похідним від процесів, які відбувались в українській історії протягом останніх одинадцяти століть. Від моменту появи перших норм кримінального права і до сьогодні пи-

тання відповідальності за застосування зброї не втрачає своєї актуальності.

Також розглядаючи це питання, було виокремлено, що в сьогоденні дослідження питання відповідальності за застосування зброї, на відміну від попередніх, характеризується публікацією великої кількості наукових статей, монографій, навчальних посібників, присвячених відповідальності за застосування зброї.

Ключові слова: Кримінальний кодекс України, застосування зброї у кримінальному праві, історичний розвиток законодавства, кримінальне право України.

Постановка питання

Дослідження будь-якої кримінально-правової проблематики буде неповним без встановлення її історичних передумов з наступних міркувань: по-перше, аналіз історії розвитку законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї дозволить нам встановити причинно-наслідкові зв'язки між сучасним станом законодавства та історичними процесами, які його сформували; по-друге, аналіз історії розвитку законодавства дозволить нам дослідити відповідальність за застосування зброї в кримінальному праві України в контексті історії її розвитку, та встановити специфічність змісту чинних правових приписів; по-третє, аналіз історії розвитку законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї слугуватиме підтвердженню достовірності результатів і висновків нашої праці, адже в дослідженні будь-якого

кримінально-правового дослідження має використовуватись історично-правовий метод; по-четверте, використання історично-правового методу в нашому дослідженні дозволить зробити висновок, чи є достатніми чинні на сьогодні санкції за застосування зброї.

Аналіз наукової літератури та не вирішені раніше питання

Питання, пов'язане із кримінальною відповідальністю за застосування зброї, досліджувалось такими українськими вченими в галузях кримінального права, кримінології, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, як: П.П. Андрушко, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, Є.Ф. Бахчеван, П.Д. Біленчук, В.С. Бондар, С.Б. Боровинський, І.В. Бойко, Ю.М. Волков, Ю.А. Пономаренко, Д.С. Припутень, В.І. Рибачук, В.А. Робак, А.В. Савченко, О.М. Сарнавський, А.С. Сивун, В.Л. Соколовський, О.Ф. Сулява, М.В. Тимчаль, В.П. Тихий, А.Б. Ткачик, А.А. Токар, М.П. Федоров, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, Л.П. Чистоклетов, С.Д. Шапченко, В.Ю. Шепітько та багато інших авторів.

Так, у науковій літературі [1, с. 247; 2, с. 45] відзначається, що на території України в тих державних утвореннях, які існували до здобуття нашою державою незалежності, у різні історичні епохи існували нормативно-правові акти, у яких закріплювались норми щодо відповідальності громадян за вчинення протиправних, злочинних дій. До таких законодавчих актів науковцями віднесено Руську правду [3], Судебник 1468 року [4], Статути князівства Литовського 1529 року [5], 1566 року [6] та 1588 року [7], Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року [8], Кримінальні кодекси Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року [9], 1927 року [10] і 1960 року [11], Кримінальний кодекс України [12] та інші нормативно-правові акти. Аналіз вказаних документів дозволяє сформулювати уявлення щодо того, як врегульовувалась відповідальність за застосування зброї в різні історичні етапи розвитку України, та простежити зміни кримінального законодавства від сивої давнини і до сьогодні.

Кримінальне право на українських землях почало формуватись ще тоді, коли біль-

шість суспільних відносин регулювалась за допомогою звичаєвого права. Звичаєве право не мало писаної форми та існувало у свідомості людей [13, с. 99]. Саме тому вести мову про якісь пам'ятки кримінального права у прадавні часи теж не доцільно. Першим джерелом кримінального права за часів Київської Русі стала Руська правда [3]. Її важливість для нашого дослідження можна пояснити наступним чином: по-перше, у нормах, які містилися в Короткій редакції Руської правди (ст. ст. 3, 4, 13), використовувався термін «зброя», у тому числі і як кваліфікуючої ознаки протиправного діяння (було встановлено відповідальність (штраф) за крадіжку зброї, посилено відповідальність за побої, спричинені палкою, жердиною, тильною частиною меча або піхвами меча [14, с. 63; 15, с. 413; 16, с. 316]; по-друге, в Руській правді фактично було класифіковано злочини за родовим об'єктом, і при цьому майнові злочини (крадіжка, розбій, пошкодження або незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одягу тощо) розглядаються вітчизняними дослідниками, як такі, що є попередниками сучасних норм кримінального законодавства України [17, с. 87; 1, с. 247-248]. Передусім мова йде про статті 262 «Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» та 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами» Кримінального кодексу України [12], адже подібні норми можна знайти й у змісті Руської правди.

По суті, Руська правда в історії законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї залишила наступний слід: 1) протиправні діяння, закріплені у її змісті, є попередниками норм, які сьогодні закріплені у змісті Кримінального кодексу України [12]; 2) у Руській правді зброя розглядалась і як предмет, і як об'єкт вчинення злочинів; 3) Руська правда лягла в основу актів, які містили норми кримінального права та були чинними на українських землях протягом наступних декількох століть.

У період перебування українських земель у складі Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, та чинності Судебника 1468 року [4], Статутів князівства Литовського 1529 року [5], 1566 року [6] та 1588 року [7]), кримінальна відповідальність передбачалась за низку злочинів, пов'язаних зі зброєю (наприклад, за продаж і вивіз до ворожих країн зброї [17, с. 151]). Інших злочинів, окрім тих, що були криміналізовані на попередніх етапах розвитку кримінального законодавства, у цих документах не передбачалося. Втім, зазначимо, що зброя залишалась предметом у складах низки злочинів, закріплених у вищезазначених нормативно-правових актах.

У період Гетьманщини на українських землях було створено власну правову систему, яка не мала нічого спільного із проаналізованими нами раніше нормативно-правовими актами. Писаних законів на Січі не було, а положення Литовських статутів козаки не визнавали [1, с. 248]. Правова система козаків складалась із норм звичаєвого права, які з-поміж іншого відносили до найтяжчих злочинів вбивство козаком свого товариша. За вчинення найтяжчих злочинів на винного чекала страта [18, с. 223]. Із цього слідує наступні висновки: 1) у часи козацької держави існувала відповідальність за злочини із застосуванням зброї, втім зі своєю специфікою; 2) у часи козацької держави відповідальність за злочини із застосуванням зброї могла бути найтяжчою. Загалом, період Гетьманщини не мав значного впливу на сучасний стан законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї з огляду на відсутність письмових законів. Втім, звичаєве право Гетьманщини є невід'ємною складовою української правової традиції, а тому ця сторінка історії України має бути висвітленою в рамках нашого дослідження.

Наступний етап історії розвитку кримінального законодавства України також є доволі неоднозначним. У період із XVII – початку XX століття українські землі були роздроблені між декількома державами. Тому історію розвитку законодавства в досліджуваній сфері варто розглядати через призму дії нормативно-правових актів Австро-Угорської та Російської імперії. У науковій літера-

турі [16, с. 316-317; 2, с. 47-48] розглядається ряд нормативно-правових актів, якими встановлювалась відповідальність за застосування зброї у Російській імперії. Із урахуванням предмета нашого дослідження з-поміж великої кількості нормативно-правових актів, дія яких поширювалась на українські території в цей період, виділимо наступні: Соборне укладення 1649 року, у якому було вперше серед законодавчих актів Московії згадано про вогнепальну зброю та було встановлено відповідальність за недозволене носіння, оголення або застосування зброї при царському дворі або в присутності самого царя; Укази Петра I «Про покарання за стріляння з рушниць і кидання ракет у місті» (1699 рік) та «Про заборону носіння та продажу гострих ножів» (1700 рік), якими фактично встановлювалась відповідальність за застосування зброї; Укладення про покарання кримінальні та виправні (редакції 1845, 1885 та 1903 років), якими регулювались питання обігу та застосування зброї, та якими встановлювалась відповідальність за виготовлення, зберігання та реалізацію зброї, а також за її використання в місцях масового скупчення людей (статті 1245, 1246 та 1249 Укладення 1845 року); Устав (Статут) про покарання, які накладаються мировими суддями (1864 рік), яким стрільба з вогнепальної зброї в заборонених місцях перейшла із розряду злочину в розряд проступку; Кримінальне уложення 1903 року, яким було криміналізовано ряд злочинів, пов'язаних зі зброєю.

Загалом, період перебування українських земель у складі Російської імперії, під час якої Україна вимушено керувалась нормами російського законодавства, ознаменувався криміналізацією низки протиправних діянь, пов'язаних із зброєю та її застосуванням. У цей період в Російській імперії було прийнято доволі масштабну систему нормативно-правових актів кримінального законодавства, у яких окремі норми були присвячені кримінальній відповідальності за злочини, вчинені із застосуванням зброї. Фактично, можна вести мову про те, що саме ці злочини із застосуванням зброї були виокремлені як окремий склад злочини, і відповідно, відповідальність за вчинення такого злочину набувала своєї індивідуальної специфіки.

Після революційних подій 1917 року, період українського державотворення 1917-1921 років характеризується із однієї сторони, спробами Центральної Ради власного законодавства, проте, з іншого боку – суцільним хаосом, коли поруч із нормативно-правовими актами Центральної Ради в Україні все ще зберігали чинність норми кримінального законодавства Російської імперії. Тому в історії законодавства щодо відповідальності за застосування зброї цей період не залишив свого сліду.

Із окупацією більшовиками Української Народної Республіки в Україні було встановлено радянську владу, і, як наслідок, кримінальне право новоутвореної Української Радянської Соціалістичної Республіки було фактично створене з нуля. Як зазначається в науковій літературі, початок радянського панування на українських землях ознаменувався вилученням зброї у громадян. Радянський режим побоювався повстань, а тому зброя із суттєвими обмеженнями залишилась лише в партійних керівників, військовослужбовців та правоохоронців. Тих, хто намагався таємно залишити зброю, притягували до жорстокої відповідальності, аж до розстрілу [19, с. 53, 20, с. 7; 1, с. 248-249; 21, с. 292-293]. Після вирішення проблеми із володінням зброєю радянська влада перейшла до кодифікації радянського законодавства, внаслідок чого сформувався ряд положень кримінального права, які існують і сьогодні. Так, із прийняттям першого кримінального кодексу України, а саме Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року [9] був криміналізований такий злочин, як зберігання зброї без дозволу (стаття 220). Використання зброї при вчиненні злочину розглядалось як обтяжуюча обставина, і, зокрема, вчинення перевищення влади із застосуванням зброї передбачало вищу міру покарання (ст. 106 Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року [9]).

У нормах Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1927 року [10] політика радянської держави щодо запобігання можливості будь-яких спроб збройного опору отримала своє продовження. Хоча норми про відповідальність

за досліджувані нами кримінальні правопорушення зазнали незначних змін у порівнянні із Кримінальним кодексом Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року [9], сфера відповідальності за злочини у сфері громадської безпеки поступово розширювалась, оскільки перелік злочинів, у яких зброя виступала як предмет, збільшився. Як зазначає у цьому контексті Є.В. Євдокименко, у Кодексі 1927 року склади злочинів, у яких зброя виступала предметом, більше конкретизуються та розширюється склад злочинів [21, с. 293]. Такий стан законодавства щодо відповідальності за застосування зброї зберігся на наступних декілька десятиліть, що можна пояснити тим, що опір суспільства радянській владі було остаточно подавлено, а також частково Другою світовою війною, коли проблематика відповідальності за застосування зброї не була актуальною. Наступні зміни в законодавстві відбулись уже в повоєнний період.

У науковій літературі відмічається, що у повоєнні часи з'являються нові злочини, пов'язані зі зброєю, такі як незаконне придбання та зберігання зброї в місцевостях, що перебували у військовому стані, чи приховування трофейного майна, зброї [1, с. 249]. Втім, найголовнішою подією повоєнного періоду стало прийняття нового Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року [11], який у подальшому із численними змінами та доповненнями зберігав свою чинність до 2001 року. Зміни, яких зазнало кримінальне законодавство, були досить масштабними. У змісті Особливої частини кодексу було визначено шість складів злочинів, у тій чи іншій мірі дотичних до об'єкта нашого дослідження: контрабанда вибухових, наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин, зброї та військового спорядження (стаття 76); носіння, зберігання, виготовлення або збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів або вибухових речовин без відповідного дозволу, та носіння, виготовлення або збут кинджалів, фінських ножів або іншої холодної зброї без відповідного дозволу, за винятком тих місцевостей, де носіння холодної зброї є приналежністю національного костюма або пов'язане з мислив-

ським промислом (ст. 218); недбале зберігання вогнепальної зброї, яке створило умови для використання цієї зброї іншою особою, якщо це спричинило тяжкі наслідки (ст. 219); порушення правил зберігання, використання, обліку та перевезення вибухових речовин (стаття 221); незаконний провіз на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин (стаття 221-1); незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збут вогнестрільної чи холодної зброї, бойових припасів та вибухових речовин (стаття 222); розкрадання вогнестрільної зброї, бойових припасів або вибухових речовин (стаття 223); недбале зберігання вогнестрільної зброї і боєприпасів (стаття 224); незаконний вивіз за межі України сировини, матеріалів, обладнання для створення зброї, а також військової і спеціальної техніки (стаття 228-6); втрата або зіпсування ввічених для службового користування зброї (стаття 250); умисне знищення або пошкодження зброї (стаття 251). У порівнянні із положеннями Кримінальних кодексів 1922 року [9] та 1927 року [10], новий кодекс фундаментально вплинув на відповідальність за застосування зброї у двох аспектах: по-перше, злочинів, у яких зброя виступала предметом, стало значно більше, а отже, зріс обсяг діянь, за які особа могла бути притягнена до кримінальної відповідальності; по-друге, у Кримінальному кодексі Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року [11] було розмежовано вогнепальну, мисливську та холодну зброю.

Наступні зміни в законодавстві щодо відповідальності за застосування зброї датовані періодом після поновлення України в незалежності. У перші роки після проголошення незалежності Верховною Радою України було прийнято Постанови «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1992-№ 2471-XII [22], яка забезпечувала громадянам України набуття права власності з відповідного дозволу на різні види зброї (вогнепальну гладкоствольну мисливську, вогнепальну мисливську нарізну, газові пістолети, револьвери і патрони до них, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, холодну зброю та пневматичну зброю тощо), «Про затвердження Положення про порядок застосування вогнепальної зброї» від

12.10.1992 № 575 [23], яким було врегульовано порядок застосування зброї посадовими особами, яким відповідно до чинного законодавства мають право на володіння вогнепальною зброєю, та «Про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії» від 07.09.1993 № 706 [24], якою було визначено порядок придбання, реєстрації, обліку, зберігання (носіння) і застосування спеціальних засобів самооборони.

У 1993 році Міністерство внутрішніх справ України затвердило Інструкцію про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення і використання вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та вибухових матеріалів [25], яка втратила чинність у 1998 році, і натомість Міністерством було затверджено Інструкцію про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів [25], яка зберігає чинність і донині.

Весь цей час, від моменту проголошення незалежності, вітчизняний законодавець здійснював розробку нового Кримінального кодексу із урахуванням вимог міжнародного права. У 2001 році новий Кримінальний кодекс України [12] було врешті прийнято. Норми щодо відповідальності за застосування зброї, як зазначається О.М. Томковим, «є одними із найбільш постійних» [1, с. 249], проте і вони в подальшому зазнавали змін. Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне поводження зі зброєю та вибухонебезпечними матеріалами» від 05.07.2012 № 5064-VI [26] в Кримінальному кодексі України [12] було визначено новий спеціальний склад злочину, передбачений статтею 263-1 «Незаконне виготовлення, переробка чи ремонт вогнепальної зброї або незаконне виготовлення бойових припасів,

вибухових речовин, вибухових пристроїв», а із прийняттям Закону України «Про внесення зміни до статті 263-1 Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності» від 14.05.2013 № 228-VII [27] ця стаття отримала подальшого удосконалення

Важливою подією для досліджуваної нами проблематики стало прийняття у першому читанні законопроекту «Про право на цивільну вогнепальну зброю» №5708 від 25.06.2021 [28], який, лібералізуючи з одного боку обіг цивільної вогнепальної зброї в Україні, одночасно посилює відповідальність за її незаконне використання.

Висновок

Підсумовуючи історію розвитку законодавства у сфері відповідальності за застосування зброї у кримінальному праві України, виділимо наступні етапи його розвитку:

1 етап (X-XVI століття). Етап становлення правових традицій щодо притягнення до відповідальності за застосування зброї. У нормативно-правових актах часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої з'являються перші норми, що обмежували несанкціоновані діяння зі зброєю, використання зброї розглядалось як обставина, що обтяжує покарання. У Гетьманщині застосування зброї для вбивства козаком іншого козака було підставою для вищої міри покарання;

2 етап (XVII століття – 1922 рік). Етап формування законодавства щодо притягнення до відповідальності за застосування зброї. На українських землях у складі Російської імперії діє законодавство у сфері обігу зброї. Використання зброї для вчинення злочину розглядається як обставина, що обтяжує покарання, відповідні норми постійно удосконалюються та уточнюються. В актах кримінального законодавства закріплюються норми, близькі до тих, що є закріпленими в чинному законодавстві;

3 етап (1922 – 1992 роки). Період, який розпочинається із прийняттям першого Кримінального кодексу УРСР та закінчується прийняттям перших нормативно-правових актів у досліджуваній сфері в незалежній Україні. На цьому етапі положення законодавства щодо відповідальності за застосування зброї удосконалюються та уточнюються. Приймається Кримінальний кодекс 1960 року, який зберігав чинність досить тривалий період після поновлення нашої держави у незалежності;

4 етап (1992 рік – до сьогодні). Період остаточної трансформації законодавства щодо притягнення до відповідальності за застосування зброї у відповідність до міжнародних стандартів. Україна як ніколи близька до легалізації цивільної вогнепальної зброї.

Підсумовуючи аналіз стану дослідження відповідальності за застосування зброї у кримінальному праві України та історії розвитку законодавства в цій сфері, зробимо наступні висновки.

Дослідивши праці вітчизняних науковців, ми дійшли до висновку про належний рівень дослідження питань, пов'язаних із відповідальністю за застосування зброї. Нами встановлено, що в перше десятиліття після поновлення України в незалежності, рівень наукової уваги до досліджуваного питання був невисокий, втім із прийняттям Кримінального кодексу України [12] наукова діяльність за цим напрямом суттєво активізувалась. В останнє десятиліття ми спостерігаємо значне підвищення кількості праць за цим напрямом, що можна пояснити євроінтеграційними процесами та запитом суспільства на лібералізацію обігу зброї.

Вивчення історичного розвитку відповідальності за застосування зброї продемонструвало, що сучасний стан законодавства щодо відповідальності за застосування зброї у кримінальному праві України є прямо похідним від процесів, які відбувались в українській історії протягом останніх одинадцяти століть. Від моменту появи перших норм кримінального права і до сьогодні питання відповідальності за застосування зброї не втрачає своєї актуальності. Навіть найдавніші правові звичаї в кінцевому результаті в тій чи іншій мірі вплинули на зміст чинного Кримінального кодексу України [12].

Література

1. Томков О.М. Генеза кримінальної відповідальності за незаконний обіг зброї. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2020. С. 47-50
2. Голубош В.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої (статті 262, 263, 263-1, 264 КК України): дис. ... док. філос. та док. наук: 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 272 с.
3. Демиденко Г. Г., Єрмолаєв В. М. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.
4. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича (текст давньоруською мовою). URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monograf/33/7.pdf> (дата звернення: 19.02.2023)
5. Перший (Старий) Статут Великого князівства Литовського 1529 року. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1529.html> (дата звернення: 19.02.2023)
6. Другий (Волинський) Статут Великого князівства Литовського 1566 року. URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm> (дата звернення: 19.02.2023)
7. Третій Статут Великого князівства Литовського 1588 року. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Статут_Великого_князівства_Литовського_1588_року (дата звернення: 19.02.2023)
8. Вислобоков К. А. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743. Упорядник та автор нарису. К., 1997. 547 с.
9. Уголовный кодекс УССР в редакции 1922 г.: (С изм.и доп. по 1-е ноября 1924). Харьков: Юрид. изд. Наркомюста УССР, 1925. 104 с.
10. Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г.: (С изм. по 1-е июня 1928 г.). 3-е офиц. изд. Харьков: Юрид. изд., 1928. 120 с.
11. Уголовный кодекс Украинской ССР: (Утв. 28/ХІІ 1960 г.). К.: Госполитиздат, 1961. 134 с.
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. ст.131
13. Голубош В.В. Генеза кримінальної відповідальності за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. 2017. № 4 (79). С. 99–108.
14. Рогожин Ф.Й. Історія держави і права України : підручник для юрид. вищих навч. закл. Київ : Інюре, 1996. Частина 1. 368 с.
15. Боровинський С.Б. Витоки та сучасний стан кримінальної відповідальності за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 4.-С. 412–419.
16. Меркулова В.О., Павленко Л.М. Кримінальна відповідальність за незаконний обіг зброї: історичні витоки становлення та реформування інституту. Південноукраїнський правничий часопис: актуальні проблеми історико-правової науки. №4. 2020. С. 314-321
17. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с
18. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2011. 384 с.
19. Соколовський В.Л. Громадська безпека як об'єкт злочину : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 262 с.
20. Рибачук В.І. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з незаконними діями при поводженні зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2001. 21 с.
21. Євдокименко Є. В. Зброя як предмет злочину: історичний аспект. Новітні кримінально-правові дослідження – 2017 : зб. наук. пр.. Миколаїв : Іліон, 2017. С. 291-295.
22. Про право власності на окремі види майна : Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. № 2471–ХІІ. Відомості

Верховної Ради України. 1992 р. № 35. стаття 517

23. Про затвердження Положення про порядок застосування вогнепальної зброї: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 12.10.1992 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-92-п#Text> (дата звернення: 19.02.2023)

24. Про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивою та дратівною дії: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1993 № 706. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-93-п#Text> (дата звернення: 19.02.2023)

25. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення і використання вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та вибухових матеріалів: Наказ МВС України від 25.03.1993 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-93#Text> (дата звернення: 19.02.2023)

26. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне поводження зі зброєю та вибухонебезпечними матеріалами: Закон України від 05.07.2012 № 5064-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 28. ст.299

27. Про внесення зміни до статті 263-1 Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Закон України від 14.05.2013 № 228-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 11. ст.133

28. Проект Закону про право на цивільну вогнепальну зброю від 25.06.2021 №5708. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190> (дата звернення: 19.02.2023)

SUMMARY

In the article, the main attention was paid to the history of the development of legislation regarding responsibility for the use of weapons in the criminal law of Ukraine. The author highlighted that the analysis of the history of the development of legislation in the field of responsibility for the use of weapons will allow us to establish causal relationships between the current state of the legislation and the historical processes that formed it, the analysis of the history of the development of legislation will allow us to investigate the responsibility for the use of weapons in the criminal law of Ukraine in the context of the history of its development, and to establish the specificity of the content of current legal prescriptions, the analysis of the history of the development of legislation in the field of responsibility for the use of weapons will serve to confirm the reliability of the results and conclusions of our work, because the historical and legal method must be used in the study of any criminal-legal research, the use of the historical-legal method in our research will allow us to conclude whether the current sanctions for the use of weapons are sufficient.

The analyzed historical development of responsibility for the use of weapons allowed the author to note that the current state of the legislation on responsibility for the use of weapons in the criminal law of Ukraine is directly derived from the processes that took place in Ukrainian history during the last eleven centuries. From the moment of the appearance of the first norm of criminal law until today, the question of responsibility for the use of weapons does not lose its relevance.

Also, considering this issue, it was highlighted that in today's study of the issue of responsibility for the use of weapons, unlike the previous ones, it is characterized by the publication of a large number of scientific articles, monographs, training manuals devoted to the responsibility for the use of weapons.

Keywords: Criminal Code of Ukraine, use of weapons in criminal law, historical development of legislation, criminal law of Ukraine.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ Й УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

СТЕПАНЮК Дар'я Русланівна - аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ

orcid.org/0000-0002-1086-0413

УДК 343.983.7

DOI 10.32782/NP.2023.3.17

У статті розглянуто засади правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в контексті державної реєстрації геномної інформації людини та її використання в кримінальному провадженні. Автором виокремлено європейські стандарти дотримання права людини на повагу до приватного і сімейного життя у зв'язку з дослідженням ДНК, проаналізовано норми вітчизняного законодавства та запропоновано шляхи його вдосконалення. Встановлено, що особлива соціальна чутливість питань використання генетичних даних людини в цілях розкриття та розслідування кримінальних правопорушень і водночас надзвичайна ефективність такого використання в правоохоронній практиці потребують належного правового регулювання. При розробленні та впровадженні правових норм, які стосуються державної реєстрації геномної інформації та її використання в практиці протидії злочинності слід враховувати рекомендації та передові підходи, вироблені в загальноєвропейському законодавстві, внутрішньому законодавстві країн Європейського Союзу та прецедентну практику Європейського суду з прав людини. Особливо важливими видаються такі засади: збирання, збереження та використання біологічного матеріалу та генетичних даних людини в цілях кримінального провадження є втручанням в право на повагу до приватного життя; захист біологічного матеріалу та геномної інформації як особливого різновиду персональних даних від розголошення та несанкціонованого доступу;

забезпечення належного рівня функціонування національної бази даних ДНК; зберігання в базі даних ДНК геномної інформації осіб, засуджених за вчинення сексуальних правопорушень щодо дітей та за інші злочини певного ступеня тяжкості; недопущення безстрокового зберігання в базах даних ДНК генетичних даних засуджених осіб і визначення адекватних строків їх зберігання; знищення біологічного матеріалу та геномної інформації незасуджених осіб відразу після того, як зникає їх потреба для розслідування злочину; залучення до проведення молекулярно-генетичних експертиз тільки лабораторій, акредитованих за європейськими стандартами якості.

Ключові слова: кримінальне провадження, розслідування кримінальних правопорушень, право людини на повагу до приватного життя, невтручання у приватне життя, ДНК-аналіз, державна реєстрація геномної інформації.

Постановка проблеми

Впровадження методу ДНК-аналізу в криміналістичну діяльність, що відбулось у другій половині 1980-х років, відкрило нові революційні можливості в ідентифікації особи. З того часу науковці розробили технології, які дозволяють визначати ДНК-профіль з мізерної кількості біологічного матеріалу, встановлювати біологічну спорідненість людей, створювати та використовувати автоматизовані бази даних ДНК, вирішувати завдання орієнтуючого характеру за біологічними слідами невідомих злочинців тощо.

Але разом із розвитком технологій зростають і занепокоєння щодо їх впливу на фундаментальні права людини. ДНК потенційно вміщує надзвичайно велику кількість особистої інформації. Тому її дослідження, нехай і в цілях розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, але без обмежень, може призвести до надмірного втручання в приватне життя. У зв'язку з цим відповідна діяльність має бути належним чином урегульована законодавчими нормами.

В Україні методи криміналістичного ДНК-аналізу використовуються в практиці установ судової експертизи з початку 1990-х років. Проте стан законодавчого регулювання цієї галузі до цього часу видається недостатнім. У КПК України окремих норм з приводу ДНК-аналізу немає зовсім. Впровадження профільного законодавства щодо державної реєстрації геномної інформації людини розпочалось лише нещодавно. Фундаментальних наукових досліджень вітчизняними правознавцями з цього приводу не проводилось. Зазначені обставини засвідчують актуальність аналізу сучасного стану нормативно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин та перспектив його вдосконалення.

Аналіз останніх публікацій

Наукові дослідження проблематики правового забезпечення ДНК-аналізу в правоохоронній практиці України зараз в основному зосереджені на питаннях державної реєстрації геномної інформації людини. У цьому контексті науковці обґрунтовували актуальність такого регулювання (В.В. Білоус, В.О. Гусєва та ін.), обговорювали законодавчі новели на предмет їх практичної користі для розкриття та розслідування злочинів (О.М. Калітенко, О.В. Олександренко та В.І. Женунтій, А.Т. Котляренко, Т.Ю. Тарасевич та ін.), а також щодо відповідності міжнародним стандартам захисту прав людини (І.М. Берназюк, О. Горпинюк, Б.В. Довгань і Т.В. Михайліна, О. Легка, та ін.). Комплексний підхід щодо правових засад криміналістичного ДНК-аналізу та їх впровадження у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство був запропонований

Р. Степанюком, В. Кікінчуком, І. Пирогом, В. Плетенцем і В. Приловським. Проте він потребує подальшого розвитку й удосконалення з метою вироблення конкретних пропозицій щодо покращення стану нормативно-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням методів ДНК-аналізу в протидії злочинності.

Мета і завдання

Мета – виокремити засади правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу, які варто враховувати при вдосконаленні вітчизняного законодавства.

Завдання: визначити загальноєвропейські підходи щодо використання ДНК-аналізу в кримінальному судочинстві, узагальнити європейські стандарти дотримання права людини на повагу до приватного (особистого і сімейного) життя у зв'язку дослідженням ДНК при розкритті та розслідуванні злочинів, проаналізувати новели вітчизняного законодавства щодо державної реєстрації генетичних даних і використання ДНК-аналізу в кримінальному процесі та запропонувати шляхи його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні криміналістичний ДНК-аналіз є найбільш надійним науковим методом ідентифікації людини за біологічним матеріалом. Разом з цим, як правильно відмічено, використання відповідних технологій у правоохоронній практиці балансує на межі між обмеженням і порушенням основоположних прав, які можуть мати місце, починаючи зі збору зразка, його аналізу та використання і закінчуючи його обробкою [1, с. 91]. Ускладнює ситуацію бурхливий розвиток технологій ДНК-аналізу, що дозволяє постійно розширювати коло вирішуваних завдань. Наряду із традиційними методами дослідження аутосомних STR, статевих маркерів і мтДНК, де переважно аналізують некодуючі ділянки ДНК, в останні роки у поліцейській діяльності все активніше застосовують методи ДНК-фенотипування [2] та пошуку підозрюваних за родинними зв'язками [3]. Таким чином, втручання в особисте життя людини поглиблюється, а отже, проблематика нормативно-правової регламентації

криміналістичного ДНК-аналізу потребує більшої уваги.

Коли ДНК-аналіз було вперше впроваджено до кримінального розслідування, процедура ідентифікації була випадковим винаходом науковців-генетиків. Відразу стало очевидним, що застосування цього методу дозволяє швидко включати або виключати осіб з числа підозрюваних, сприяє виправданню помилково засуджених і засудженню винних. З самого початку точилися дискусії про доцільність його використання в рамках кримінального судочинства [4]. Згодом більшість науковців і практиків визнали надзвичайну ефективність криміналістичного ДНК-аналізу в протидії злочинності. Було розроблено фундаментальні наукові засади відповідних технологій, у багатьох країнах впроваджено потужні бази даних ДНК, у кримінальному процесі вироблено стандарт недопустимості засудження особи виключно на результатах ДНК-аналізу як єдиного доказу в справі, опрацьовано потенційний вплив цих технологій на порушення низки основоположних прав людини.

Вагомість юридичних аспектів криміналістичного ДНК-аналізу викликала потребу нормативно-правового врегулювання суспільних відносин, пов'язаних із його використанням у кримінальному судочинстві. Чутливість практичного застосування цього методу щодо впливу на дотримання прав людини також підтверджується неодноразовим розглядом відповідних питань Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ).

В Україні поки що не сформоване профільне законодавство, яке регулює суспільні відносини в галузі криміналістичного ДНК-аналізу, за винятком нещодавно прийнятого закону про державну реєстрацію геномної інформації. Але обраний нашою державою шлях інтеграції до ЄС потребує його розроблення та впровадження з метою належного забезпечення права людини на повагу до приватного (особистого та сімейного) життя. Це завдання слід вирішувати з урахуванням загальноприйнятих у ЄС стандартів у цій сфері.

Науковці, які розглядали стан нормативно-правового регулювання криміналіс-

тичного ДНК-аналізу на рівні загальноєвропейського законодавства, підкреслили, що зараз в ЄС визначено рекомендації щодо загальних засад використання ДНК-аналізу в межах системи кримінального правосуддя, обов'язок кожної держави створити і підтримувати національну базу даних ДНК, обмінюватись інформацією за базами даних ДНК, вживати заходів щодо захисту персональних даних, зберігати ДНК-профілі осіб, засуджених за вчинення сексуальних правопорушень щодо дітей, акредитувати лабораторії судової експертизи, що проводять молекулярно-генетичні дослідження, за стандартом EN ISO/IEC 17025 [5]. Інші питання країни ЄС регулюють на рівні національного законодавства.

Основними нормативно-правовими актами ЄС, у яких визначено вищевказані засади, є Рекомендація № R (87) 15 Комітету міністрів державам-членам від 17 вересня 1987 року, що регулює використання персональних даних у секторі поліції; Рекомендація Комітету міністрів державам-членам N R (92)1 від 10 лютого 1992 року «Про використання аналізу дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) в рамках системи кримінального правосуддя», Резолюція Ради ЄС від 21 червня 2001 року «Про обмін результатами аналізу ДНК», Прюмська угода, яка визначає засади міждержавного обміну інформацією з метою виявлення та розслідування правопорушень та у 2008 році була включена в правову базу ЄС, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року, яку було ратифіковано Україною (із заявою) 20 червня 2012 року, а також рамкове рішення Європейської Ради про акредитацію лабораторій судової експертизи від 30 листопада 2009 року. Відповідні положення варто враховувати й у вітчизняному законодавстві та правозастосовній практиці.

Крім того, значний вплив на формування правових засад криміналістичного ДНК-аналізу має практика ЄСПЛ, якою вироблено критерії оцінки дотримання права людини на повагу до приватного та сімейного життя, закріпленого ст. 8 Європейської

конвенції з прав людини, у контексті використання можливостей ДНК-аналізу.

Так у рішенні в справі «Ван дер Вельден проти Нідерландів» від 7 грудня 2006 року ЄСПЛ визначив, що отримання у підозрюваного клітинного матеріалу та збереження його й отриманого ДНК-профілю, є втручанням в право людини на повагу до її приватного життя. У цій справі суд встановив відсутність порушення зазначеного права, у випадку коли зразки відбирають у засудженої особи для поміщення в базу даних ДНК, навіть якщо безпосередньо під час розслідування злочину такої потреби не було. Надалі в інших випадках, коли заявники оскаржували сам факт відібрання у них зразків для ДНК-аналізу, ЄСПЛ додатково обґрунтував і підтвердив вищевказану позицію («Б.Б. проти Франції» і «Гардель проти Франції», 2009; «Перуццо і Мартенс проти Німеччини», 2013 та ін.), також наголосивши на обов'язку кожної держави вживати адекватних засобів захисту персональних даних, до числа яких відноситься клітинний матеріал і геномна інформація людини, а також на визначенні такого строку їх зберігання, який є співрозмірним характеру вчинених правопорушень і цілям обмежень.

Особливо значущим в аспекті вдосконалення законодавчих вимог до порядку і строків зберігання геномної інформації для вирішення завдань з розкриття та розслідування злочинів мало рішення ЄСПЛ у справі «С. і Марпер проти Сполученого Королівства» від 4 грудня 2008 року. У цій справі суд визнав, що безстрокове зберігання даних ДНК як засуджених, так і незасуджених осіб є непропорційним втручанням у приватне та сімейне життя. Зазначене рішення зумовило потребу адаптації законів європейських країн до цього прецеденту [6]. У багатьох державах законодавці врахували ці вимоги, визначивши конкретні строки зберігання ДНК-профілів та обов'язок їх видалення з баз даних у разі виправдання особи або закриття кримінального провадження. Безпосередньо щодо Сполученого Королівства, то у Великобританії було передбачено новий режим, який дозволяє безстрокове зберігання профілів ДНК більшості засуджених осіб і тимчасове зберігання деяких вперше

засуджених неповнолітніх і невинних осіб у Національній базі даних ДНК (NDNAD), що встановлено Законом про захист свобод 2012 року (PoFA) та фактично запроваджено в жовтні 2013 року [7], але в Північній Ірландії законодавство навіть таких змін не знало. Загалом же рішення ЄСПЛ у «справі Марпера» активізувало дебати про приватність, державний контроль над інформацією та право громадян на безпеку не тільки в Європі, а і в інших країнах, а також у теорії кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи [8-9].

В останні роки у справах «Гогран проти Великої Британії», «Кетт проти Великої Британії», «Трайковські та Чиповські проти Північної Македонії» ЄСПЛ визнав, що встановлення безстрокового терміну зберігання геномної інформації людини без посилення на серйозність правопорушення або необхідності безстрокового утримання та за відсутності реальної можливості перегляду справи свідчить про недотримання справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами [10]. Крім того, у справі «Aucagne v. France» від 22 червня 2017 року ЄСПЛ постановив, що засудження особи за відмову пройти ДНК-тестування (як це відбулося щодо заявника), коли в національному законодавстві відсутні можливості перегляду підстав і строків зберігання геномної інформації, є непропорційним порушенням права на повагу до приватного життя.

У ЄСПЛ оскаржували також і питання щодо законності процедур відібрання біологічного матеріалу для ДНК-аналізу. Так, у справі «Драган Петрович проти Сербії» (2020) суд визнав порушенням права на повагу до приватного життя відібрання біологічного зразку способом щічного мазка, якщо при цьому не було дотримано процедури, встановленої національним кримінальним процесуальним законодавством.

Таким чином, у практиці ЄСПЛ щодо криміналістичного ДНК-аналізу вироблено стандарти дотримання права людини на повагу до приватного і сімейного життя при використанні відповідних технологій у протидії злочинності. З їх урахуванням вважаємо доцільним сформулювати на-

ступні положення, які слід враховувати в нормативно-правовому регулюванні цієї сфери: 1) біологічний матеріал і геномна інформація людини відносяться до її персональних даних; 2) їх збирання та збереження є втручанням у право людини на повагу до приватного й сімейного життя; 3) не є порушенням цього права збирання біологічних зразків і зберігання в базі даних ДНК-профілів осіб, засуджених за вчинення злочинів; 4) допускається відібрання біологічних зразків у незасуджених осіб (свідків, потерпілих, підозрюваних, яких згодом виправдали, тощо) і використання їхніх ДНК-профілів для розслідування певної справи, але ці дані необхідно знищувати після завершення розслідування; 5) відібрання біологічного матеріалу повинно здійснюватись у суворій відповідності до вимог закону; 4) необхідно визначити пропорційні ступеню тяжкості кримінального правопорушення та меті використання баз даних ДНК строки зберігання геномної інформації; 5) держава зобов'язана вживати адекватні заходи щодо захисту геномної інформації як особливо чутливого та потенційно надзвичайно інформативного різновиду персональних даних від несанкціонованого розголошення. Зазначені засади, на нашу думку, важливо врахувати у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, адже ст. 15 КПК України визначає гарантії невтручання у приватне життя як загальної засади кримінального провадження.

В Україні єдиним законодавчим актом у галузі криміналістичного ДНК-аналізу поки що є Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», який набув чинності 6 лютого 2023 року (далі – Закон) і визначає правові засади обробки такої інформації. Практичне впровадження норм Закону тільки розпочалось. Здійснюються заходи щодо технічного й організаційного забезпечення за цим напрямом. Є сподівання, що Закон і прийняті на його виконання підзаконні акти сприятимуть забезпеченню нового якісного рівня використання національної бази даних ДНК для вирішення завдань з розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень [11, с. 327].

Аналіз норм вищевказаного Закону надає підстави стверджувати, що в цілому він враховує основні європейські стандарти щодо правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу. Зокрема, в ньому закріплено принцип захищеності персональних даних і заходи щодо знеособлення таких даних і обмеження доступу до них, встановлено конкретні критерії щодо тяжкості вчиненого злочину та цілей розслідування для поміщення геномної інформації особи до бази даних ДНК, передбачено порядок знищення відібраного біологічного матеріалу, визначено строки зберігання, вилучення та знищення геномної інформації, контроль за додержанням законодавства та відповідальність за його порушення.

Разом з цим у Законі є і деякі положення, які оцінюються науковцями як підстави для певної правової невизначеності щодо відповідності її міжнародним стандартам дотримання прав людини в контексті термінології, а також щодо адміністрування бази даних ДНК та забезпечення належного режиму захисту геномної інформації від розголошення [12, с. 8; 13, с. 74-75]. Крім того, на нашу думку, й інші окремі положення потребують подальшого вдосконалення з метою належного забезпечення принципу правової визначеності щодо процедур, пов'язаних із державною реєстрацією геномної інформації. Насамперед це стосується порядку відбору біологічного матеріалу (ст. 7, 8, 9 Закону), наприклад, допустимості та меж примусу при обов'язковому одержанні зразків і строків зберігання відібраного біологічного матеріалу (ст. 12 Закону). Тут варто відзначити, що в законі чимало відсилочних норм у тому числі до підзаконних актів, не всі з яких поки що прийнято, а отже, зараз важко надати комплексну оцінку відповідним процедурам. Разом з цим вважаємо доцільним звернути увагу на те, що чимало положень закону, що стосуються використання ДНК-аналізу в кримінальному судочинстві, посилаються на КПК України. Але в останньому не міститься жодних спеціальних норм з цього приводу. Тому видається, що потрібно внести зміни та доповнення до нього з урахуванням досвіду країн ЄС, на чому наголошували вітчизняні

науковці [14]. Щонайменше необхідно вдосконалити правове регулювання процедури одержання біологічних зразків і врахувати, що біологічний матеріал та геномна інформація є різновидами персональних даних, які потребують особливого захисту. Крім того, у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві варто належним чином врегулювати суспільні відносини, що стосуються використання можливостей молекулярно-генетичних досліджень у вирішенні пошукових завдань з розкриття кримінальних правопорушень, у тому числі використання новітніх методів ДНК-аналізу.

Висновки

Особлива соціальна чутливість питань використання генетичних даних людини в цілях розкриття та розслідування кримінальних правопорушень і водночас надзвичайна ефективність такого використання в правоохоронній практиці потребують встановлення належного правового регулювання відповідних суспільних відносин в Україні.

При розробленні та впровадженні правових норм, які стосуються державної реєстрації геномної інформації та її використання у практиці протидії злочинності слід враховувати рекомендації та передові підходи, вироблені в загальноєвропейському законодавстві, внутрішньому законодавстві країн ЄС та прецедентну практику ЄСПЛ. Зокрема, видаються особливо важливими такі засади: збирання, збереження та використання біологічного матеріалу та генетичних даних людини в цілях кримінального провадження є втручанням в право на повагу до приватного (особистого та сімейного) життя; захист біологічного матеріалу та геномної інформації як особливого різновиду персональних даних від розголошення та несанкціонованого доступу; забезпечення належного рівня функціонування національної бази даних ДНК; зберігання в базі даних ДНК геномної інформації осіб, засуджених за вчинення сексуальних правопорушень щодо дітей та за інші злочини певного ступеня тяжкості; недопущення безстрокового зберігання в базах даних ДНК генетичних даних засуджених осіб

і визначення адекватних строків їх зберігання; знищення біологічного матеріалу та геномної інформації незасуджених осіб відразу після того, як зникає їх потреба для розслідування злочину; залучення до провадження молекулярно-генетичних експертиз виключно лабораторій, акредитованих за європейськими стандартами якості.

Література

1. Soletto H. DNA data in criminal procedure in the European fundamental rights context // *Recent Advances in DNA & Gene Sequences (Formerly Recent Patents on DNA & Gene Sequences)*. 2014. Vol. 8. Is. 2. P 91-97. URL: <https://www.ingentaconnect.com/content/ben/radnag/2014/00000008/00000002/art00005>.
2. Ge J., Budowle B. Forensic investigation approaches of searching relatives in DNA databases // *Journal of Forensic Sciences*. 2021. Vol. 66. Is. 2. P. 430-443. DOI: 10.1111/1556-4029.14615.
3. Tracey Leigh Dowdeswell. Forensic genetic genealogy: A profile of cases solved // *Forensic Science International: Genetics*. 2022. Vol. 58. DOI: 10.1016/j.fsigen.2022.102679.
4. Oosthuizen T., Howes L. M. The development of forensic DNA analysis: New debates on the issue of fundamental human rights // *Forensic Science International: Genetics*. 2022. Vol. 56. 102606. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1872497321001435>.
5. Степанюк Р. А., Кікінчук В. В. Напрями вдосконалення правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 97(2). С. 234-249. DOI: 10.32631/v.2022.2.21.
6. Reverón Palenzuela B. El régimen jurídico de la conservación de datos sobre identificadores obtenidos a partir del análisis de ADN, a la luz de la Sentencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos (Gran Sala), de 4 de diciembre de 2008 (asunto S. y Marper c. Reino Unido) [Legal regime of preservation of data on identifiers obtained from DNA analysis, in the light of the Decision of the European Tribunal of Human Rights (Large Chamber), of December 4 2008 (S. and Marper vs. United

Kingdom)] // Revista de derecho y genoma humano = Law and the human genome review. 2009. Vol. 30. P. 171–190.

7. Amankwaa A. O., McCartney C. The UK National DNA Database: Implementation of the Protection of Freedoms Act 2012. // Forensic Sci Int. 2018 Mar; 284: 117-128. DOI: 10.1016/j.forsciint.2017.12.041.

8. Sarkar S. P., Adshad G. J. Whose DNA Is It Anyway? European Court, Junk DNA, and the Problem With Prediction // Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law. Online June 2010. 38 (2). P. 247-250. URL: <https://jaapl.org/content/38/2/247.long>.

9. Tuazon O. M. Universal forensic DNA databases: acceptable or illegal under the European Court of Human Rights regime? // Journal of law and the biosciences. 2021. 8(1). lsab022. DOI: 10.1093/jlb/lsab022.

10. Берназюк І. М. Захист права на повагу до приватного й сімейного життя у практиці Європейського суду з прав людини // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70).- С. 104-110. DOI: 10.32838/1606-3716/2020.4/17.

11. Степанюк Р. Л. Щодо впровадження окремих технік криміналістичного ДНК-аналізу в правоохоронну практику України в сучасних умовах // Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Львів, 21 жовт. 2022 р.). Львів, 2022. С. 325-327.

12. Довгань Б. В., Михайліна Т. В. Геномна інформація людини та її значення для ДНК-аналізу: правовий аспект // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2023. Вип. 1. С. 5-9.

13. Легка О. Правова регламентація реєстрації геномної інформації людини: міжнародний та вітчизняний досвід // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 2(72).- С. 71-76.

14. Stepaniuk R., Kikinchuk V., Pyrih I., Pletenets V., Prylovskiy V. Multifaceted approach to legislative regulation for using DNA analysis in criminal proceedings of Ukraine // Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11(50). P. 130-139. DOI: 10.34069/AI/2022.50.02.13.

SUMMARY

In the article the basis of legal regulation of forensic DNA analysis in the context of state registration of human genomic information and its use in criminal proceedings are considered. The author identifies the European standards of observance of the human right to respect for private and family life in connection with DNA research, analyzes the norms of national legislation and suggests ways to improve it. It is established that the special social sensitivity of the use of human genetic data for the purposes of detection and investigation of criminal offenses and, at the same time, the extraordinary effectiveness of such use in law enforcement practice require proper legal regulation. When developing and implementing legal norms related to the state registration of genomic information and its use in the practice of combating crime, recommendations and best practices developed in European legislation, domestic legislation of the European Union and case law of the European Court of Human Rights should be taken into account. The following principles seem particularly important: collection, storage and use of biological material and human genetic data for the purposes of criminal proceedings is an interference with the right to respect for private life; protection of biological material and genomic information as a special type of personal data from disclosure and unauthorized access; ensuring the proper level of functioning of the national DNA database; storage in the DNA database of genomic information of persons convicted of sexual offenses against children and other crimes of a certain degree of gravity; preventing the indefinite storage of genetic data of convicted persons in DNA databases and determining adequate storage periods; destruction of biological material and genomic information of unconvicted persons as soon as they are no longer needed for the investigation of a crime; involvement of only laboratories accredited according to European quality standards in molecular genetic examinations.

Key words: criminal proceedings, investigation of criminal offenses, human right to respect for private life, non-interference in private life, DNA analysis, state registration of genomic information.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ЦИЛЮРИК Інна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4776-2278>

ЮЗЬВЯК Христина - студентка Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

УДК: 343.164

DOI 10.32782/NP.2023.3.18

Запобіжні заходи є однією з найбільш важливих процесуальних інституцій у кримінальному процесі. Мета їх застосування полягає в запобіганні можливим правопорушенням та забезпеченні ефективного проведення досудового розслідування, що забезпечує важливе місце цього інструменту в системі кримінальної процесуальної діяльності.

У зв'язку зі змінами та новелами у вітчизняному законодавстві, що виникли внаслідок введення режиму воєнного стану на території України, юридична природа відносин, які виникають при застосуванні запобіжних заходів, вимагає уваги та детального аналізу, у чому й полягає актуальність теми обраного нами дослідження.

Ключові слова: запобіжні заходи, воєнний стан, тримання під вартою, досудове розслідування.

Постановка проблеми

Отже, у 2012 році, з огляду на величезну кількість змін та правок до КПК УРСР, було прийнято КПК України, положення, щодо застосування запобіжних заходів якого ми розглянемо далі. З прийняттям КПК України запроваджується нова концепція запобіжних заходів, покликана забезпечити дотримання органами слідства прав та свобод підозрюваних та обвинувачених. Прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України є великим кроком у процесі модернізації правової системи нашої держави.

З проведеного аналізу найбільш давніми та поширеними є такі запобіжні заходи, як передача на поруки і взяття під варту. Ці запобіжні заходи весь час застосовувались органами розслідування в ході кримінально-процесуальних відносин і не виключалися з їх системи з моменту виникнення у XIII столітті. Саме ці два заходи найкраще втілюють спрямованість застосування запобіжних заходів – запобігання вчиненню нового кримінально-протиправного діяння, уникненню покарання або перешкоджанню здійсненню правосуддя особою обвинуваченого.

Серед трансформацій, котрі відбулися в процесі формування з інститутом запобіжних заходів, неможливо не помітити, що з часом утвердилася позиція щодо саме превентивного характеру застосування запобіжного заходу. Станом на сьогодні законодавством не тільки України, але й усього сучасного Світу підкреслюється, що такі превенції не повинні завдавати зайвих обмежень правам та свободам особи, яка їм підлягає. Зокрема, вони повинні бути обґрунтовані відповідною мотивацією рішення суду чи слідчого. Це підкреслює гуманістичне спрямування такого процесуального засобу, а можливість оскаржити рішення про його застосування – сприяє утвердженню демократії та забезпечує можливості для реалізації принципу обґрунтованості його застосування.

Аналіз наукових досліджень

Дослідженням питань пов'язаних із вивченням поняття та підстав застосування запобіжних заходів займалися такі вчені, як: В. В. Назарова, О. П. Кучинська, П. П. Пилипчук, С. В. Пастушенко, О. Б. Омельченко, В. О. Попелюшка, А. В. Молдован, Ю. П. Алєніна, Ю. М. Грошевий, Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко, О. Б. Муравіна, В. С. Зеленецький, В. В. Рожкова та інші.

Метою статті є науковий огляд новацій законодавчого регулювання скасування запобіжних заходів задля надання можливості проходження військової служби під час мобілізації, на особливий період або зміни запобіжного заходу з інших підстав.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ч. 4 ст. 176 КПК України, запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування та до початку підготовчого судового засідання – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора [1].

Починаючи із моменту введення воєнного стану, до КПК України внесли 21 зміну. Ці зміни передусім стосуються вдосконалення порядку здійснення кримінального провадження в нових умовах – умовах воєнного стану, що є засвідченням динамічності кримінального процесуального законодавства та необхідності проведення його регулярного правового аналізу.

Як відомо, ще у 2014 році КПК було доповнено розділом IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції», який досить обмежено регламентував цей правовий режим і фактично не відповідав сьогоdnішнім реаліям.

Змін зазнала специфіка початку досудового розслідування, фіксування процесуальних дій, повноважень слідчого судді та керівника органу прокуратури, порядку закінчення досудового розслідування та його строки. Змінено було і назву розділу IX-1 КПК на «Особливий режим досудового

розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану».

Отже, не дивно, що було встановлено й деякі особливості застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану, більше того, серед усіх змін чи не найбільшу увагу законодавцем приділено питанням застосування окремих видів запобіжних заходів.

Тож системний аналіз кримінального процесуального законодавства дозволяє чітко визначити, що під час застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану існують певні особливості, зокрема, щодо:

- обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;
- продовження строків тримання під вартою;
- порядку зміни запобіжних заходів у вигляді застави та домашнього арешту;
- скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- прийняття рішення про затримання з метою приводу, а також затримання особи без ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури.

Законодавцем у розділі IX-1 КПК передбачено особливості обрання в умовах воєнного стану запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та прийняття рішення про надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу. Тим самим законодавець оминув питання щодо регламентації порядку обрання всіх інших запобіжних заходів.

Так, зокрема, у положеннях п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК встановлена екстраординарна та виняткова процедура обрання зазначених запобіжних заходів керівником відповідного органу прокуратури. Згідно з положеннями вказаної статті, ініціює обрання тримання під вартою та здійснення затримання з метою приводу прокурор або слідчий за погодженням із прокурором шляхом подання відповідного клопотання.

Інші запобіжні заходи (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, а також запобіжні заходи, що застосовуються до певних категорій осіб, статус яких обумовлено віком, психічним станом або пов'язано з екстрадицією) обира-

ються в умовах воєнного стану за рішенням слідчого судді.

При чому, така позиція законодавця є досить суперечливою, оскільки, надавши право обирати винятковий запобіжний захід прокуророві, можливість застосовувати менш суворі запобіжні заходи він залишив слідчому судді.

Строк застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою згідно зі ст. 616 КПК становить – 30 діб. Ці нормативні приписи стосуються випадків, коли тримання під вартою обирається:

- щодо осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-115, 121, 127, 146, 146¹, 147, 152-156¹, 185, 186, 187, 189 – 191, 201, 255 – 255-2, 258 – 258-5, 260 – 263-1, 294, 348, 349, 365, 377 – 379, 402 – 444 Кримінального кодексу України [2];

- у виняткових випадках.

Аналіз п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК дозволяє зробити висновок, що такими випадками є обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо осіб, підозрюваних у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів [3, с. 228].

У такий спосіб законодавець, у положеннях ст. 615 КПК, фактично «делегував» окремі повноваження слідчого судді – керівнику органу прокуратури та передбачив виняток із загальних правил обрання запобіжних заходів, що встановлені національним законодавством. У зв'язку з цим, постає запитання щодо легітимності таких законодавчих положень, а також припущення, що такі зміни порушують баланс інтересів та негативно впливають на ефективність забезпечення права на справедливий суд.

Варто зазначити, що можливість обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу суб'єктом, що не є носієм судової влади, є одним із наслідків відступу України від своїх зобов'язань, що здійснив законодавець на підставі ст. 15

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [4].

Такий відступ, відповідно до зазначеної статті, визнається допустимим під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, у тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Проте варто зазначити, що відповідно до ч. 3 ст. 15 Конвенції, держава, що використовує право на відступ від своїх зобов'язань, повинна у повному обсязі поінформувати Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря РЄ про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення конвенції знову застосовуються повною мірою.

Водночас, відповідно до зазначеної статті, навіть за таких умов обмеженню не підлягають права, що регламентовані в ст. 2 (право на життя), ст. 3 (заборона катування), ст. 4 (заборона тримання в рабстві або в підневільному стані), ст.7 (ніякого покарання без закону) конвенції [4].

На підставі зазначеного та з урахуванням факту того, що Україна ще на початку повномасштабного вторгнення проінформувала Генерального секретаря РЄ про відступ від своїх зобов'язань за ст. 5, 8, 13, 15 Конвенції, можемо зробити висновок про формальну відповідність приписам конвенції застосування обмеження права на свободу та особисту недоторканність в умовах воєнного стану в українському законодавстві.

Законодавець у п. 2 ч. 1 ст.615 КПК передбачив можливість обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та прийняття рішення про надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу на підставі постанови керівника органу прокуратури лише в разі відсутності об'єктивної можливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею своїх повноважень [1].

Використання у цій нормі оціночного поняття не сприяє спрощенню роботи правозастосувачів та не забезпечує дотримання принципу правової визначеності. Поки не

буде конкретизована вищезазначена норма, вважаємо, що можливість/неможливість виконання слідчим суддею повноважень – повинна визначатися в кожному конкретному випадку окремо, виходячи з наявності реальної загрози життю, здоров'ю та безпеці учасників кримінального провадження, суддів, працівників апарату суду, а також існування інших об'єктивних обставин, що впливають на можливість здійснення судового контролю, зокрема, відсутність доступу до будівлі суду та матеріалів кримінального провадження.

Така «об'єктивна неможливість» повинна бути обов'язково обґрунтована як у клопотанні слідчого, прокурора про обрання запобіжного заходу, так і в постанові керівника органу прокуратури про застосування або про відмову в застосуванні запобіжного заходу, на що звернуто увагу і в рекомендаціях Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнних дій з боку Російської Федерації» від 24 лютого 2022 року №9 та листі Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 року №1/0/2-22 [5].

Зауважимо, що при винесенні постанови керівника органу прокуратури діють загальні правила обрання запобіжних заходів, встановлені КПК. Відтак, на керівника органу прокуратури покладаються ті ж самі обов'язки, що й на слідчого суддю, зокрема, встановити наявність, чи доводять надані слідчим, прокурором докази обставини, які свідчать про:

- наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним злочину;
- наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК;
- недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні.

При обранні тримання під вартою керівник органу прокуратури також повинен оці-

нити в сукупності всі обставини, визначені у ст. 178 КПК.

Окремо звернімо увагу ще на одну особливість обрання тримання під вартою в умовах воєнного стану. У положеннях ч. 6 ст. 176 КПК нормативно врегульовано обрання запобіжного заходу тільки у вигляді тримання під вартою особам, які підозрюються або обвинувачуються у скоєнні злочинів, передбачених статтями 109 – 114-1, 258 – 258-5, 260, 261, 437 – 442 ККУ. Основним завданням таких змін є запобігання безпідставним та немотивованим рішенням суду щодо обрання стосовно осіб, які вчинили злочини проти національної і громадської безпеки, запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою [1; 2].

Відтак, через встановлене нормативне регулювання обрання запобіжного заходу в умовах воєнного стану особам, які підозрюються або обвинувачуються у скоєнні перелічених злочинів, слідчий суддя, суд, а також керівник органу прокуратури, зваживши відповідні ризики, обставини конкретної справи, не може застосувати до вказаних осіб інший, більш м'який, ніж тримання під вартою, запобіжний захід. Відповідно, запобіжним заходом щодо таких осіб передбачено тільки тримання під вартою, що обґрунтовано на законодавчому рівні лише кваліфікацією злочину, у вчиненні якого вони підозрюються чи обвинувачуються [3, с. 130].

Із аналізу ч. 2 ст. 29 Конституції України, що регламентує принцип застосування тримання під вартою вбачається, що винятків стосовно підстав застосування до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – немає. У статті 64 Основного Закону встановлено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені, зокрема, статтею 29 Конституції. Це свідчить про те, що закріплення підстав безальтернативного обрання тримання під вартою у ч. 6 ст. 176 КПК суперечить Основному Закону [6].

Висновки

Отже, з огляду на викладене, варто зауважити, що не всі вітчизняні законодавчі зміни, зумовлені впровадженням режиму

воєнного стану, прийнято з урахуванням конституційних положень та міжнародної правової практики.

Тому, навіть коли йдеться про злочини, що вчиняються в умовах воєнного стану, рішення про тримання під вартою особи, яка підозрюється чи обвинувачується у їх вчиненні, повинно бути вмотивованим, у якому враховано всі обставини кримінального провадження, а не таким, що винесено механічно, з огляду на формалізовані нормативні приписи. Тож проведений аналіз засвідчив, що деякі з оновлених положень кримінального процесуального законодавства є цілком очікуваними та необхідними, інші, навпаки, є такими, що суперечать положенням Конституції України.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n492> (Дата звернення: 20.04.2023).

2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001. № 2341-III. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-III> (Дата звернення: 23.04.2023).

3. Гумін О. М. Система заходів забезпечення кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. № 1. 2013. С. 226-231.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. Електронний ресурс. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (Дата звернення: 26.04.2023).

5. Лист Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 року №1/0/2-22. Електронний ресурс. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820> (Дата звернення: 26.04.2023).

6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення: 28.04.2023).

CONSENT OF PARENTS OR PERSON WHO IS ENTITLED TO CONSENT IN THEIR PLACE AS ONE OF THE MAIN CONDITIONS OF ADOPTION

MEHDIYEVA Sakina Sahibjan gizi - Doctoral student of the Department of Civil Law of Baku State University

DOI 10.32782/NP.2023.3.19

The article explores the consent of the parents of the persons replacing them as one of the main conditions for adoption. The author, based on the analysis and generalization of the current family legislation, legal literature, and the practice of regulatory regulation in the field of adoption in foreign countries, defines the concept of adoption conditions and notes their importance. The article also puts forward reasonable proposals for improving Art. 32 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Rights of the Child".

Keywords: adoption, conditions, conditions of adoption, consent of parents, consent of guardianship authorities.

A condition is a separate legal fact that together with other legal facts, gives rise to a legal result.

According to I.V. Levushkin, the concept of "condition" includes the following features:

- conditions are requirements established by law;
- it is not allowed to deviate from the legal norms in which these requirements are established;
- demands are made against a certain group of people [7, p. 71-75].

T.V. Erkil defines the adoption conditions as follows: "Adoption conditions are the requirements defined by the adoption law and applicable to a strictly defined group of persons". The author states that all the conditions of adoption are related to each other, but their unity is determined by one condition that acts as a factual condition - this is consent to adoption. The complex legal relations on adoption begin to develop from

the moment of the expression of will of the person who wants to adopt. This reasoning partly coincides with the traditional ideas put forward in the doctrine of family law. Some authors under the conditions of adoption mean certain legal facts [5, p. 580-582]. Some of these facts express the actions of a person, while others belong to the category of events.

The authors, E.M. Vorobjev and G.K. Matveyev consider the conditions of adoption as a set of legal facts. However, there was no consistent position on the concept of "condition" in the civil law doctrine. Civil law theory researchers were satisfied only with their enumeration and determination of the conditions necessary for adoption. At that time, the content of the concept of adoption was neglected. Experience shows that there is a serious need to define thoroughly this concept, to study the legal nature of adoption conditions, and this allows solving many controversial issues. The main features of the conditions of adoption are as follows [2, p. 188]:

- 1) requirements conditioned by law and practice;
- 2) the nature of the norms is imperative and these norms define strict rules of conduct, do not allow violations and contain preventive instructions;
- 3) the relevant provisions apply to a strictly defined group of persons.

Full compliance with the rights of the persons participating in the adoption process is closely related to compliance with a number of conditions. Those conditions are determined by the family legislation that regulates legal relations on adop-

tion. Family law clearly and strictly defines the conditions of adoption. By reason that adoption is not carried out in accordance with certain norms, it can violate the legal interests of a wide range of people.

To determine the main criteria of adoption, its conditions are divided into two groups:

1. general conditions;
2. special conditions.

General conditions refer to the conditions necessary for a positive adoption decision in all cases. Special conditions include conditions that are important only in cases provided by law. General conditions are the conditions imposed on the adopted child, the adopter, and the purposes of adoption. Legislation against adopters imposes a number of requirements. Those requirements are mandatory and allow to ensure the safety of the adopted child in advance. The following are specified as special conditions for adoption: the consent of the adopter; consent of the parents, the consent of any person or body who is entitled to consent in their place; the consent of the child under ten years of age [4]. Adoption conditions defined in the current legislation not only allow determining the compliance of all participants of the adoption with the criteria necessary for creating a valuable family, but also determine the general direction of development of family legislation in terms of ensuring children's rights. The division of adoption conditions into general and special conditions, in turn, is important for the theory of family law [2, p. 190]. In practice, each condition of adoption has equal importance in relation to each other.

All types of legal requirements that must be followed during adoption (consent of certain persons, state of health of the adopter, financial situation, etc.) act as conditions of adoption. [8].

One of the main conditions for adoption is the consent of the parents to the adoption. Obtaining this consent is essential. Because after the adoption is formalized, the legal relationship between the child and his/her parents based on blood kinship is canceled.

According to Article 122.1 of the Family Code of the Republic of Azerbaijan, a child with parents can be adopted only with the consent of the parents. However, the legislation provides for a number of exceptions in this matter. Thus, according to the content of Article 123 of the Family Code

of the Republic of Azerbaijan, the consent of the parents is not required for adoption in the following cases, and the act of adoption can be carried out without their consent:

1. If the parents have been deprived of their parental rights and 1 year has passed;
2. If the parents have been considered legally incapacitated;
3. If the parents were considered missing without notice;
4. If the parents do not live with the child for more than 6 months, if they refuse to upbringing or maintenance despite the warning of the custody and guardianship bodies, if the parents do not show parental attention and care to the child.

The act of adoption can be carried out without the consent parents also in the following cases:

- when the child is abandoned;
- when a child is found during a natural disaster, as well as in another emergency situation, and there is an act compiled by internal affairs bodies or custody and guardianship bodies in a prescribed form.

In the above-mentioned cases, despite all efforts, the parents of the children should not be known, that is, it should be impossible to identify them.

In the case of adoption of children of minor parents, the consent of the guardians and parents of the minor parents is required, and in the absence of parents, guardians, the opinion of the relevant executive authority is required.

The parents' written consent to the adoption of their children must be notarized. Consent can also be given orally during court adoption proceedings. In the Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2009, "On the experience of applying the legislation by the courts when considering civil cases related to adoption and annulment of adoption", it is noted that "the parents' consent to the adoption of the child at the court session should be recorded in the protocol of the court session and confirmed by the signature of the persons who gave it. That consent should also be expressed in the court decision" [1].

Parents shall have the right to withdraw their consent to adopt their children until the court decision on adoption is approved.

Parents can agree to give their children for adoption to a specific person or without specifying a specific person.

As can be seen, family law provides for two types of parental consent to the adoption of their children: concrete and abstract. The first type - expresses the consent of the parents to give their children for adoption to a certain person, while the second type - implies the consent for the child to be adopted by any adopter who meets the requirements. Abstract consent means that the parents give up the right to choose the adopter and give this right to the state in the person of the custody and guardianship agencies. However, giving up the right to choose the adopter does not mean that abstract consent is unconditional and final [6, p. 292].

The consent of the parents to the adoption of their children by another person(s) can be characterized as a unilateral expression of will. There is no question of a contract between the adopter and the parent. Because the parents' consent to the adoption of their children does not imply the determination of any conditions.

The analysis of the relevant provisions of the legislation shows that the main aspects of the consent of the parent(s) to the adoption of the child are as follows:

- this consent can be given only after the child is born and registered according to the law;
- this consent can be given both in relation to a specific person and without specifying a specific person, i.e. in general;
- this consent is determined by the guardianship authority;
- this consent must be expressed directly during the consideration of the child's adoption case;
- if the parent renounced the child after the birth and expressed his/her consent to the adoption, and he/she has a notarized application to this effect, it is not necessary to obtain this consent again;
- it must be checked whether the parent has withdrawn this consent pending the adoption proceedings;
- the fact that a parent is considered by the court to have limited capacity for action does not constitute a basis for the adoption of his child without his consent.

The characteristics of giving consent to the adoption of children deprived of parental care are defined in Article 124 of the Family Code of the Republic of Azerbaijan:

a) Children under guardianship must have written consent for adoption;

b) during the adoption of children placed in social service agencies, the opinion of the heads of the agencies regarding those children is obtained;

c) for the adoption of children under the care of a foster family the opinion of their foster parents regarding these children is examined.

d) taking into account the interests of the child, the court may adopt a resolution on the adoption of the child on the basis of the opinion of the relevant executive authority without taking into account the consent or opinion of the above persons.

e) When a child who has reached the age of 10 is adopted, his/her consent is necessary. When a child who has reached the age of 7 is adopted, his/her opinion is studied and taken into account by the courts with the participation of an educational worker or a psychologist;

f) If the child lived in the family of the applicant and considers the applicant his/her parent before the application for adoption was submitted, the adoption may be carried out without the consent of the adopted child.

Unlike the consent of biological parents, the consent of guardianship authorities, social service agencies, and foster families does not have the nature of parental rights. Because the legal status of the mentioned persons is close to the legal status of the parents to a certain extent, but it does not completely coincide. Although these persons take care of and educate children, they do not have all the rights and duties that biological parents have. On the other hand, as can be seen from Article 124 of the Family Code, their consent is conditional rather than definitive. So, the court may not give legal importance to this consent, that is, take it into account, guided by the interests of the child.

The Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2009 "On the experience of applying the legislation by the courts when considering civil cases related to adoption and annulment of adoption" states that, "courts should focus on the main idea that in order to ensure the rights and best interests of children in each specific case, they should receive the necessary information about the case, have the opportunity to exercise their rights in the court process on family relations issues affecting their interests, their opinions should be taken into account and the rights of children and the

highest interest must be ensured. When resolving the issue of summoning a ten-year-old child to court, the court should be guided by Article 52 of the Family Code. According to that article, the child has the right to express his opinion during the resolution of any issue affecting his interests in the family, as well as to be heard in the course of investigations. The opinion of children under the age of 10 must be taken into account, except in cases where it is against their interests. Courts must make decisions only with the consent of a child who has reached the age of 10 in the cases provided for in the Family Code” [1]. Consideration of the consent of a child who has reached the age of ten regarding adoption is mandatory in the following cases:

- when the child is adopted;
- when the child’s surname, patronymic, as well as own name are changed;
- when the adopters are written in the birth record book as the parents of the adopted;
- when the child’s name and surname are changed due to the cancellation of adoption.

According to most authors, it is only after the age of ten that a child is able to express his/her will fully consciously and correctly assess the importance of adoption. Some authors believe that each child develops individually, according to his physical and mental abilities. Conducted psychological studies show that it is not difficult for children in modern time to fully express their will at an earlier age. Therefore, it would be more appropriate to reduce the legal age limit from ten years to seven years [7, p. 71-75].

It should be noted that it is important to consider the exception in the family legislation regarding obtaining the consent of a child who lives in the family of the person who wants to adopt and considers the family his/her parent until the application for adoption is submitted (that is, in this case, the possibility of adoption without the consent of the adopted child).

Bibliography

1. “Övladlığa götürmə və övladlığa götürmənin ləğvi ilə əlaqədar mülki işlərə baxılarkən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 29 oktyabr 2009-cu il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/19146>

2. Аблятипова, Н.А., Форостян, А.С. Условия усыновления в российском семейном праве // Вопросы российского и международного права, - 2018. – т. 8. № 5А, - с. 186-192.

3. Антокольская, М.В. Семейное право. Учебник / М.В.Антокольская. - Москва: Юристъ, - 2006. - 336 с.

4. Батурина, Н.И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву: /дис. канд. юрид. наук. / – Волгоград, 2005. – 203 с.

5. Еркиль, Т.В. Порядок и правовые последствия усыновления (удочерения) в Российской Федерации // Молодой ученый, - 2015. № 22 (102), - с. 580-582.

6. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Под ред. П.В.Крашенинникова и П.И.Седугина. - Москва: Издательство НОРМА, - 2005. - 480 с.

7. Лёвушкин, А.Н. Соблюдение интересов ребёнка как условие усыновления (удочерения): вопросы теории и практики // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право, - 2011. № 19, - с. 71-75.

8. Семейное право. Учебник / Б.М. Гонгало, П.В. Крашенинников, Л.Ю. Михеева [и др.]; под ред. П.В. Крашенинникова. - Москва: Статут, - 2019. - 318 с.

*Мехтиева Сакина Сахибжан гызы
Докторант кафедры «Гражданское право»
Бакинского государственного университета*

СОГЛАСИЕ РОДИТЕЛЕЙ ИЛИ ЗАМЕНЯЮЩИХ ИХ ЛИЦ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ УСЛОВИЙ УСЫНОВЛЕНИЯ

В статье указывается, что согласие родителей или заменяющих их лиц является один из основных условий усыновления. Автор на основе анализа и обобщения действующего семейного законодательства, правовой литературы и практики нормативно-правового регулирования в сфере усыновления в зарубежных странах определяет понятие условий усыновления и отмечает их важность. Также в статье выдвигаются обоснованные предложения по усовершенствованию ст. 32 Закона Азербайджанской Республики «О правах ребенка».

Ключевые слова: усыновление, условия, условия усыновления, согласие родителей, согласие органов опеки.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

МУЗИЧУК Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, проректор Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8367-2504>

ЛУКАШ Сергій Станіславович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2957-8052>

ПУРИГА Ірина Петрівна - кандидат економічних наук, Сумська філія Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра юридичних дисциплін (старший викладач)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-9520>

УДК 349.2

DOI 10.32782/NP.2023.3.20

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття «дисциплінарна відповідальність працівників поліції». Здійснено аналіз норм чинного законодавства, яке регулює порядок застосування дисциплінарних стягнень до поліцейських. Узагальнено, що дисциплінарна відповідальність є надважливим чинником забезпечення службової дисципліни в органах та підрозділах Національної поліції України, що в свою чергу забезпечує ефективне та якісне функціонування даного центрального органу виконавчої влади

Ключові слова: державна служба, державний службовець, дисциплінарна відповідальність, працівник, поліцейський, дисципліна, стягнення.

Постановка проблеми

Питання дисципліни є базовим при науковому осмисленні сутності служби у Національній поліції України (далі – поліції), адже закладає ті ціннісні орієнтири, моральні основи, яких має дотримуватися поліцейський. Дисципліна сприяє ефективній роботі працівників поліції, організації та виконанню службових обов'язків. Вона забезпечує стандартизацію процедур, посилює командну дисципліну, координацію дій працівників поліції під час оперативних дій і виконання спільних завдань. Дисципліна вимагає від працівників поліції дотримання правил і процедур, виконання службових обов'язків і додержання високих морально-етичних

стандартів, тобто встановлює комплекс стандартів професійної поведінки, за невиконання яких поліцейські несуть дисциплінарну відповідальність. В умовах воєнного стану, для яких характерним є ускладнення доступу громадськості до здійснення контролю за діяльністю поліції, послаблення можливостей засобів масової інформації висвітлювати широкий спектр напрямків діяльності поліції, саме на службову дисципліну покладається першочергова роль у забезпеченні високого рівня професійності поліцейських. Саме тому питання наукового осмислення дисциплінарної відповідальності працівників поліції постає наразі одним із основних та базових у науковій думці.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні аспекти, пов'язані із дисципліною праці працівників поліції, у своїх наукових працях розглядали: Г.С. Іванова, О.П. Ігнатенко, М.І. Іншин, П.М. Каркач. В.С. Ковригіна, Л.В. Могілевський, О.Д. Новак, С.В. Подкопаєва, А.Ю. Подорожній, Є.Ю. Подорожній, О.М. Ярошенко та інші дослідники, які сформувавши категоріальний апарат з даної проблематики, визначали основні напрямки для подальших досліджень. У той же час виникає необхідність у проведенні більш комплексних, міждисциплінарних досліджень у даній проблематиці.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні сутності поняття та основних особливостей дисциплінарної відповідальності працівників поліції. Для досягнення вказаної мети були поставлені наступні завдання: на основі аналізу наукових поглядів вчених з'ясувати сутність поняття «дисциплінарна відповідальність»; на основі опрацювання норм чинного законодавства розглянути особливості дисциплінарної

відповідальності досліджуваної категорії працівників.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в роботі дістала подальшого розвитку характеристика визначення поняття та особливостей дисциплінарної відповідальності працівників поліції.

Виклад основного матеріалу

Для осмислення сутності дисциплінарної відповідальності необхідно спершу звернутися до нормативно-правового закріплення даної категорії.

Специфіка виконуваних поліцією завдань обумовлює необхідність забезпечення особливого підходу щодо дисциплінарної відповідальності працівників поліції. У контексті нашого дослідження відзначимо, що стаття 19 Закону України «Про Національну поліцію» закріпила, що у разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону. А підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності, а також застосування до поліцейських заохочень визначаються Дисциплінарним статутом Національної поліції України, що затверджується законом [1].

Зауважимо, що у науковій літературі сформувалась чимала кількість підходів щодо визначення поняття «дисциплінарна відповідальність». Так, С.М. Прилипко вказує, що «дисциплінарна відповідальність працівників є одним із видів юридичної відповідальності, що встановлена законодавством за протиправну поведінку працівника. Вона є обов'язком працівника понести покарання, передбачене нормами законодавства про працю, за протиправне невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків» [2, с. 342].

При цьому зауважимо, що підхід дослідника не охоплює понятійно-категорі-

альне розуміння «дисципліни», під яким ми розуміємо внутрішньо усвідомлене та прийняте на основі морально-значущих цінностей, неухильне, відповідальне, точне, своєчасне, належне дотримання встановлених конкретною особою (самодисципліна), організацією, державою чи міжнародною спільнотою правил поведінки.

Акцентуємо увагу на тому, що ми запропонували авторський підхід до зазначеної дефініції, який має значний гносеологічний потенціал у гуманітарній науці, адже категорія «дисципліни», її внутрішнє розуміння знаходиться на стику права, у тому числі міжнародного права, що логічно впливає із запропонованого визначення, філософії, соціології, педагогіки в частині виховного потенціалу даної категорії в системі освіти, дослідження педагогічного інструментарію закладання дисципліни у свідомість молодшої людини. Такий підхід до категорії «дисципліна», на нашу думку, значно розширює у тому числі розуміння дисциплінарної відповідальності.

Л.Є. Виноградова та М.С. Кельман охарактеризували дисциплінарну відповідальність, як особливий, самостійний вид юридичної відповідальності, якій, безумовно, притаманні загальні ознаки юридичної відповідальності [3, с.45].

У цілому погоджуючись із позицією дослідниці, ми водночас акцентуємо увагу на тих загальних ознаках юридичної відповідальності, притаманних дисциплінарній відповідальності працівників поліції.

1. Специфічні відносини між державою та особою, яка порушила нормативно визначені правила поведінки. При цьому зауважимо, що у випадку дисциплінарної відповідальності в основі таких відносин також лежить трудовий колектив, конкретний підрозділ поліції, з встановленим на рівні законів та підзаконних нормативно-правових актів режимом несення служби.

2. Юридична відповідальність знаходить свій вияв у специфічному покаранні та застосуванні від імені держави заходів примусу. При дисциплінарній же відповідальності покарання розглядається також через призму схилення особи до більш професійного та відповідального виконання покладених на неї обов'язків.

3. Відносини закріплені нормами права, порядок вчинення дій встановлений на нормативно-правовому рівні. При цьому при дисциплінарній відповідальності можемо також виділити колектив (підрозділ поліції) як середовище акумуляції певних притаманних лише йому моральних, естетичних норм, що також відіграють значну регулюючу роль поряд із нормами права.

А.Ю. Подорожній вказує, що мета дисциплінарної відповідальності має два головні аспекти: перший полягає у забезпеченні належної дисципліни праці для подальшого забезпечення ефективного функціонування підприємства (організації, установи тощо), а тому її наявність виступає важливим превентивним заходом вчинення дисциплінарних проступків. Другий аспект полягає у застосуванні до порушника негативних заходів, що, в свою чергу, дозволяє поновлювати порушені трудові (серед іншого і службові) права та уникати негативних наслідків вчинення правопорушення, забезпечувати виховання працівника у дусі дотримання законності і дисципліни праці [4, с. 14–15].

При цьому, продовжуючи думку дослідника, можемо виділити як індивідуальну, так і загальну превенцію. При осмисленні сутності дисциплінарної відповідальності працівників поліції, на нашу думку, першочергова роль відводиться загальній превенції на рівні конкретного трудового колективу (підрозділу), системи поліції та Міністерства внутрішніх справ України загалом. Такий підхід до розуміння загальної превенції дозволяє усвідомити взаємопов'язаність елементів та ширину

системи, у рамках якої необхідно розглядати загальну превентивну функцію дисциплінарної відповідальності працівників поліції.

Таким чином, дисциплінарна відповідальність працівників поліції являє собою визначену в нормах загального та спеціального законодавства міру дисциплінарного впливу, яка може бути застосована по відношенню до поліцейського за вчинення ним дисциплінарного проступку, або іншого проступку, який не передбачено нормами адміністративного, кримінального законодавства.

Розглядаючи особливості притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників Національної поліції України, слід звернути увагу на види дисциплінарних стягнень, серед яких відзначимо: До поліцейських можуть застосовуватися такі види дисциплінарних стягнень: 1) зауваження; 2) догана; 3) сувора догана; 4) попередження про неповну службову відповідність; 5) пониження у спеціальному званні на один ступінь; 6) звільнення з посади; 7) звільнення зі служби в поліції. До курсантів (слухачів), які проходять навчання у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, крім видів дисциплінарних стягнень, визначених цією статтею, застосовується дисциплінарне стягнення у виді призначення поза чергою в наряд - до п'яти нарядів [5].

При цьому однією з ключових особливостей дисциплінарної відповідальності працівників поліції пропонуємо вважати специфічну роль, яка покладена на безпосереднього керівника працівника поліції. Саме від дій останнього, виховної роботи з особовим складом, відповідального проведення відповідних інструктажів часто залежить стан дисципліни в підрозділі поліції. На наше глибоке переконання, саме безпосередній керівник, а не відповідні

перевірки, контролюючі органи має виявляти дисциплінарні проступки на місцях.

Варто також відзначити, що в Законі України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», зокрема статтею 29, було визначено особливості застосування дисциплінарних стягнень у період дії воєнного стану. У разі встановлення за результатами службового розслідування в діях поліцейського дисциплінарного проступку видається письмовий наказ про застосування до нього одного з видів дисциплінарного стягнення з урахуванням особливостей, визначених цією статтею. Дисциплінарні стягнення застосовуються в порядку зростання від менш суворого, яким є зауваження, до більш суворого - звільнення зі служби в поліції. Дисциплінарне стягнення у виді пониження у спеціальному званні на один ступінь не застосовується до поліцейських, які мають первинне спеціальне звання рядовий поліції [5].

Тож, до особливостей дисциплінарної відповідальності працівників Національної поліції слід віднести:

- є інститутом не лише трудового а й службового права;
- наявність особливого переліку підстав та умов настання дисциплінарної відповідальності;
- службове розслідування проводиться спеціально уповноваженими суб'єктами, які формуються та здійснюють свою діяльність у встановленому законом порядку;
- порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності регулюється нормами загального та спеціального законодавства, а відтак, його ключовим принципом є єдність та диференціація правового регулювання;
- існування широкого кола дисциплінарних стягнень, які можуть застосовуватись до особи, яка вчинила дисциплінарний проступок.

Висновок

Таким чином, проведене наукове дослідження дає змогу констатувати, що дисциплінарна відповідальність є надважливим чинником забезпечення службової дисципліни в органах та підрозділах Національної поліції України, що в свою чергу забезпечує ефективне та якісне функціонування даного центрального органу виконавчої влади. Зазначена проблематика потребує подальшого наукового осмислення на міждисциплінарному рівні, зокрема аналізу особливостей службової дисципліни працівників поліції в умовах воєнного стану, ролі безпосереднього керівника в ході виявлення дисциплінарних проступків у цей період.

Література

1. Про Національну поліцію / Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv> (дата звернення 02.05.2023).
2. Трудове право : підручник / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін. ; за ред. В. В. Жернакова. Харків : Право, 2012. 496 с.
3. Виноградова Л.Є. Дискусійні питання відповідальності суддів// *Вісник Верхов. Суду України*. 2004. № 7(47). С. 45-46.
4. Подорожній А. Ю. Організаційно-правові засади притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2018. 20 с.
5. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України / Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19/conv#Text> (дата звернення 10.05.2023).

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що дисциплінарна відповідальність працівників Національної поліції України представляє собою визначену в нормах загального та спеціального трудового законодавства міру дисциплінарного впливу, яка може бути застосована по відношенню до поліцейського за вчинення ним дисциплінарного проступку, або іншого проступку, який не передбачено нормами адміністративного та/або кримінального законодавства.

Констатовано, що дисциплінарна відповідальність є надважливим чинником забезпечення службової дисципліни в органах та підрозділах Національної поліції України, що в свою чергу забезпечує ефективне та якісне функціонування даного центрального органу виконавчої влади.

До ключових особливостей дисциплінарної відповідальності працівників Національної поліції було віднесено: є інститутом не лише трудового а й службового права; наявність особливого переліку підстав та умов настання дисциплінарної відповідальності; службове розслідування проводиться спеціально уповноваженими суб'єктами, які формуються та здійснюють свою діяльність у встановленому законом порядку; порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності регулюється нормами загального та спеціального законодавства, а відтак, його ключовим принципом є єдність та диференціація правового регулювання; існування широкого кола дисциплінарних стягнень, які можуть застосовуватись до особи, яка вчинила дисциплінарний проступок.

Ключові слова: державна служба, державний службовець, дисциплінарна відповідальність, працівник, поліцейський, дисципліна, стягнення.

SUMMARY

It was found that the disciplinary responsibility of the employees of the National Police of Ukraine is a measure of disciplinary influence defined in the norms of general and special labor legislation, which can be applied to a police officer for committing a disciplinary offense, or another offense that is not provided for by the norms of administrative and/or or criminal law.

It was established that disciplinary responsibility is an important factor in ensuring official discipline in the bodies and units of the National Police of Ukraine, which in turn ensures the effective and high-quality functioning of this central body of executive power.

Among the key features of the disciplinary responsibility of the employees of the National Police were: it is an institution not only of labor but also of service law; the presence of a special list of grounds and conditions for disciplinary liability; the official investigation is conducted by specially authorized entities, which are formed and carry out their activities in accordance with the procedure established by law; the procedure for bringing to disciplinary responsibility is regulated by the norms of general and special legislation, and therefore, its key principle is the unity and differentiation of legal regulation; the existence of a wide range of disciplinary sanctions that can be applied to a person who has committed a disciplinary offense.

Key words: public service, public servant, disciplinary responsibility, employee, police officer, discipline, penalty.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

**КАВИН Святослав - аспірант Львівського університету імені Івана Франка
кафедра європейського права, факультет міжнародних відносин**

ORCID: 0000-0002-6189-3848

УДК 314

DOI 10.32782/NP.2023.3.21

Стаття присвячена вивченню формування нормативно-правового поля України у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Проведено аналіз законодавчих та нормативно-правових актів України у сфері інформаційної безпеки. Виокремлені тенденції розвитку правового захисту інформаційного простору України в контексті набуття членства в Європейському Союзі. Також визначені проблеми впровадження сучасних європейських стандартів інформаційної безпеки в умовах становлення національної системи кібербезпеки України. Представлено суб'єктний склад функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки держави, а також функціональний зміст суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: Конституція України, інформаційна безпека України, кібербезпека, національна безпека України, міжнародна інформаційна безпека, інформаційні загрози, нормативно-правові акти, правові засади інформаційних відносин.

Вступ

На сьогодні в Україні закладена основа правового регулювання забезпечення національної безпеки й інформаційної безпеки, зокрема, завдяки чому одержали своє законодавче закріплення основні поняття, що стосуються інформаційної безпеки, а також правове обґрунтування системи її забезпечення.

Водночас, основні нормативно-правові акти у сфері інформаційної безпеки потребують доопрацювання, зокрема щодо визна-

чення й законодавчого закріплення поняття та змісту категорії «система інформаційної безпеки». Разом з тим важливою залишається також проблема неузгодженості термінології в інформаційному законодавстві. Варто зауважити, що в нормативно-правовому полі України відсутні поняття «державної інформаційної політики» та «національного інформаційного простору». Також існує потреба чіткого визначення на законодавчому рівні таких категорій, як «предмет інформаційних правовідносин», «об'єкт інформаційного права».

Важливою проблемою в цьому напрямку залишається також певна несистемність вітчизняної правової політики в інформаційній сфері. Тобто інколи законодавчі акти ухвалюються з метою вирішення суто тактичних завдань, без урахування стратегічних орієнтирів та об'єктивних українських умов. Окрім того, частина інформаційних відносин регулюється підзаконними, а подекуди й відомчими нормативними актами. Відповідно значна кількість питань функціонування інформаційної сфери в Україні залишається досі недостатньо врегульованою на законодавчому рівні, зокрема це стосується проблем у сфері створення, поширення та використання інформації.

Існує також необхідність розробки теоретичних і правових засад забезпечення інформаційної безпеки України. Зокрема, наразі немає усталеного підходу до визначення системи інформаційної безпеки як на доктринальному, так і на нормативному рівнях.

Актуальність вирішення окреслених проблем є очевидною і відповідно потребує детального дослідження.

Мета дослідження

Дослідження формування нормативно-правового поля України у сфері інформаційної безпеки на основі права Європейського Союзу в умовах глобальної інформатизації в контексті набуття членства України в Європейському Союзі.

Аналіз досліджень і публікацій

Твердий і незмінний курс України на Європейську інтеграцію активізував процеси цифрової трансформації держави. У цьому контексті, враховуючи виклики та загрози, що постали перед Україною в інформаційному просторі зумовили виникнення наукового інтересу до проблем правового забезпечення інформаційної безпеки України, систематизації її законодавства в цій сфері, оцінці ефективності чинного юридичного інструментарію, який використовується з метою регулювання захисту інформації, вироблення певної спільної концепції регулювання правовідносини, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки в системі національного права.

Цій проблематиці присвятили свої дослідження відомі вітчизняні науковці-правознавці, зокрема О.А. Баранов [13], Н.Р. Нижник [17], Г.П. Ситник [17], В.Т Білоус [17], В.М. Брижка [14], Є. Захаров [28], Р. Тополевський [28], В. Пилипчук [22], П.М. Сніцаренко [26], Ю.О. Сарачив [26], В.М. Семененко [26], В.А. Ткаченко [26], О.Г. Ярема [30], Довгань О.Д. [16], Перун Т.Ю. [21], Нашинець – Наумова А.Ю. [19], Ткачук Т.Ю. [16], [27], Шемчук В.В. [29], Гаврильців М.Т. [15], Бокалінська О. [20], Малашко О.Є. [18]. Акцент у роботах був сконцентрований на аналізі правового інструментарію інформаційних та кіберзагроз для системи національної безпеки України. Зокрема, досліджувались механізми правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки, а також інституційні засади інформаційної безпеки України. Особлива увага була приділена міжнародному нормативно-правовому співробітництву щодо

інформаційної безпеки в контексті євроатлантичної інтеграції України.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ст. 17 Конституції України, захист інформаційної безпеки, нарівні із захистом суверенітету та територіальної цілісності України, є найважливішою функцією держави та справою всього українського народу [1]. Тож інформаційна безпека, безперечно, є однією з найважливіших складових національної безпеки України.

Правовою основою національної програми забезпечення інформаційної безпеки є: Закон України «Про інформацію» [2], Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [3], Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [4], Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [5], «Стратегія інформаційної безпеки України» [8], «Стратегія кібербезпеки України» [6], «Доктрина інформаційної безпеки України» [9], а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Законом України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. визначено основні напрями державної інформаційної політики, серед яких особливого значення набуває нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки України [2]. У цьому контексті в Концепції Національної програми інформатизації серед основних напрямків інформатизації виділено організаційно-правове забезпечення процесу інформатизації, що передбачає розроблення пакету нормативно-правових актів з питань організації та правового регулювання відносин у сфері інформатизації, зокрема: розроблення системи державних стандартів у галузі інформатизації; сертифікація технічного і програмного забезпечення; захист авторського права та інтелектуальної власності. [3]

Але особливості розвитку інформаційної сфери свідчать про те, що існують об'єктивні передумови для зниження ефективності стратегічного планування та реалізації національної програми забезпечення інформаційної безпеки. До числа таких передумов, насамперед, належить суперечливість роз-

витку національного права внаслідок нерівномірної адаптації правової бази інформаційної безпеки до вимог Європейського Союзу та НАТО [16]. У цьому контексті, з урахуванням глобального проникнення інформаційних технологій у найважливіші сфери життя суспільства, нашій державі необхідно передбачити комплекс правових норм за допомогою яких ефективно забезпечувався б захист інформаційного простору, насамперед враховуючи відповідні міжнародно-правові механізми в цій сфері [24].

Доктрина інформаційної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 47 від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» [9], покладає функції щодо забезпечення інформаційної безпеки на такі органи: Рада національної безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; Міністерство інформаційної політики України; Міністерство закордонних справ України; Міністерство оборони України; Служба безпеки України; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; розвідувальні органи України; Національна поліція України. Доктрина також передбачає, що Національний інститут стратегічних досліджень забезпечує науково-аналітичне та експертне супроводження процесу формування й реалізації державної інформаційної політики [9].

А в загальному кожна державна організація в межах своєї діяльності, реалізуючи функції держави, тією чи іншою мірою виступає суб'єктом державного забезпечення інформаційної безпеки. Існує також система державних органів, для яких окремі напрями забезпечення інформаційної безпеки є безпосередньою функцією. До таких структур в Україні можна віднести: Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національну комісію з питань регулювання зв'язку України, Державну службу України з питань захисту персональних даних, Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення;

Державний комітет України по стандартизації, метрології та сертифікації; а також Головне управління з питань безпекової та оборонної політики, Головне управління забезпечення доступу до публічної інформації.

Важливою складовою правової основи захисту інформаційної безпеки України є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017, метою якого є врегулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням кібербезпеки, як складової національної безпеки України, провадженням діяльності із захисту національних інтересів та національних інформаційних ресурсів у кіберпросторі, кіберзахистом систем електронних комунікацій. [4] У законі визначено принципи забезпечення кібербезпеки України, які ґрунтуються на верховенстві права, гарантії захисту інформації та міжнародному співробітництві. Це дає правову основу для зміцнення взаємної довіри на міждержавному рівні у сфері кібербезпеки та вироблення спільних підходів у протидії кіберзагрозам, а також консолідації зусиль у розслідуванні та запобіганні кіберзлочинам.

Прийняття Закону стало важливим етапом інституалізації національної системи кібербезпеки, який визначив правові та організаційні основи забезпечення захисту національних інтересів України у кіберпросторі. Окрім того, Закон визначив основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, а також основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки. Необхідно відмітити, що в рамках Закону було: удосконалено нормативне забезпечення з питань кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, а також ухвалено порядок її визначення та загальні вимоги до її кіберзахисту; утворено центри забезпечення кіберзахисту в ключових державних інституціях, зокрема: у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службі безпеки України, Національному банку України, Міністерстві інфраструктури України, Міністерстві оборони України, Збройних Силах України; створена та діє урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA; а також утво-

рений Національний центр резервування державних інформаційних ресурсів.

Разом з тим у Законі відмічено, що функціонування національної системи кібербезпеки забезпечується шляхом «досягнення сумісності з відповідними стандартами Європейського Союзу та НАТО», а також з урахуванням «кращих світових практик і міжнародних стандартів з питань кібербезпеки та кіберзахисту». [4] Ці принципи і склали основу для розроблення відповідних нормативно-правових актів, створення єдиної (універсальної) системи індикаторів кіберзагроз і запровадження національної системи аудиту інформаційної безпеки на критично важливих об'єктах кіберзахисту.

Тут також важливо відзначити вимоги для об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (КІІ), затверджені Постановою КМУ «Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури» № 518 від 19.06.2019 [12]. Загальні Вимоги інформаційної безпеки встановлені, з урахуванням міжнародних стандартів та специфіки галузі, до якої належать відповідні об'єкти критичної інформаційної інфраструктури, окрім того, встановлено обов'язковий незалежний аудит інформаційної безпеки, порядок та вимоги до якого також централізовано затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Разом з тим, актуальним залишається комплекс питань, пов'язаних з формуванням основи національної КІІ, зокрема методів захисту її об'єктів, а також питань щодо реалізації та впровадження системи аудиту інформаційної безпеки в Україні. У цьому контексті особливої уваги набуло питання методології та критеріїв формування реєстру об'єктів національної КІІ, а також питання функціонування системи аудиту інформаційної безпеки (ІБ) в Україні. Так, Постановою № 943 КМУ «Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» від 9 жовтня 2020 року затверджено «Порядок формування переліку об'єктів критичної інформаційної інфраструктури», а також «Порядок внесення об'єктів критичної інформаційної інфраструктури до державного реєстру об'єктів критичної інформаційної

інфраструктури, його формування та забезпечення функціонування.» [11]

Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про невідкладні заходи з кібероборони держави» від 26 серпня 2021 р. № 446/2021 ухвалено створення у системі Міністерства оборони України кібервійськ, мета яких – реагувати на загрози у кіберпросторі. [7] Оскільки в українському законодавстві терміна «кібервійська» немає, немає також відповідної нормативно-правової бази для їх діяльності, то Національним координаційним центром кібербезпеки здійснюється розробка законодавчих нормативних актів, що, зокрема, визначатимуть структуру кібервійськ та їх функції. На сьогодні за кібербезпеку України відповідають підрозділи дев'яти органів, зокрема: СБУ, Держспецзв'язку, Кіберполіція, РНБО, НБУ, Мінцифри, Міністерство оборони, Збройні сили та розвідувальні органи. Разом з тим у Міністерстві оборони запропонували назвати цей новий підрозділ Силами кібероборони, оскільки це дасть ширші юридичні можливості в майбутньому.

У цьому контексті необхідно зауважити, що діяльність суб'єктів національної системи кібербезпеки залишається недостатньо скоординованою і такою, що спрямована на виконання лише поточних завдань. Невирішеними залишаються, зокрема, питання оперативного обміну інформацією про кіберзагрози. А з метою покращення координації діяльності суб'єктів сектору безпеки й оборони, які забезпечують кібербезпеку, утворено робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – Національний координаційний центр кібербезпеки, рішення якого сприяють вирішенню найбільш складних проблем у цій сфері.

Відповідно, Нова Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом Президента України № 447 від 26.08.2021 [6], враховує зазначені проблеми, відповідний стан кібербезпечового середовища на національному та міжнародному рівні, а також положення Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття, стратегій кібербезпеки окремих держав ЄС та держав НАТО.

У Новій Стратегії кібербезпеки України визначено виклики для України у сфері кібербезпеки, зокрема, це мілітаризація кіберпростору та розвиток кіберзброї, що дає можливість приховано проводити кібератаки для підтримки бойових дій і розвідувально-підривної діяльності у кіберпросторі; та впровадження нових технологій, цифрових послуг та механізмів електронної взаємодії, що здійснюється безсистемно в частині заходів з кібербезпеки та без належної оцінки ризиків. [6]

Також у Стратегії визначені загрози кібербезпеці України, зокрема, це кібератаки, які спрямовані, насамперед, на інформаційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури з метою виведення їх з ладу (кібердиверсія). Разом з тим набуває поширення використання кіберпростору для вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, а також кримінальних правопорушень, у т.ч. викраденням чутливої інформації (кібершпигунство). [6]

Враховуючи виклики та загрози, що поставили перед Україною у кіберпросторі, критично зростає роль кібербезпеки в процесах цифрової трансформації держави. В цьому контексті в Стратегії визначено передумови та чинники, які формують окреслені загрози, зокрема, це: [6]

- недосконалість нормативно-правової бази у сфері кібербезпеки, а також її застарілість у сфері захисту інформації, повільна імплементація положень європейського законодавства, недостатня врегульованість цифрової складової розслідування кримінальних правопорушень, а також низький рівень правової відповідальності за порушення вимог законодавства у цій сфері;

- відсутність системи незалежного аудиту інформаційної безпеки та механізмів розкриття інформації про вразливість в умовах динамічної цифровізації всіх сфер державного управління та життєдіяльності держави;

- відсутність законодавчого акта про критичну інфраструктуру України та її захист, що значно ускладнює формування системи кіберзахисту такої інфраструктури;

Важливе значення для ефективного функціонування системи забезпечен-

ня інформаційної безпеки держави має її суб'єктний склад, компетенція суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки та належна організація взаємодії між ними.

Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28 грудня 2021 р. № 685/2021 була затверджена Стратегія інформаційної безпеки України, яка визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам. Метою Стратегії є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави та її інформаційного простору. Досягнення мети здійснюватиметься шляхом ужиття заходів щодо стримування та протидії загрозам інформаційній безпеці України та нейтралізації інформаційної агресії, а також шляхом розвитку міжнародної співпраці у сфері інформаційної безпеки на засадах партнерства та взаємної підтримки. [8]

У Стратегії визначено національні виклики та загрози, серед яких відмічено несформованість системи стратегічних комунікацій та недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності.

Щодо несформованості системи стратегічних комунікацій, зазначено наступне - в Україні триває процес становлення системи стратегічних комунікацій, однак ще не створено дієвого механізму координації і взаємодії між усіма органами державної влади, залученими до здійснення заходів із протидії загрозам в інформаційній сфері. Зазначене послаблює можливості до розбудови комплексного стратегічного планування інформаційного потоку, здійснення системної комунікативної діяльності Кабінету Міністрів України, об'єднання всіх ключових суб'єктів у сфері інформаційних відносин, суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо ефективного захисту національного інформаційного простору, утвердження позитивного іміджу України, реалізації цілей захисту національної безпеки України в інформаційній сфері. [8]

Щодо недосконалості регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності, за-

значено наступне - регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності не відповідає сучасним викликам та загрозам. Це перешкоджає розвитку українського медіаринку, ускладнює ведення бізнесу у цій сфері, зберігає залежність засобів масової інформації від їх власників, а також не забезпечує додержання професійних стандартів діяльності журналістів.

У Стратегії також визначено механізми реалізації зазначеної мети та завдань, зокрема з розподілом функцій між суб'єктами, в безпосередню компетенцію яких входять забезпечення інформаційної безпеки. Зокрема, відзначено: [8]

Важливим акцентом є те, що до реалізації Стратегії відповідальними державними органами можуть залучатися наукові та науково-дослідні установи, які забезпечують науково-аналітичне та експертне супроводження процесу формування та реалізації державної інформаційної політики.

Нормативно-правове забезпечення реалізації Стратегії здійснюватиметься шляхом системного перегляду та внесення змін до відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів в інформаційній сфері.

Цікавою з правової точки зору, є ідея «створення інформаційно-аналітичної системи формування національних індикаторів ІБ», яка відповідала б нинішнім європейським стандартам і практикам. Ідея була закладена ще в 2017 році Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України (ДССЗЗІ) в «Концепції впровадження системи аудиту інформаційної безпеки («Дорожня карта»)» і знайшла своє відображення в Постанові Кабінет Міністрів України «Деякі питання проведення незалежного аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури» № 257 від 24 березня 2023 р., якою визначено основні засади щодо реалізації та впровадження системи аудиту інформаційної безпеки в Україні та затверджено порядок організації та проведення незалежного аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури держави», якою затвердив Порядок проведення такого аудиту [10].

У цьому контексті були визначені ключові задачі, зокрема: 1) розроблення систе-

ми національних індикаторів ІБ, з метою «впровадження єдиної (універсальної) системи індикаторів кіберзагроз з урахуванням міжнародних стандартів з питань кібербезпеки та кіберзахисту» 2) організація аудиту ІБ в Україні, зокрема, «впровадження системи аудиту ІБ на національному рівні та використання послуг аудиту ІБ, що можуть надаватися національними державними аудиторами.

Одним із найважливіших питань у сфері розбудови забезпечення інформаційної безпеки в Україні є впровадження системи стратегічного управління. Його основні складники – це система інформаційно-аналітичного забезпечення, система обґрунтування рішень, система ухвалення рішень, система забезпечення реалізації рішень. Ці процедури мають бути чітко регламентовані та нормативно закріплені. Аналіз визначеної чинним законодавством України компетенції державних органів, на які покладаються завдання щодо забезпечення інформаційної безпеки, дозволяє дійти висновку, що, з погляду функціональних завдань суб'єктів, система забезпечення інформаційної безпеки держави оптимально забезпечується силовими структурами.

У цьому контексті Ткачук Т.Ю. зауважує, що доцільно побудувати єдину систему суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, на які безпосередньо покладається виконання заходів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, ранжувавши їх за основними сферами відповідальності. Відповідно, таким чином, можна вести мову про те, що, з погляду функціональних завдань суб'єктів, система забезпечення інформаційної безпеки держави складається з таких підсистем: підсистема інформаційної розвідки; підсистема інформаційного захисту, яка включає в себе підсистему захисту інформації та підсистему захисту від інформаційних впливів; підсистема інформаційного впливу. [27]

Тут важливим є досвід Європейського Союзу у сфері забезпечення інформаційної безпеки і відповідно адаптація правових стандартів, що мають місце в державах Європейського Союзу. Тут основу складають *Стратегія Єдиного Цифрового Ринку (Digital Single Market Strategy)* та *Європейський Поря-*

док денний з питань безпеки (European Agenda on Security). І це є пріоритетним напрямком нашої держави в контексті розбудови національної системи інформаційної безпеки. [25]

У зв'язку з актуальністю безпеки інформаційного простору, в інститутах Європейського Союзу сформувався концептуальне бачення майбутнього міжнародно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки, яке полягає в попередженні злочинів, пов'язаних із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Зокрема, у січні 2023 р. набула чинності Директива (ЄС) 2022/2555 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про заходи щодо високого спільного рівня кібербезпеки в Союзі, яка вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972, та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (Директива NIS 2) (*Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive)*), яка закріплює єдині правила та вимоги у сфері кібербезпеки для всіх держав ЄС, але разом з тим залишила за кожною країною ЄС право вживати власних заходів щодо імплементації норм цієї Директиви в національне законодавство з урахуванням національних інтересів. У цьому контексті важливим для України є формування в рамках правової платформи ЄС концепції міжнародної інформаційної безпеки, яка передбачала б комплексне вирішення проблеми, зокрема прийняття нормативно-правових актів про забезпечення інформаційної безпеки, у яких необхідно закріпити: основні загрози безпеці в інформаційному просторі; основні засади забезпечення інформаційної безпеки; детально прописати принципи міжнародного співробітництва в боротьбі із злочинами в інформаційній сфері, зокрема кіберзлочини; визначити ефективні та дієві механізми правової відповідальності в інформаційному просторі аж до створення спеціального національного органу щодо розслідування злочинів в інформаційній сфері.

Враховуючи сучасні реалії цифровізації суспільства, Україна формує свою політику безпеки на основі міжнародної співпраці з ЄС, у т. ч. з Європейськими інституціями, у рамках євроінтеграційних процесів України щодо набуття членства в ЄС, інтегруючи свої національні ресурси кіберзахисту в межах вимог права Європейського Союзу. Тут важливо відмітити Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/881 від 17 квітня 2019 року про Агентство Європейського Союзу з питань мережевої та інформаційної безпеки (ENISA) та про сертифікацію кібербезпеки інформаційно-комунікаційних технологій, а також про скасування Регламенту (ЄС) № 526/2013 (Акт про кібербезпеку) /*Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act)*/, яким визначається створення європейських схем сертифікації кібербезпеки з метою забезпечення адекватного рівня кібербезпеки продуктів і послуг ІКТ у ЄС, а також створює нові механізми для розвитку європейської стратегічної автономії, що має важливе значення для підвищення безпеки Європейського єдиного цифрового простору. Але співпраця із спеціальними інституціями Європейського Союзу, зокрема щодо забезпечення інформаційної безпеки критично-важливих інфраструктур носить обмежений характер, оскільки інформація щодо національних критичних структур має статус секретної й охороняється національним законодавством. Відповідно це є основною проблемою під час створення дієвих і ефективних механізмів забезпечення національної безпеки так як у ЄС відсутня уніфікована правова платформа щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту критично-важливої інфраструктури від кібератак. Таке відношення власне диктує застосування насамперед силових механізмів щодо протидії кіберзлочинності, як найбільш ефективних в умовах трансформації сучасної системи міжнародної безпеки

Разом з тим Україна активно модернізує власні сектори безпеки в кіберпросторі

відповідно до права ЄС, зокрема шляхом упорядкування нормативної бази для забезпечення цілісності державної політики у вказаній сфері, а також вироблення єдиних принципів щодо забезпечення стійкості і стабільності інформаційного простору. У цьому контексті Україна є активним учасником усіх безпекових процесів у Європі, а також активно забезпечує процес створення власних сил швидкого реагування на кіберзагрози, зокрема CERT та кібервійськ. Це власне і є національною платформою формування організаційно-правової основи забезпечення національної кібербезпеки України в контексті адаптації вітчизняного законодавства до стандартів права ЄС у цій сфері.

У відповідності з правом Європейського Союзу в Україні тривають процеси гармонізації та введення в дію сучасних міжнародних стандартів інформаційної безпеки, насамперед – серії міжнародних стандартів ISO/IEC 27000, розроблених Міжнародною організацією з стандартизації (ISO) спільно з Міжнародною електротехнічною комісією (IEC). Впровадження системи управління інформаційною безпекою (СУІБ) відповідно до ISO/IEC 27000 дозволяє оптимізувати процес захисту і дає можливість максимально забезпечити захист інформації і мінімізувати ризики інформаційної безпеки в сукупності з оцінками ефективності інвестицій у забезпеченні безпеки і захисту інформації.

У перспективних планах гармонізації національної правової системи інформаційної безпеки з правом Європейського Союзу є необхідність продовження і розширення діяльності зі створення умов для формування системи міжнародної інформаційної безпеки на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Зокрема, необхідність у підготовці й ухваленні нормативно-правових актів, що регламентують застосування принципів і норм міжнародного права у сфері використання інформаційних та комунікаційних технологій.

Таким чином, необхідно активно охороняти свій інформаційний простір і приділяти першочергову увагу захисту критично важливої інфраструктури як ключової умови національної безпеки.

Висновки

Україна отримала статус держави-кандидата на членство в ЄС, відповідно це зумовлює необхідність імплементації підходів актів права ЄС у національне законодавство України із впровадженням відповідних стандартів, зокрема у сфері інформаційної безпеки.

Разом з тим аналіз законодавчої бази України в галузі інформаційної безпеки в контексті набуття членства в ЄС, виявив ряд проблем щодо гармонізації відповідного законодавства України з правом Європейського Союзу. Зокрема, по-перше, відсутність єдиного трактування базових понять у сфері інформаційної безпеки відповідно до стандартів визначеним правом ЄС; по-друге, неоднозначне тлумачення в Українському законодавстві та відповідно, застосування на практиці норм права у сфері інформаційної безпеки; по-третє, невизначеність на законодавчому рівні щодо реалізації функції забезпечення інформаційної безпеки та механізмів протидії інформаційним загрозам; по-четверте, обмеженість відповідних інформаційно-комунікаційних зв'язків між силовими суб'єктами України та ЄС щодо інформаційної безпеки критичної інфраструктури.

Для комплексного вирішення виявлених проблем у процесі набуття участі в ЄС, необхідно імплемувати законодавчі ініціативи ЄС в Українське законодавство, зокрема:

затвердити в українському законодавстві єдине трактування базових понять у сфері інформаційної безпеки відповідно до стандартів, визначених правом ЄС;

кодифікувати українське законодавство у сфері інформаційної безпеки згідно зі стандартами встановленими ЄС, що дасть можливість єдиного розуміння норм права в процесі реалізації функції забезпечення інформаційної безпеки;

закріпити в українському законодавстві механізми протидії інформаційним загрозам, що базуються на принципах управління ризиками, визначених правилами встановленими ЄС;

забезпечити структурну систематизацію українського законодавства у сфері інформа-

ційної безпеки згідно зі стандартами та правилами закріплених правом ЄС;

затвердити в українському законодавстві перелік злочинів в ІТ-сфері, а також кримінальну відповідальність за злочини в ІТ-сфері, встановлені нормативно-правовими актами ЄС;

затвердити в українському законодавстві регламент міжнародних інформаційно-комунікаційних зв'язків між силовими суб'єктами України та ЄС у сфері забезпечення інформаційної безпеки, зокрема критичної інфраструктури як ключової умови національної безпеки.

З огляду на глобальний розвиток інформаційного суспільства та динаміку суспільних інформаційних відносин, Національне законодавство України потребує подальшого узгодження з чинними міжнародно-правовими актами у сфері інформаційної безпеки та імплементації існуючих міжнародно-правових стандартів. Ефективність реалізації цього процесу досягається на основі активного розвитку правотворчої діяльності України у цій сфері. Це посилить вплив нашої держави як суб'єкта міжнародного права та сприятиме удосконаленню правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки.

Література

1. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

2. Закон України «Про інформацію»
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

3. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації»
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

4. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

5. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

6. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» від 26.08.2021 р. № 447/2021

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

7. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про невідкладні заходи з кібероборони держави» від 26 серпня 2021 р. № 446/2021

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/446/2021#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

8. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28 грудня 2021 р. № 685/2021

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

9. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» від 25.02.2017 № 47/2017

URL: www.president.gov.ua/documents/472017-21374

(дата звернення: 27.04.2023).

10. Постанова Кабінету Міністрів України № 257 від 24 березня 2023 «Деякі питання проведення незалежного аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури»

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2023-%D0%BF#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

11. Постанова Кабінету Міністрів України № 943 від 9 жовтня 2020 «Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури»

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2020-%D0%BF#Text>

(дата звернення: 27.04.2023).

12. Постанова Кабінету Міністрів України № 518 від 19.06.2019 «Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури»
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-2019-%D0%BF#Text>
(дата звернення: 27.04.2023).
13. Баранов О.А. Базовий принцип інформаційного права – забезпечення інформаційної безпеки. Запобігання новим викликам та загрозам інформаційній безпеці України: правові аспекти: матеріали наук.-практ. конф. м. Київ, 6 жовт. 2016 р. / упоряд. В.М. Фурашев. Київ: Вид-во “Політехніка”. 2016. С. 29-35.
14. Брижко В.М. Основи систематизації інформаційного законодавства: теоретичні та правові засади: монографія. Київ: ТОВ “Пан-Тот”, 2012. 304 с
15. Гаврильців М.Т. Інформаційна безпека держави в системі національної безпеки України Юридичний науковий електронний журнал № 2/2020 с. 200-203
16. Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю. Концептуальні засади законодавчого забезпечення інформаційної безпеки України ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО. № 1(28)/2019 с.86-99
17. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навчальний посібник. Ірпінь : Акад. ДПС України, 2000. 304 с.
18. Малашко Олександр Євгенійович Адміністративно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки в Україні у контексті європейської інтеграції Кваліфікаційна наукова праця (ДИСЕРТАЦІЯ) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, 2020
19. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія / А.Ю. Нашинець-Наумова. – Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – 168 с
20. Ольга Бакалінська, Олександр Бакалінський Правове забезпечення кібербезпеки в Україні Підприємництво господарство і право 9/2019 с.100-108
21. Перун Тарас Степанович Адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки в Україні УДК 342.6:342.922(477) Кваліфікаційна наукова праця (ДИСЕРТАЦІЯ) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, 2019
22. Пилипчук В.Г. Актуальні питання захисту прав, свобод і безпеки людини в сучасному інформаційному суспільстві. Проблеми захисту прав людини в інформаційному суспільстві: збірник матеріалів наук.-практ. конф. / упорядн. Фурашев В.М., Петряев С.Ю. (НДІП НАПрН України, НІСД, Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НТУУ “КПІ”). Київ: Вид-во “Політехніка”. 2016. С. 6-8.
23. Попова Т. Безпека інформаційного простору України. Координувати чи ні? URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28337376.html> (дата звернення: 28.08.2018)
24. С.Я.Кавин До питання поняття інформаційної безпеки в національному та міжнародному праві // Juris Europensis Scientia – 2022 № 4 – С.95-101
25. С.Кавин, І.Брацук Нормативно-правові механізми забезпечення кібербезпеки в нових державах – членах ЄС // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2021 -- № 2 (117) – С.30-38
26. Сніцаренко П.М., Саричев Ю.О., Семенов В.М., Ткаченко В.А. Удосконалення чинного інформаційного законодавства України як необхідна умова адекватності заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки держави. Збірник наукових праць Центру воєнностратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2018. № 2(63). С. 68-74.
27. Ткачук Тарас Юрійович Правове забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України УДК 336.7:340.5:347.7 Кваліфікаційна наукова праця (ДИСЕРТАЦІЯ) на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 — адміністративне

право і процес; фінансове право; інформаційне право (081 — Право) 2019

28. Тополевський Р., Захаров Є. Коментарі до проекту Закону України “Про інформаційну безпеку України” від 22.09.04 р. № 5732. URL: <http://khp.org/index.php?id=1105737155> (дата звернення: 05.03.2019).

29. Шемчук В.В. Конституційно-правове забезпечення інформаційної безпеки сучасних держав: порівняльно-правовий аналіз УДК 342.5: 351.862.4 Кваліфікаційна наукова праця (ДИСЕРТАЦІЯ) на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 — конституційне право; муніципальне право (081 — Право) 2020

30. Ярема О.Г. Предмет правового забезпечення інформаційної безпеки в інформаційному праві. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Право. 2016. № 2. С. 244-252.

Sviatoslav Kavyn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6189-3848>

Ivan Franko University of Lviv

1 University Street, Lviv, Ukraine, 79000

Postgraduate student, Department of European Law

Faculty of International Relations

Phone: + 380631756263

Email: kavynsviatoslav@gmail.com

УДК 314

REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF INFORMATION SECURITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ACQUIRING MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION

The article is devoted to the analysis of the formation of the regulatory and legal field of Ukraine based on the experience of the European Union in the context of the European integration of Ukraine. There was carried out an analysis of legislative and regulatory acts of Ukraine in the field of information security, in particular cyber security and countering cyber sabotage, cyber espionage and cyber crime in the information space. In this context, there were investigated the conceptual principles of

legislative provision of information security of Ukraine in accordance with the legislation of Ukraine on provision of information security, as a component of national security of Ukraine. There are highlighted the tendencies in the development of the protection of the information space of Ukraine in the modern information society. There are determined the main problems of the information legislation of Ukraine in the field of creation, distribution and use of information and the ways to solve them. There are also identified the problems of implementing modern information security standards in the conditions of the formation of the national cyber security system of Ukraine. The subject composition of the functioning of the state information security system is presented, as well as the functional content of the subjects of information security.

Ukraine received the status of a candidate state for membership in the EU, accordingly, this necessitates the implementation of the approaches of EU legal acts into the national legislation of Ukraine with the implementation of relevant standards, particularly in the field of information security. In the plans for harmonization of the national legal system of information security with the law of the European Union, there is a need to continue and expand activities to create conditions for the formation of an international information security system based on generally recognized principles and norms of international law. In particular, the need for the preparation and adoption of normative legal acts regulating the application of the principles and norms of international law in the field of the use of information and communication technologies.

In this manner, it is necessary to actively protect the information space and pay primary attention to the protection of critical infrastructure as a key condition of national security.

Keywords: Constitution of Ukraine, information security of Ukraine, cyber security, national security of Ukraine, international information security, information threats, regulatory and legal acts, legal foundations of information relations.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПЛАТІЖНИХ СИСТЕМ ЯК ЗАПОРУКА СТАБІЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

ЛАТКОВСЬКИЙ Павло Павлович - кандидат юридичних наук, доцент,
Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного
університету «Одеська юридична академія» кафедра конституційного,
адміністративного та фінансового права

ORCID: 0000-0002-2406-766X

УДК 336.76:005.591.2

DOI 10.32782/NP.2023.3.22

Стаття присвячена дослідженню ефективності платіжних систем, які є запорукою стабільного функціонування фінансової системи та економіки країни загалом. Підкреслено, що підвищена увага до платіжних систем, як однієї з важливих складників банківської системи, спричинена багатьма аспектами, серед яких всеохоплююча цифровізація та глобалізаційно-інтеграційні процеси. Зазначено, що необхідно удосконалювати українське платіжне законодавство шляхом прийняття відповідних змін для того, щоб сприяти стабільному функціонуванню фінансової системи через міжнародну співпрацю.

Звернено увагу на цифрові гроші Національного банку як електронної форми грошової одиниці України, яка є законним платіжним засобом на території України та приймається фізичними і юридичними особами для проведення платіжних операцій. Аргументовано впровадження e-гривні на платіжному ринку України, запуск якої планується на кінець року. Розглянуто проєкт концепції цифрової гривні, яка покликана виконувати всі функції грошей та доповнювати в цьому готівкову та безготівкову форму гривні. Зазначено, що використання e-гривні має бути зручним та доступним для всіх верств населення, юридичних осіб, державних органів, банків та небанківських установ.

Зроблено висновок, що розробка та впровадження e-гривні повинні сприяти удосконаленню платіжної інфраструктури України, цифровізації економіки, забезпеченню економічної безпеки держави, зростанню рівня про-

зорості розрахунків, підвищенню довіри до національної валюти, підтриманню цінової та фінансової стабільності як запоруки стійкого економічного зростання.

Тож аргументовано, що досягнення інформаційних технологій дозволяють розвинути нові форми електронних платежів, які знаходяться на стадії впровадження. Важливим питанням для цифрових валют є те, як їх контролювати з метою запобігання корупції та не допускати зловживань для відмивання коштів.

Ключові слова: фінанси, фінансова система, платіжні системи, цифрова валюта, електронні гроші.

Постановка проблеми

Фінансова система України функціонує сьогодні в складних умовах. Рік війни показав героїзм та незламність українського народу, виявив сильні та слабкі сторони державного управління. Ключовими викликами для економіки країни стало падіння виробництва та послаблення стійкості державних фінансів. Через це посилилися ризики для публічних фінансів та багатьох інститутів фінансової системи. Враховуючи те, що функціонування фінансової системи залежить від взаємозв'язків між різними її інститутами, серед завдань які постають перед країною, – ефективне використання наявних фінансових ресурсів. Зростаючі потреби витрат на оборону країни, соціальну підтримку громадян та відновлення зруйнованої війною інфраструктури вимагають

перегляду підходів до формування фінансової політики в країні з метою ощадливого та ефективного використання фінансових ресурсів.

Зі вступом у світовий цифровий простір та переходом на новий рівень розвитку очікується прозорість ефективного використання публічних фінансів з поступовою адаптацією до цифрового середовища. Так звану «революцію» у фінансах можуть створити цифрові гроші центральних банків.

Фінанси, виражаючи суспільні відносини, мають свою специфіку в кожному інституті фінансової системи. Нині готується концепція нової Стратегії розвитку фінансового сектору, затвердження якої планується на червень. Її розроблення передбачено Меморандумом про економічну та фінансову політику з Міжнародним валютним фондом.

Стрімкий розвиток сфери цифрових валют, який спостерігається в останні роки, відбувається з використанням різних технологій та застосуванням різних моделей правового регулювання. Центральними банками багатьох країн досліджується прагнення до зменшення частки готівкових розрахунків в обігу з метою підвищення швидкості, зручності і прозорості платежів. Національний банк України, як і центральні банки країн Європейського Союзу, почав вивчати ще у 2016 році можливість випуску власної цифрової валюти (e-гривні), що було пов'язане зі стрімким зростанням ролі інновацій у фінансовому секторі та появою на ринку нових платіжних технологій. Із запровадженням нової правової дефініції «цифрові гроші Національного банку України» постає необхідність у науковому дослідженні їх впровадження та з'ясування їх впливу на стабільність функціонування фінансової системи.

Метою статті є дослідження ефективності платіжних систем як запоруки стабільного функціонування фінансової системи.

Виклад основного матеріалу

Виконуючи провідну роль в економіці країни, платіжні системи забезпечують здійснення суб'єктами правових відносин переказу коштів і розрахунків за зобов'язаннями,

що виникають у процесі фінансової діяльності держави, адже відомо, що надійність та ефективність платіжних систем є запорукою стабільного функціонування фінансової системи та економіки країни загалом. Підвищена увага до платіжних систем, як однієї з важливих складників банківської системи, спричинена багатьма аспектами, серед яких всеохоплююча цифровізація та глобалізаційно-інтеграційні процеси. Важливими питаннями постають максимальна доступність та зручність виконання платіжних операцій, спрощення процедур доступу для надання платіжних послуг та отримання якісної платіжної послуги. У складних умовах повномасштабної війни в Україні продовжується реформа фінансового сектору згідно зі стандартами Європейського Союзу, послідовно виконуючи вимоги Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, поступово наближуючи правове регулювання фінансового сектору України до стандартів і правил ЄС, імплементуючи в українське законодавство акти права ЄС.

Національний банк у 2022 році розробив нормативно-правові акти, спрямовані на реалізацію вже прийнятих євроінтеграційних законів у сфері платіжних послуг, захисту прав споживачів тощо. Нормативно-правові акти Національного банку передбачають впровадження таких актів ЄС, як: Директива (ЄС) 2015/2366 [1], Директива 2009/110/ЄС [2]. Важливо, щоб також відповідні зміни були проведені в українському платіжному законодавстві, сприяючи стабільному функціонуванню фінансової системи через міжнародну співпрацю.

Відповідно до ст. 7 п. 7 Закону України «Про Національний банк України» Національний банк визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських та платіжних технологій, створює та забезпечує безперервне, надійне та ефективне функціонування, розвиток створених ним платіжних, облікових систем, національної системи електронної дистанційної ідентифікації Національного банку (системи BankID Національного банку), встановлює умови взаємодії суб'єктів у таких системах, контролює створення платіжних інструментів, систем автоматизації банківської діяльності та ді-

яльності на платіжному ринку, засобів захисту інформації про банківську діяльність та діяльність на платіжному ринку [3]. Цифрові гроші Національного банку як електронна форма грошової одиниці України є законним платіжним засобом на території України, приймається фізичними і юридичними особами для проведення платіжних операцій та розрахунків тільки у випадках, передбачених законодавством України. Серед функцій Національного банку є здійснення емісії цифрових грошей Національного банку, визначення порядку їх випуску, зберігання та погашення, а також особливості виконання платіжних операцій з їх застосуванням. Причому Правління Національного банку приймає рішення про емісію валюти України, цифрових грошей Національного банку та вилучення з обігу банкнот і монет. Емісія цифрових грошей Національного банку здійснюється тільки в безготівковій формі відповідно до Закону України «Про платіжні послуги».

Враховуючи те, що розвиток сучасних інформаційних технологій спричинив цифровізацію всіх сфер нашого життя, у тому числі, у сфері фінансів, дозволивши перевести цю сферу з паперової у цифрову форму, оперативно здійснюючи різні операції, постає питання визначення ролі цифрових валют у фінансовій системі країни та дослідження ефективності платіжних систем як запоруки стабільного функціонування фінансової системи.

Слід зазначити, що розглядалися дві моделі впровадження е-гривні на платіжному ринку: централізовану та децентралізовану. У випадку централізованої моделі емісію здійснює регулятор. У разі децентралізованої – випуск учасниками платіжного ринку під наглядом Національного банку України. До переваг централізованої системи НБУ відніс прозорість схеми, зниження витрат при використанні блокчейн-технологій у порівнянні з картковими платіжними системами та зменшення обігу готівки. Були передбачені і недоліки: збільшення навантаження власне на Національний банк щодо впровадження нових регуляторних актів, розробка платформи «Електронна гривня», робота з кінцевими користувачами (що не

властиво для нього) та зміщення ліквідності з банківської системи до регулятора. Спроба знайти модель впровадження е-гривні на платіжному ринку закінчилась прийняттям централізованого варіанту.

Звертаючись до Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 5 квітня 2001 року [4] (Закон втратив чинність на підставі Закону України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021) законодавцем було унормовано поняття електронного платіжного засобу, яке розглядалося як платіжний інструмент, що надає його держателю можливість за допомогою платіжного пристрою отримати інформацію про належні держателю кошти та ініціювати їх переказ. У свою чергу, платіжний інструмент визначався як засіб певної форми на паперовому, електронному чи іншому носії інформації, який використовується для ініціювання переказів. До платіжних інструментів законодавством були віднесені документи на переказ та електронні платіжні засоби. Документ на переказ розглядався як електронний або паперовий документ, що використовується суб'єктами переказу, їх клієнтами, кліринговими, еквайринговими установами або іншими установами – учасниками платіжної системи для передачі доручень на переказ коштів.

Оскільки повномасштабне впровадження е-гривні на платіжному ринку України потребувало внесення змін як до чинних Законів України, так і до нормативно-правових актів Національного банку, на час проведення пілотного проєкту із упровадження Платформи «Електронна гривня» та е-гривні було прийнято рішення діяти в рамках нормативної бази, яка регулює обіг електронних грошей в Україні, як достатньої для дослідження технології та можливостей упровадження подібних рішень Національним банком України.

Тож правовими підставами Національного банку на проведення Пілотного проєкту з упровадження Платформи та е-гривні стали Закони України «Про Національний банк України», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про банки і банківську діяльність», Положення про електронні гроші в Україні [Положення про електронні

гроші в Україні. Постанова Правління Національного банку України від 04 листопада 2010 року № 481 (зі змінами)], інші закони України та нормативно-правові акти Національного банку.

В аналітичній записці за результатами пілотного проекту «Е-гривня» зазначено, що на кінець 2018 року в Україні функціонувало 42 внутрішньодержавні та міжнародні платіжні системи, створені резидентами та нерезидентами, а також дві системи, створені Національним банком. Серед них, зокрема: Система електронних платежів Національного банку України (СЕП НБУ), карткові платіжні системи (внутрішньодержавна НПС «ПРОСТІР» і міжнародні MasterCard, VISA та UnionPay International) та системи переказу коштів [5]

Сьогодні діє Закон України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 р. [6], який унормовує загальні засади випуску та використання в Україні цифрових грошей. Закон визначає поняття та загальний порядок виконання платіжних операцій в Україні, встановлює винятковий перелік платіжних послуг та порядок їх надання, категорії надавачів платіжних послуг та умови авторизації їх діяльності, визначає загальні засади функціонування платіжних систем в Україні, загальні засади випуску та використання в Україні електронних грошей та цифрових грошей Національного банку України, установлює права, обов'язки та відповідальність учасників платіжного ринку України, визначає загальний порядок здійснення нагляду за діяльністю надавачів платіжних послуг, надавачів обмежених платіжних послуг, порядок здійснення оверсайта платіжної інфраструктури. Відповідно до цього Закону, електронний платіжний засіб розглядається як платіжний інструмент, реалізований на будь-якому носії, що містить в електронній формі дані, необхідні для ініціювання платіжної операції та/або здійснення інших операцій, визначених договором з емітентом. Електронні гроші – одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатопільового викорис-

тання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей. Цифрові гроші Національного банку України – електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є Національний банк України.

Необхідно відмітити, що перелік емітентів електронних грошей значно розширений прийнятим Законом. Сьогодні емітент електронних грошей - установа електронних грошей або інша визначена Законом юридична особа, яка надає платіжні послуги з випуску електронних грошей та виконання платіжних операцій з ними, у тому числі відкриття та обслуговування електронних гаманців, та має право на надання такої платіжної послуги відповідно до законодавства. Банки мають право надавати платіжні послуги з випуску та виконання платіжних операцій з електронними грошима, у тому числі, відкриття та обслуговування електронних гаманців, лише після включення їх до Реєстру як емітентів електронних грошей.

Зазначимо, що грошові кошти (кошти) існують в Україні у готівковій (формі грошових знаків) та безготівковій (формі записів на рахунках) формах. Вони відповідно до законодавства включають також електронні гроші та цифрові гроші, які існують лише в безготівковій формі. Грошові знаки випускаються у формі банкнот і монет, що мають зазначену на них номінальну вартість. Гривня як грошова одиниця України є законним платіжним засобом в Україні, приймається всіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення платіжних операцій та розрахунків. Електронні гроші, номіновані в гривні, та цифрові гроші використовуються фізичними і юридичними особами для проведення платіжних операцій та розрахунків тільки у випадках, передбачених законами України або нормативно-правовими актами Національного банку України. Під час проведення платіжних операцій використовуються кошти в готівковій або безготівковій формі. Як правило, гроші виконують такі основні функції, як міра цінності, засіб обігу, засіб платежу, засіб збереження та накопичення цінності. Цифрові валюти

центрального банку залежно від схеми використання мають ефективно виконувати функції фіатних грошей. Зокрема, цифрова валюта центрального банку, що зберігається на рахунках, може бути засобом обігу (рахунки, на яких зберігається цифрова валюта центрального банку, можуть відкриватися як у центральному банку, так і в комерційних банках у межах партнерства держави і приватного сектору). Нарахування відсотків на цифрову валюту центрального банку може забезпечити накопичення цінності, що відповідає нормі прибутку інших безризикових активів, таких як короткострокові державні цінні папери.

На саміті Європейського Союзу в червні 2022 року Україна отримала довгоочікуваний статус кандидата на членство в ЄС. Наступний крок зумовлений виконанням так званих семи критеріїв Єврокомісії: від антикорупційної реформи до законодавства в галузі медіа та захисту національних меншин.

Висновки

Підсумовуючи, слід зазначити, що цифровою гривнею є електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є тільки Національний банк України та яку може використовувати будь-хто, але в передбачених законом випадках. Тобто е-гривня – це цифровий аналог гривні, яка обмінюватиметься на готівку або безготівкові кошти у співвідношенні 1:1, це електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є Національний банк. Окрім бланкетної норми, жодних інших правил законодавством не встановлено. Основною відмінністю цифрової валюти центрального банку від інших видів електронних грошей є те, що емітентом останніх може бути банк та інші установи електронних грошей (компанія, яка отримала від регулятора право на випуск та виконання платіжних операцій з електронними грошима), які беруть на себе зобов'язання з їх погашення (зрозуміло, під пильним наглядом НБУ). Необхідно, щоб розробка та впровадження е-гривні сприяла удосконаленню платіжної інфраструктури України, цифровізації економіки, забезпеченню економічної безпеки держави, зростанню рівня прозорості розрахунків, підвищенню довіри

до національної валюти, підтриманню цінової та фінансової стабільності як запоруки стійкого економічного зростання. Важливим питанням постає посилення монетарного суверенітету держави та спроможності Національного банку підтримувати цінову та фінансову стабільність як запоруку стійкого економічного зростання.

Тож досягнення інформаційних технологій дозволили розвинути нові форми електронних платежів, які знаходяться на стадії впровадження. Основним питанням для цифрових валют є те, як їх контролювати з метою запобігання корупції та не допущення зловживань для відмивання коштів.

Література

1. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/2366 від 25 листопада 2015 року про платіжні послуги на внутрішньому ринку. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02015L2366-20151223>
2. Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/110/ЄС від 16 вересня 2009 року про започаткування та здійснення діяльності установами-емітентами електронних грошей і пруденційний нагляд за нею. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02009L0110-20180113>
3. Про Національний банк України. Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>
4. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні. Закон України № 2346-III від 5 квітня 2001 року (втратив чинність).
5. Аналітична записка за результатами пілотного проекту із впровадження платформи «Електронна гривня» та електронних грошей Національного банку України (е-гривні). Київ, 2019. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Analitichna_zapiska_E-grivnya.pdf?v=4
6. Про платіжні послуги. Закон України № 1591-IX від 30.06.2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20?find=1&text=%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE#top>

Latkovskyi Pavlo

**EFFICIENCY OF PAYMENT SYSTEMS
AS A KEY TO THE STABLE FUNCTION-
ING OF THE FINANCIAL SYSTEM**

The article is devoted to the study of the effectiveness of payment systems, which are the key to the stable functioning of the financial system and the country's economy in general. It is noted that the financial system of Ukraine functions today in difficult conditions. Risks for public finances and many institutions of the financial system have increased. Given that the functioning of the financial system depends on the interrelationships between its various institutions, one of the tasks facing the country is the effective use of available financial resources. The growing needs for spending on the defence of the country, social support of citizens and the restoration of infrastructure destroyed by the war require a review of approaches to the formation of financial policy in the country with the aim of economical and efficient use of financial resources.

It is emphasized that increased attention to payment systems, as one of the important components of the banking system, is caused by many aspects, including comprehensive digitalization and globalization and integration processes. It was noted that it is necessary to improve the Ukrainian payment legislation by adopting appropriate changes to promote the financial system's stable functioning through international cooperation.

Attention was drawn to the digital money of the National Bank as an electronic form of the monetary unit of Ukraine, which is a legal tender in the territory of Ukraine and is accepted by individuals and legal entities for payment transactions. The introduction of the e-hryvnia in the payment market of Ukraine, which is planned to be launched at the end of the year, is argued. The project of the digital hryvnia concept, which is designed to perform all the functions of money and complement the cash and non-cash form of the hryvnia, was considered. It is noted that the use of e-hryvnia should be convenient and accessible to all segments of the population, legal entities, state bodies, banks and non-banking institutions.

It was concluded that the development and implementation of the e-hryvnia should contribute to the improvement of the payment infrastructure of Ukraine, digitalization of the economy, ensuring the economic security of the state, increasing the level of transparency of settlements, increasing trust in the national currency, maintaining price and financial stability as a guarantee of sustainable economic growth.

Therefore, advances in information technologies allow the development of new forms of electronic payments, which are at the stage of implementation. An important issue for digital currencies is how to control them to prevent corruption and misuse for money laundering.

Keywords: *finance, financial system, payment systems, digital currency, electronic money.*

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES DURING INVESTIGATIVE ACTIONS

ZAHUMENNYI Oleksandr - Adjunct of the Department of Organization of Educational and Scientific Training of Kharkiv National University of Internal Affairs, police captain (Kharkiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5580-6285>

DOI 10.32782/NP.2023.3.23

The article examines the peculiarities of the use of artificial intelligence technologies during investigative actions. The author analyzes the foreign experience of using artificial intelligence algorithms in criminal proceedings and the possibility of its use in Ukraine. The methodological basis of the research is general scientific and special methods, which are based on the theory of knowledge of legal phenomena, aimed at obtaining complex reliable results. The specificity of the purpose and tasks of the research necessitated the use of the following methods: dialectical, comparative legal, dogmatic, system and structural, modeling, and statistical methods, etc.

It was concluded that today, artificial intelligence is one of the most ambitious directions in the development of information management systems and technologies, which makes it possible to significantly increase the effectiveness of activities in any field, including law enforcement. This circumstance dictates the need for further progressive research into the possibilities of AI, in particular in the field of fighting against crime, as well as consideration of problematic issues of its application, including the ethical nature, legal regulation and responsibility for mistakes made by it.

Keywords: technical means, artificial intelligence, investigative actions, law-enforcement bodies, crime prevention, foreign experience in crime prevention.

Introduction

The rapid development of scientific and technical progress and the wide use of modern information technologies have an undeniable

positive impact on social processes. The issue of the use of modern systems and technologies used during investigative actions has been well researched, but the fast development of them requires constant improvement of their implementation in investigative activities. Such prompt response and the introduction of the latest technologies into the criminal process will ensure an effective and comprehensive investigation of criminal cases.

The analysis of scientific researches on this issue gives us grounds to claim that in the science of the criminal process until now there is no common position regarding the understanding of the place and significance of modern technologies used during pre-trial investigation. Scientific literature discusses the problems of using computer, information, digital, communication and other innovative technologies, including forensic technologies, in the practice of crime investigation [1, p.123–129].

Research methodology

The methodological basis of the research is general scientific and special methods, which are based on the theory of knowledge of legal phenomena, aimed at obtaining complex reliable results. The specificity of the purpose and tasks of the research necessitated the use of the following methods: dialectical, comparative legal, dogmatic, system and structural, modeling, and statistical methods, etc.

The dialectical method is used to determine the international experience of using modern

artificial intelligence technologies in the paradigm of crime prevention and outline the range of unresolved legal problems related to this. On the basis of the comparative legal and the dogmatic methods the interpretation of legal categories was carried out, the understanding of the concepts of «technical means» and «artificial intelligence» was clarified and deepened. Modeling methods came in handy during the research and substantiation of theoretical models of changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine, aimed at improving the legal regulation of the use of information and other modern technologies by employees of operational units when carrying out the tasks of the investigator and inquirer.

Results

One of the achievements of the scientific and technical revolution of the XXI century is the development of artificial intelligence (AI) and robotics, but there is a lack of effective legal regulatory mechanisms in this area. In addition, there is a trend of not so much the impact of law on this sphere as the impact of digital technologies on law. Today, the use of modern information systems and AI technologies during investigative actions is quite relevant and ambitious.

Developed countries of the world consider AI as one of the most important strategies for increasing competitiveness and ensuring national security. The achievements of AI are implemented in various spheres of social life, from medicine and educational activities to digital corporations. AI algorithms make it possible to reproduce the mental activity of people with an automated system. At the same time, such systems and the software for their implementation are the subject to teaching according to the principle of the human brain. It means the accumulation of new information against the background of unsuccessful attempts at any action or ineffective decision.

One of the spheres of active implementation of AI is law enforcement. The use of AI in the fight against crime, both at the stage of pretrial investigation and at the stage of prevention and early response to offenses, provides wide opportunities and high potential [2, p.40–59]. Moreover, law enforcement structures

increasingly began to move from prevention to prediction of crimes (in the United States of America a corresponding term has already appeared – «predicative policing»).

In this context, the heads of law enforcement structures are trying to develop new strategies and reformat their activities based on this paradigm. The last years one of the key areas of implementation of such strategies in developed countries (USA, China, European countries, Japan) is the use of AI and Big Data Technologies. According to experts, the leader of the implementation of AI in the process of fighting against crime is the US Federal Bureau of Investigation. The last decade of the use of AI technologies in the USA is characterized by a rapid transition from the field of theoretical scientific research to the field of concrete practical application. And significant results have been achieved in this field.

Many US cities have implemented data analysis systems that identify trends and predict the likely time and place of crime. Using crime reports, the system identifies areas with the highest likelihood of crime, highlights them on a map, and transmits the information to police officers. This system was developed at the University of California and is known as PredPol. Dozens of police units in Las Vegas, Los Angeles and other cities use this system. PredPol has proven itself positively and now is used outside the United States. Similar systems are used in Germany. The Precobs software also predicts the most likely crime to be committed at a certain place and time.

The use of AI at the stage of pre-trial investigation for the purpose of investigating criminal offenses is actively used when law enforcement agencies already have information about the commission of a criminal offense and the analysis of a large amount of data is required. For example, such tools as NEC Connect are used by the UK police to analyze billions of data collected from financial transactions to identify correlations or patterns of transactions; or the International Child Sexual Exploitation Database (ICSE DB) managed by Interpol, helps to identify victims and/or criminals through the analysis of, for example, furniture and other objects in images of violence or the analysis of background noise in videos. They

have proven to be particularly effective in the fight against crime. Thus, with the help of the NEC Connect program, a search with a very high level of complexity and volume of data, which previously required months of research, can now be performed in a matter of minutes and with a high probability of results [3].

Today AI is actively used in law enforcement activities by many leading countries of the world. For example, in the Netherlands, a machine algorithm based on neurotechnology has been used. By studying and analyzing documentation, as well as incriminating circumstances, the neural network helps police officers to significantly save their working time when conducting criminal proceedings.

Police officers in Great Britain also use the achievements of AI in their activities, given the fact that when investigating criminal offenses they very often have to deal with a large amount of information in order to establish the circumstances that are important in the case. Thus, during the investigation of corruption crimes involving Rolls-Royce Holding, the investigators used the capabilities of the detective robot ACE, developed by the London company Ravn, which main task was to identify valuable information for a criminal case. The robot analyzed 600,000 different text files every day. In total, ACE helped 7 investigators process 30 million documents, thereby speeding up the process of investigating a crime [4].

Fujitsu Laboratories Ltd, together with the University of Electrical Communications in Japan, has developed an algorithm for detaining a criminal in urban conditions, which is based on game theory. This theory mathematically describes the technology of defense and attack as a technology of decision-making. Previously, it was difficult to apply in the city due to the increase of the amount of data because of street network growth. The developed «network compression» technology made it possible to cope with this problem. Algorithms are able to direct security resources according to the movement of people and psychological characteristics of the criminal [2, p.55].

One of the most ambitious global projects for the use of AI in law enforcement is the Police Cloud system created by the Ministry of Public

Security of the People's Republic of China. This system is designed to integrate different types of information, including data regularly collected by the Chinese police (residential addresses, family relationships, religious affiliations, etc.).

A clear example of the use of analytical and predictive models applied in the PRC is the facial recognition system developed by the Guangzhou company Cloud Walk, which tracks people's actions based on when the suspect went and what he did. The system predicts the most likely crime scene. For example, if someone bought a kitchen knife, he does not yet become a suspect. But if he also buys a hammer and a bag, the suspicion rating for that person increases. This software is used in more than 30 cities and provinces of the country and in real time indicates suspicious persons [5].

The principles and tasks of the development of AI technologies in Ukraine are legally recognized as one of the priority directions in the field of scientific and technological research. Ukraine, as a member of the Special Committee on Artificial Intelligence at the Council of Europe, in October 2019 joined the Recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development on Artificial Intelligence (Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/ 0449) [6].

AI is becoming the most important factor in the development of the digital economy of any state; however, possible threats from its use raise questions and require legal guarantees for the safe operation of its systems. In addition, the ethical and legal aspects of its use have not been sufficiently studied, it still does not even have a unanimous definition. There is also a problem of forming the conceptual apparatus of «technical means», «technical systems» and «artificial intelligence» as a factor in the regulation of any new sphere.

In order to solve this problematic issue, the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1556-r, dated December 2, 2020, approved the Concept of the Development of Artificial Intelligence in Ukraine. In this Concept AI is defined as an organized set of information technologies, with the use of which it is possible to perform complex tasks by using systems of scientific methods of research and algorithms

for processing information obtained or independently created during work, as well as to create and use own knowledge bases, decision-making models, algorithms for working with information and to determine ways to achieve set tasks [6].

The use of the possibilities of AI in the work of law enforcement agencies, in particular in the direction of conducting investigative actions, is practically in demand and relevant. The capabilities of software in terms of maintaining law and order give a significant advantage to the human potential in the detection, prevention and early response to offenses. Today, Ukrainian law enforcement agencies are actively using artificial technologies in the following areas: facial recognition; use of drones; ensuring road safety; investigation of criminal offenses; prediction and prevention of offenses [7, p.378–380].

In addition, AI is actively used during the creation of automated systems, databases, for the development of algorithms for criminal offenders searching «without delay», identifying potential victims of criminal offenses and in many other areas in the work of law enforcement.

For example, from December 2017 the National Police of Ukraine started the process of implementing a new system for recording all actions related to detained persons — Custody Records. This system was introduced in order to ensure the basic rights of detainees and to prevent baseless accusations against police officers. The information system Custody Records is a part of the information and communication system Information Portal of the National Police of Ukraine and, thus, is a part of the unified system of databases of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The Custody Records system is being developed at the level of territorial police bodies. In particular, one of its parts — an electronic file with information on all actions regarding a detained person — is regulated at the level of a subordinate regulatory legal act. Further steps should be the normative regulation of the following: 1) the status of the person of the custody officer; 2) infrastructure conditions for the stay of a detained person (zoning of police office); 3) video surveillance systems and work with such data; 4) effective interaction between various officials of law enforcement [8].

Discussion

Regardless of the effectiveness of AI, it should be noted that the results of its work are not always error-free. Undoubtedly, the cases of the assumption of errors by the system are not frequent, but every time they cause a wide public resonance. For example, there was an incident in the USA when the facial recognition system mistakenly «accused» an innocent person, who was wrongly detained by the police and as a result it caused a corresponding reaction from the civil rights union [9, p.106].

In light of this, tech leader Amazon banned police from using its controversial artificial intelligence-based facial recognition software for a year after rights activists raised concerns about the surveillance technology's potential racial prejudice. Amazon said ending law enforcement's use of Rekognition system should give U.S. politicians an opportunity to pass legislation regulating the use of the technology. However, it was pointed out that there were reasons to allow anti-trafficking organizations to continue using it [10].

Similarly, another powerful player in the field of the latest technologies, IBM, represented by the General Director, in its open letter to the US Congress [11] announced the termination of the development of artificial intelligence-based face recognition technology. The company called for «a nationwide dialogue» about whether such technology should be used in law enforcement at all: «IBM strongly opposes and does not condone the use of any technology, including facial recognition technology, for mass surveillance, racial profiling, violations basic human rights and freedoms or any goals that do not correspond to our values and principles of trust and transparency». Frankly speaking, such a decision was not only political, but also business, because the main customer was the US government, and this project did not bring IBM significant income.

The use of the latest technologies and technical means carries a certain danger for both the person and the state. This is caused primarily by the following circumstances:

– vulnerability of technologies on the basis of which critical infrastructures operate (energy supply systems, transport, financial markets,

health care, algorithmic justice, border control, military support, etc.);

– carelessly written computer codes for a significant number of programs, the developers of which pay more attention to profitability than to eliminating vulnerabilities;

– the general lack of transparency of the algorithms that govern the world through the specified critical infrastructure, which is explained by the need to preserve commercial, banking, corporate, official or state secrets and is fixed at the level of a regulatory act or a user agreement that no one ever studies;

- the «black box» of AI (due to the full awareness of the algorithm in the principles of its construction and operation, self-learning, self-development, recursive self-improvement, when the first version search for errors within itself, corrects them, forms an improved version of itself and rewrites itself ad infinitum), because the developers themselves can no longer be sure that they understand all the nuances of its work; in the long term. This calls into question the possibility of human control, including due to the lack of a single vulnerable core, when a certain AI algorithm can be dispersed everywhere by blockchain technology, etc.

Thus, there is an eternal confrontation (the state and civil society, the state or society and the criminal, etc.) to which new challenges are added (the confrontation between AI and ordinary intelligence, homo sapiens and digital man (digital human being or homo numeralis, homo digitalis, homo horologium) [12, p.158–170]. This confrontation has a tendency to become a new higher class of people or a new caste, because the results of revolutionary achievements in the fields of bio-, nano-technologies, neurobiology, and genetics will not be available to everyone at once etc).

Conclusion

The introduction of information technologies (and AI technologies are a part of them) is an integral component of the development of socio-economic, scientific and technical, defense, legal and other activities in the spheres of national importance. The lack of conceptual foundations of state policy in the field of AI does not allow creating and

developing a competitive environment in the specified spheres of activity.

When studying the foreign experience of using AI algorithms in criminal proceedings, the following directions of its implementation can be distinguished: the use of AI for the purpose of preventing criminal offenses; the use of AI at the stage of pretrial investigation for the purpose of investigating criminal offenses; the use of AI in judicial proceedings.

Today, AI is one of the most ambitious directions in the development of information management systems and technologies, which makes it possible to significantly increase the effectiveness of activities in any field, including law enforcement. This circumstance dictates the need for further progressive research into the possibilities of AI, in particular in the field of fighting against crime, as well as consideration of problematic issues of its application, including the ethical nature, legal regulation and responsibility for mistakes made by it.

With the great potential of using AI technologies, it should be taken into account that AI can not only bring invaluable benefits by increasing and multiplying human abilities, expanding the possibilities for solving a large number of social problems. With all the positivity of its potential for society, AI technologies increasingly act as a criminogenic factor, actively used by offenders, thereby producing an increase in the level of crime and leading to the appearance of new types of it. And this will create a real threat to the interests of citizens, society and the state protected by the criminal law.

References

1. Moiseev O. Technologies in criminology and forensic expertise: correlation and distinction. *Law Journal of Donetsk University*. 2010. No. 2 (24). P. 123–129.
2. Yuhno O. The genesis and problematic issues of the use of the latest technologies and artificial intelligence in forensics, expert activity and pre-trial investigation. *Theory and Practice of Forensic Examination and Criminology*. 2021. Vol. 3 (25). P. 40–59. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.04.
3. More than a police records management system. URL: <https://www.necsws.com/police-records-management-system/>.

4. Nekrasov V. How artificial intelligence progresses: a report on recent achievements. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/15/649648/>.

5. A leading enterprise in the Chinese AI industry. URL: <https://www.cloudwalk.com/en/>.

6. On the approval of the Concept of the development of artificial intelligence in Ukraine : order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 02.12.2020 No. 1556-p. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konceptiyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220>.

7. Artemieva K. D. The use of artificial intelligence in the fight against crime // Reforming the legal system in the context of European integration processes: materials of the 6th International Scientific and Practical Conference (Sumy, May 19–20, 2022) / editorial board: prof. A. M. Kulish, Sumy: Sumy State University, 2022. P. 378–380.

8. On the approval of the Instructions for the formation and maintenance of the information subsystem «Custody Records» of the information and communication system «Information Portal of the National Police of Ukraine»: approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 04.24.2022 No. 311. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-22#Text>.

9. Zahumenna Yu. O. Combating cybercrime in Ukraine as a component of ensuring national security. *European Perspectives: a scientific and practical journal*. 2019. No. 2. P. 106–112. URL: <http://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2019/10/zhurnal-yeuropejski-perspektyvy-2019-2.pdf>.

10. Zinchenko P. Amazon banned the police from using its facial recognition system. *Comments UA*. 2022. June 11. URL: <https://it.comments.ua/ua/news/technology/amazon-zapretila-policii-ispol-zovatsvoyu-sistemuraspoznaniya-lic-654509.html>.

11. IBM CEO's Letter to Congress on Racial Justice Reform in IBM Think Policy Blog, June 8, 2020. URL: <https://www.ibm.com/blogs/policy/facial-recognition-sunset-racial-justice-reforms/>.

12. Radutny O. E. Digital person from the point of view of general and information security: philosophical and criminal law aspect. *Information and Law*. 2018. No. 2 (25). P. 158–171.

**Олександр Олександрович
ЗАГУМЕННИЙ,**

ад'юнкт відділу

*організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету*

внутрішніх справ, капітан поліції

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5580-6285>

e-mail: zagummm@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКО- РИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

У статті досліджено особливості використання технологій штучного інтелекту під час проведення слідчих (розшукових) дій. Автор проводить аналіз зарубіжного досвіду використання алгоритмів штучного інтелекту в кримінальному провадженні та можливості його використання в Україні. Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи, які ґрунтуються на теорії пізнання правових явищ, спрямованих на отримання комплексних достовірних результатів. Специфіка мети й завдань дослідження зумовила необхідність використання таких методів: діалектичного, порівняльно-правового, догматичного, системно-структурного, методів моделювання, статистичних методів тощо.

Зроблено висновок, що на сьогоднішній день штучний інтелект є одним із найбільш перспективних напрямів розвитку інформаційних управляючих систем та технологій, що дає змогу значною мірою підвищити ефективність діяльності у будь-якій сфері, зокрема й правоохоронній. Дана обставина обумовлює необхідність подальшого прогресивного дослідження можливостей штучного інтелекту, зокрема у сфері боротьби зі злочинністю, а також розгляду проблемних питань його застосування, у тому числі щодо етичного характеру, правового регулювання та відповідальності за помилки, зроблені з його боку.

Ключові слова: технічні засоби, штучний інтелект, слідчі дії, правоохоронні органи, попередження злочинності, зарубіжний досвід попередження злочинності.

ПИТАННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВА НА РЕПРОДУКЦІЮ ТА РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ПАРТНЕРСЬКИХ СІМЕЙ

ЯКОВЕЦЬ Ірина Станіславівна - д.ю.н., професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового Інституту права імені Князя Володимира Великого МАУП

УДК 347.63

DOI 10.32782/NP.2023.3.24

Стаття розкриває актуальність наукового дослідження теми партнерських сімей в Україні, особливо в контексті доступу до репродуктивних прав та права на репродукцію. Сучасний світ надає медичні можливості застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) різним категоріям сімей, проте ця тема потребує глибокого інтердисциплінарного дослідження перш ніж знайде своє відображення в букві закону. Автор акцентує на недостатньому висвітленні питання в науковій літературі на протигагу нагальності вивчення та осмислення теми.

Сім'я виступає як центральний соціальний інститут, що впливає на формування особистості, її цінності та переконання. Національна наукова думка сформувала глибоке підґрунтя для виведення поняття сім'я у площину закону. Стаття детально розглядає ці питання та наголошує на тому, що національним науковцям під час аналізу треба враховувати швидкий технологічний, медичний, євроінтеграційний та законотворчий прогреси.

В підсумку, стаття підкреслює важливість введення інституту партнерських сімей після комплексного та ґрунтовного дослідження теми, враховуючи інтереси сім'ї, права дітей та етичні норми суспільства і що право на доступ до ДРТ та репродуктивних прав має гарантуватись всім сім'ям на рівній основі та без дискримінації.

Ключові слова: право на репродукцію, репродуктивні права, допоміжні репродуктивні технології, партнерські сім'ї, євроінтеграція.

Однією з найважливіших але вкрай малодосліджених проблем в галузі медичного права є розгляд інституту сім'ї як основи для визначення прав на застосування допоміжних репродуктивних технологій (надалі – ДРТ). Сім'я виступає як основа соціального розвитку суспільства, впливаючи на його демографічні показники, соціальну толерантність і здатність суб'єктів суспільства ефективно співіснувати у суспільстві. Відповідно до цього, вважаємо що визнання сім'ї як основного суб'єкта прав на застосування допоміжних репродуктивних технологій є належним і обґрунтованим з точки зору її ролі у сучасному соціумі, адже саме в сім'ї відбувається соціалізація дитини, яка являє собою процес входження індивіда в соціальне середовище, засвоєння правил, звичаїв, соціальних норм і цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству [1, с. 190]. Використання ДРТ базується на участі спеціалізованих суб'єктів (сімей) та використанні їхніх біоматеріалів з метою запліднення і народження генетично рідних дитини або дітей. Таким чином, подальший вивчення цивільно-правового регулювання застосування ДРТ вимагає глибокого аналізу цих особливостей, особливо з урахуванням суб'єктної сторони питання.

Нагальність наукового дослідження сім'ї як носія права на ДРТ проявляється також через активні структурні ґрунтовні та безповоротні зміни, які на сьогодні зазнає інститут сім'ї, трансформацію сімейних від-

носин та переоцінку сімейних цінностей. Зокрема науковою спільнотою сформовано такі висновки, що сьогодні:

- значних перетворень зазнав інститут материнства та батьківства: доступ до ДРТ, різноманітні форми адопції і патронату над дітьми поступово розвивають минулі бінарні категорії батьківства (як дві особи різної статі), мозаїкує уявлення про батьківство й материнство новими формами (біологічним, соціальним, прийомним, сурогатним тощо) [2, с. 21];

- модернізація сім'ї як соціального інституту стосується всіх сфер шлюбних відносин і сімейної поведінки в молодіжному середовищі, вплинувши на подружні, репродуктивні і батьківські соціальні норми і установки.

- трансформація шлюбно-сімейних відносин, поступове розділення інститутів шлюбу та сім'ї, сім'ї та батьківства призвело до формування нових соціальних структур, норм, установок, статусів і ролей в шлюбно-сімейній сфері відносин [3, с.101];

- все більше виникають нові форми сімейних відносин, відповідно і типів сімей. Відбувається поступове руйнування традиційної системи гендерного поділу, послаблення дихотомізації і поляризації чоловічих і жіночих соціальних ролей; [4, с. 35];

- трансформація розуміння репродукції як природного біологічного процесу одночасно спонукає зміну і розуміння сутності сімейно-утворюючих родинних зв'язків, дозволяє все частіше розглядати їх як доступ до репродуктивних технологій [5, с. 114] тощо.

Сім'я, як важливий складовий елемент суспільства, викликає багатоаспектність та різноманітні тлумачення в юридичній літературі. Історично сформовані погляди на сім'ю датуються епохою Античності, і, незважаючи на розвиток сучасного суспільства, питання доктринального розуміння та термінологічного визначення цього явища залишаються відкритими і дискусійними. Таким чином, понятійне значення сім'ї не втрачає своєї актуальності в науковому дослідженні сьогодення.

Сім'я відзначається багатоаспектністю і глибкістю в її природі та сутності, як складової суспільства, і це відображено в думках вчених. Зокрема, М. І. Байрачна стверджує, що сім'я включає в себе практично

всі аспекти життєдіяльності суспільства та функціонує на всіх рівнях соціальної практики, від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я є важливим носієм культурних аспектів, таких як цінності, аксіологічні орієнтації, традиції, соціальні норми та правила поведінки [6, с. 57]. Отже, можна визнати, що сім'я, як складна соціокультурна та правова категорія, має науковий потенціал і вимагає інтердисциплінарного підходу до її розуміння та характеристики, особливо з урахуванням сучасного етапу розвитку сім'ї та сімейних відносин. Такий підхід підкреслює неоднозначність поглядів на доктринальне розуміння сім'ї.

Варто відзначити, що сучасні погляди вчених на роль сім'ї в суспільстві визнають її як сукупність осіб, що об'єднані шлюбом, родинними зв'язками та прийняттям дітей на виховання. На думку В. С. Гопанчука сім'я характеризується спільністю життя, інтересів та взаємною турботою [7, с. 33]. Ця концепція ґрунтується на соціальних властивостях сім'ї як ключового осередку суспільства, де сім'я виступає як індикатор, що відображає особливості функціонування та розвитку суспільства.

Підходи до розуміння суті сім'ї та сімейних відносин мають різні варіації в поглядах різних вчених. Наприклад, М. І. Байрачна, серед інших функцій, акцентує увагу на репродуктивній функції сім'ї. Вона стверджує, що функція дітонародження та відтворення населення важлива для забезпечення біологічної неперервності суспільства. Вона задовольняє потреби сім'ї у продовженні роду, виражає емоційні потреби подружжя в батьківстві та материнстві [6, с. 58]. Це означає, що реалізація цієї функції може відбуватися природним шляхом, але, в деяких випадках, коли це неможливо, суб'єкти мають право звернутися до інших законом визначених способів, таких як допоміжні репродуктивні технології.

У юридичній літературі сім'я є правовою категорією та чітко відокремлюється від соціологічного розуміння. Юридичний зв'язок між фізичними особами включає в себе правові відносини, які виникають між членами сім'ї на підставі визначених зако-

ном умов. Також звертається увага на підстави виникнення сімейних відносин, які включають в себе: а) шлюб; б) родинність; в) усиновлення та інші форми прийняття дітей, які позбавлені батьківського піклування [8]. Це підкреслює існування юридичних зв'язків між членами сім'ї і надає підстави стверджувати, що сім'я може виступати як носій прав на допоміжні репродуктивні технології.

Аналізуючи різні підходи до розуміння сім'ї, А. О. Дутко та С. Р. Мних виокремлюють так звані риси сім'ї. Серед них можна виділити: а) сім'я як об'єднання фізичних осіб, що формується природним чином; б) сім'я, заснована на вільному та рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні та інших відносинах; в) спільність духовного та матеріального життя та інтересів, спрямованих на продовження роду та виховання дітей; г) наявність взаємних прав та обов'язків між сторонами такого об'єднання [3, с. 100]. Цей підхід підкреслює, що сімейні відносини базуються не лише на цінностях, спільності інтересів, побутових аспектах, але також на наявності юридичних зв'язків, які проявляються у формі прав та обов'язків між членами сім'ї. І хоча національна вчена думка не характеризує сім'ю як носія прав на ДРТ, вважаємо що це стало наслідком того, що відповідна категорія не становила предмет їх наукових інтересів в означеному аспекті. На нашу думку і виходячи зі змісту їх визначень вважаємо за доцільне означити, що сім'я є носієм прав на ДРТ, зокрема, тому що народження дитини також передбачає виникнення сімейних відносин та нових взаємних особистих і майнових прав та обов'язків. Також, вважаємо, що у національному науковому доробку наразі є достатня кількість проаналізованого матеріалу і сформованої наукової позиції, щоб сформулювати і закріпити визначення сім'ї на законодавчому рівні.

Термін «сім'я» широко використовується в міжнародному праві, зокрема в контексті визначення умов та заходів для захисту сімей. Проте слід відзначити, що міжнародні правові документи, зазвичай, обмежуються декларуванням загальних

принципів сімейного життя та сім'ї і не містять точних визначень відповідних термінів, пов'язаних з сімейним правом. Це може пояснюватися тим, що концепція сім'ї може різнитися від держави до держави, і навіть в межах однієї держави може варіюватися в залежності від регіону [8, 9].

Деякі дослідники також стверджують, що розуміння поняття «сім'я» не лише відрізняється в національних правових системах держав-учасниць міжнародних конвенцій, але й постійно змінюється відповідно до суспільних та культурних змін у моделях сімейного життя. Наприклад, сучасне європейське сімейне право використовує гнучкий підхід до інтерпретації сімейного життя, враховуючи нові правовідносини, що раніше не існували [10, с. 48]. У зв'язку з цим, поняття «сім'я» має змінюваний характер, і це ускладнює формулювання однозначного визначення цього терміну. Однак цей підхід надає державам автономію у регулюванні сімейних відносин відповідно до їхніх унікальних культурних та соціальних особливостей. На практиці питання про наявність «сімейного життя» вирішується на основі конкретних фактів в кожному індивідуальному випадку [10, с. 49]. Ця складність і різноаспектність розуміння інституту сім'ї та сімейних відносин, а також їхніх правових аспектів, впливає на характеристику їх правового статусу як суб'єктів права на використання ДРТ.

В національній науковій літературі є дві основні точки зору: перша вказує на те, що інститут сім'ї не лише змінюється, але й модернізується, переходячи від традиційних сімейних цінностей, де головною є сама ідея сім'ї, до цінностей, де особиста автономія стає центральним елементом, а друга стверджує, що інститут сім'ї переживає кризу і підкреслює негативні наслідки зміни шлюбно-сімейних відносин [10, с. 47].

Ми вважаємо, що відношення до модифікації сучасних сімейних відносин має бути об'єктивним та виваженим, враховуючи змінюваність суспільних відносин, розвиток науки, особливо в галузі медицини та урбанізації суспільства. Водночас варто визнати, що сучасна сім'я має свої пози-

тивні сторони, такі як рівність партнерів у сімейних відносинах, боротьба з домашнім насильством, свобода вибору партнера та форми спільного життя, можливість самореалізації, різноманітність форм сімейних відносин тощо. Власне різноманітність сімейних відносин проявляється так, що поряд зі звичним (класичним, непартнерським) різновидом (формою) сім'ї, виникають й інші види (форми) сім'ї та сімейних відносин, зокрема партнерські.

У національній площині на практиці інші форми сім'ї та сімейних відносин, зокрема партнерські знайшли своє відображення, зокрема, у новітніх законотворчих процесах. Так, у березні 2023 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект «Про інститут реєстрованих партнерств в Україні», як вказано у самому законопроекті він визначає правові та організаційні засади реєстрованих партнерств, правовий статус, особисті немайнові та майнові права і обов'язки реєстрованих партнерів, порядок і наслідки державної реєстрації та порядок припинення реєстрованого партнерства [11]. Створення такого законопроекту було закріплено на національному рівні в рамках розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 року № 756 «Про затвердження плану дій щодо впровадження Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» і Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2023 рік, який було затверджено Постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2910-IX [12], [13]. Положення проекту закону також відносяться до прав та основних свобод людини, які гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основних свобод [14]. Україна зобов'язана дотримуватися цих правил у рамках свого членства в Раді Європи, а також відповідно до статті 2 Розділу I «Загальні принципи» Угоди про асоціацію [15].

І попри те що даному законопроекті наразі не піднімається питання застосування ДРТ партнерським сім'ями, а основною метою цього проекту закону є регулювання відносин партнерських сімей, зокрема їхніх майнових прав, все ж вважаємо що

перед національною науковою спільнотою уже постала нагальна необхідність здійснити науково-правовий аналіз звичних (непартнерських) та партнерських сімей, як носіїв прав на використання допоміжних репродуктивних технологій.

Окремо слід звернути увагу на той факт, що в Європейському Суді з прав людини 1 червня 2023 року було винесено рішення у справі «Маймулахін та Марків проти України» (заява № 75135/14). Ця справа була подана ще у 2014 році і стосувалася порушення прав Андрія Маймулахіна та Андрія Марківа на сімейне життя через відсутність можливості зареєструвати свої стосунки та отримати права члена сім'ї, які гарантовані українським законодавством. ЄСПЛ прийняв одностороннє рішення, визнавши, що Україна порушила права позивачів. У якості компенсації моральної шкоди суд вирішив виплатити кожному з них по 5 тисяч євро, а також відшкодувати витрати на працю адвокатів. Це рішення підтримав і український суддя Микола Гнатівський, якого призначено згідно регламенту ЄСПЛ для представлення позиції України.

Важливою частиною рішення ЄСПЛ було вказано на дискримінаційне ставлення України до ЛГБТ-спільноти при реалізації їхнього права на сімейне життя. Суд також зауважив, що Україна не надала переконливих аргументів або вагомих причин для виправдання цієї дискримінації. Суд врахував інформацію про наміри України щодо введення реєстрованого цивільного партнерства, але підкреслив, що добрі наміри не є достатніми, і Україна має реально вжити заходів для забезпечення додержання прав ЛГБТ-спільноти. У цьому контексті суд наголосив, що відмова від визнання та захисту одностатевих пар не має підстав у суспільному інтересі та не завдає шкоди традиційним сім'ям [16].

Таким чином питання введення реєстрованого цивільного партнерства і, як наслідок, створення партнерських сімей є вкрай нагальним для науково-практичного аналізу юридичною спільнотою в Україні спільно з науковцями з інших галузей, а саме соціології, медицини, психології,

соціального забезпечення та інших. Без належного та ґрунтовного аналізу новостворені сім'ї можуть залишитись без належного захисту від дискримінації, а певні категорії громадян та громадянок України можуть бути обмежені у доступі до репродуктивних прав та реалізації права на репродукцію.

У юридичній науці ми можемо знайти різноманітні думки та погляди щодо впливу репродуктивної медицини на інститут сім'ї та його поділ на різні типи, зокрема на партнерські та непартнерські сім'ї. На думку деяких дослідників, у сучасному світі, де спостерігається зміна сімейних форм, допоміжні репродуктивні технології швидко розвиваються, кількість одностатевих пар зростає, а суспільство стає більш толерантним до таких стосунків [17]. Інші вчені вважають, що допоміжні репродуктивні технології сприяють модернізації сім'ї та її адаптації до зміни гендерного порядку і «нормалізації» різних видів квір-сімей, що стає предметом жвавих дискусій у розвинених країнах [18, с. 20]. Третя точка зору вказує на те, що цілі застосування допоміжних репродуктивних технологій суттєво змінилися. Деякі вчені вважають, що головною метою зараз є подолання безплідності, як для традиційних гетеросексуальних пар, так і для одностатевих пар, які не можуть самостійно відтворити свої сім'ї [19, с. 151].

Також важливо відзначити, що сучасна юридична наука містить різноманітні та інколи суперечливі погляди на види сімей та сімейних відносин. В науковій літературі використовуються такі поняття, як «традиційна сім'я», «нетрадиційна сім'я», «партнерська сім'я», «сімейна група», «соціально-гомогенна та соціально-гетерогенна сім'я», тощо [5; 3; 20; 21]. Деякі вчені в соціології, теології та філософії використовують термін «традиційна сім'я» для опису стародавньої форми сімейних відносин, яка сьогодні переживає зміни та може перебувати в кризі. Вони стверджують, що тенденція до толерантності призводить до зникнення розуміння нормальної традиційної сім'ї [22, с. 64]. Отже, певні дослідники дослідники розглядають «традиційну» сім'ю як

основу на шлюбі чи родинних зв'язках гетеросексуальну об'єднання осіб, які мають спільний побут, права і обов'язки, матеріальні та моральні зв'язки тощо. Вони вважають це за усталену норму, яку суспільство вважає відповідною своїм моральним, культурним та релігійним цінностям.

Проте, з огляду на вищевикладене ми бачимо, що у сучасному світі фактично існують інші види (форми) сімей і сімейних відносин, такі як одностатеві пари, партнерські сім'ї, незареєстровані шлюби, особи-одинаки тощо. Іншими словами, «нетрадиційні» сім'ї, які не відповідають усталеним у суспільстві моральним, релігійним та іншим засадам, можуть розглядатися як антиподи «традиційним» сім'ям і викликати обговорення у суспільстві [23, с. 150].

Україна на даний момент не має жодних конкретних міжнародних зобов'язань, які б зобов'язували її врегулювати в законодавстві відносини, пов'язані з партнерськими сім'ями. Проте, Європейська Комісія у своїй Стратегії рівності для осіб ЛГБТІК закликає держави-члени та Європейський Парламент підтримувати права осіб ЛГБТІК (LGBTIQ) та громадянського суспільства. У цій стратегії також зазначено, що національне законодавство 21 із 27 держав-членів ЄС визнало одностатеві пари.

З огляду на вибраний Україною євроінтеграційний шлях та шлях захисту прав людини вважаємо за необхідне, після проведення ґрунтовного аналізу всіма зацікавленими суб'єктами законодавчої ініціативи та науковою спільнотою України, створити в Україні інститут партнерських сімей та розглянути право на доступ до репродуктивних прав на права на репродукцію таким сім'ям на рівні з непартнерськими (гетеросексуальними) сім'ями. Таким чином Україна зробить справді якісні кроки для збереження генофонду, покаже справжність намірів у дотриманні прав людини та серйозність намірів у євроінтеграційних процесах, а також зробить крок до більш рівного та недискримінативного суспільства де кожен та кожна мають рівний доступ до права мати генетично рідну дитину.

Література

1. ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання. За ред. Г. Ярманової. Київ: Інсайт, 2012. 77 с. URL: <http://www.insight-ukraine.org/uploads/files/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>
2. Ватрас В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. №1. С. 83-91 URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09vvaspu.pdf>
3. Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 3. С. 99-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2014_3_12
4. Білоножко Є. П. Чи є дітонародження головною функцією сім'ї? (історико-правовий та філософський аналіз проблеми). *Юридична наука*. 2013. №2. С. 33-40.
5. Ніколайчук А. І. Законодавче визначення та закріплення понять «сім'ї» та її «членів». *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 113-115. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2452/Nikolaychuk_2014.pdf?sequence=2&isAllowed=y
6. Байрачна М. І. Функції сім'ї у сімейному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 57-60 URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/15.pdf
7. Гопанчук В. С., Дзера О. В., Індиченко С. П., Савченко Л. А. Сімейне право: навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1997. 272 с. URL: <http://pravouch.com/page/spravo/ist/ist-24--idz-ax301--nf-12.html>.
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
9. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
10. Жаровська І. Олійник П. Питання статусу «нетрадиційних» дітей. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. № 22. С. 46–50.
11. Проєкт закону «Про інститут реєстрованих партнерств в Україні» 9103 від 13.03.2023 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497>
12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р. м. Київ «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 року» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>
13. Постанова Верховної Ради України «Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2023 рік» від 7 лютого 2023 року № 2910-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#Text>
14. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
16. CASE OF MAYMULAKHIN AND MARKIV v. UKRAINE, application no. 75135/14. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fr/e#{%22tabview%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-224984%22\]}}](https://hudoc.echr.coe.int/fr/e#{%22tabview%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-224984%22]}})
17. Козлов Н. І. Партнерські відносини. *Психологіс. Енциклопедія практичної психології*. URL: http://psychologis.com.ua/partnerskie_otnosheniya.htm
18. Білоножко Є. П. Філософсько-культурне навантаження понятійного апарату в сімейно-шлюбному законодавстві західноєвропейських демократів. *Юридична наука*. 2012, № 11. С. 98-106. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/26247/Bilonozhko_1.pdf?sequence=

19. Герц А. А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність: навчальний посібник. Київ, 2018. 326 с.

20. Історія та сьогодення адвокації реєстрованого цивільного партнерства в Україні. Громадський простір. URL : <https://www.prostir.ua/?news=istoriya-ta-sohodennya-advokatsiji-rejestrovanohto-syvilnoho-partnerstva-v-ukrajini>

21. Качур К. Аксіологічний потенціал сім'ї у світогляді сучасної особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Філософія»*. 2014. Вип. 15. С. 109-113.

22. Гора М. А. Поняття та ознаки особистих немайнових прав фізичних осіб. *Правова держава*. 2014. №17. С. 61-66. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/420534.pdf>

23. Рябченко О. В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Вип. 30. Т. 1. 2015. С. 148-151.

SUMMARY

The article underscores the significance of scholarly research on the subject of partnership families in Ukraine, particularly in the context of access to reproductive rights and the right to reproduce. In the modern era, medical advancements allow for the application of Assisted Reproductive Technologies (ART) to various family categories. However, this topic necessitates profound interdisciplinary examination before it is codified into law. The author emphasizes the insufficient coverage of this issue in academic literature compared to the pressing need for its exploration and comprehension.

The family is portrayed as a pivotal societal institution influencing the formation of individual character, values, and beliefs. The national scholarly perspective has established a profound foundation for transitioning the concept of family into the legal realm. The article delves into these matters, highlighting that national researchers should consider rapid technological, medical, European integration, and legislative advancements during their analysis.

In conclusion, the article accentuates the importance of introducing the institution of partnership families after an exhaustive and thorough investigation of the subject. This should take into account the interests of the family, children's rights, and societal ethical standards. Furthermore, the right to access ART and reproductive rights should be guaranteed to all families on an equal footing, devoid of discrimination.

Keywords: Right to reproduction, reproductive rights, assisted reproductive technologies, partnership families, European integration.

НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ПЕРСОНАЛУ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ

ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович - кандидат юридичних наук, доцент професор кафедри кримінального права і криминології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3384-8388>

УДК 343.9

DOI 10.32782/NP.2023.3.25

Стаття присвячена дослідженню насильницької злочинності серед персоналу установ виконання покарань в Україні. Встановлено збереження високого рівня та несприятливої динаміки відтворення кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 127, 365 КК України серед вказаних суб'єктів. Виявлено, що серед мотивів катування та насильницького перевищення влади засуджених превалюють: а) особисто-садистичні, що виявляють прагнення до домінування над засудженими, ув'язненими та, таким чином, до самоствердження; б) службістські, які знаходять свій вияв в устремлінні на утримання оперативної ситуації в колонії під контролем, запобігання або припинення спроб утвердження та/або розширення влади особи, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу (авторитету). Чимале значення відіграє і фактор віктимності, зокрема провокуюча поведінка з боку засуджених, яка має місце приблизно у 78 % випадків застосування щодо них насильства з боку персоналу. Система протидії насильницькій злочинності серед персоналу установ виконання покарань – комплекс загальносоціальних, спеціально-криминологічних та індивідуальних заходів, що розгортаються на декількох рівнях й спрямовані на блокування, нейтралізацію, послаблення дії відповідної групи криминогенних факторів

Ключові слова: злочинність, насильство, кримінальний радикалізм, засуджені, установа виконання покарань, персонал, протидія.

Постановка проблеми

Кримінальне насильство традиційно складало одну з найгостріших, маркерних проблем як криминологічної доктрини, так і загальносоціального стану, зокрема й ефективності функціонування правоохоронних органів. Не є виключенням й кримінально-виконавча система. На цей сегмент кримінальної юстиції покладається вкрай важливе завдання у забезпечення досягнення цілей покарання та, таким чином, в значній мірі реалізації завдань кримінально-правового регулювання загалом. Тому інституціональні дисфункції кримінально-виконавчої системи, що як найяскравіше проявляються у злочинності персоналу установ виконання покарань, серйозно впливають на здатність держави утримувати злочинність під контролем, здійснювати посткримінальну превенцію, гарантувати криминологічну безпеку населенню загалом. Особливе занепокоєння викликає кримінальне насильство з боку персоналу вказаних установ щодо засуджених до позбавлення волі. Відомий рівень закритості виправних колоній для громадського контролю, специфічне середовище службової діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС), постійне контактування з кримінальним елементом, кримінальне зарадження – ось далеко неповний перелік факторів детермінації кримінального насильства щодо засуджених, які, набуваючи контурів усталених практик, виявляють дотичність до стійкого феномену – кримінального ра-

дикалізму в установах виконання покарань. Протидія останньому – одна з найчуттєвіших, стрижневих проблем реформування системи кримінальної юстиції як елементу євроінтеграційного руху України.

Принагідно зауважимо, що численні аспекти протидії злочинності серед засуджених, в тому числі й кримінальному радикалізму порушувались у працях таких науковців, як В. М. Анісімков, О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, М. І. Гернет, Я. І. Гілінський, А. І. Гуров, Л. В. Гусар, Л. М. Давиденко, П. Ю. Данильченко, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, О. М. Джу́жа, М. О. Докторович, В. М. Дрьомін, А. Ф. Зелінський, В. А. Кирилюк, О. Г. Колб, Я. О. Ліховицький, Н. Крісті, С. Ю. Лукашевич, Ю. В. Орлов, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, І. Я. Фойницький, Г. Й. Шнайдер, І. С. Яковець та ін.

В той же час, при всій значущості наявних напрацювань, не можна не відмітити і те, що ситуація триваючої російсько-української війни змусила по-новому поглянути на проблеми законності і правопорядку в установах виконання покарань. Від стійкості державного апарату, від ефективності правоохоронної, кримінально-превентивної діяльності багато в чому залежить євроінтеграційна перспектива. Та перспектива, яку намагається знищити агресор і за збереження якої кладуть своє життя Захисники України. В таких умовах неприпустимим та вкрай аморальним вважаємо збереження злочинних, антигуманних практик діяльності, що й досі мають місце серед персоналу установ виконання покарань. А надто найбільш небезпечних та ганебних з них: насильства над засудженими, проявів кримінального радикалізму. Ці обставини у своїй сукупності зумовлюють актуальність теми статті.

Мета статті – надати опис та пояснення стану насильницькій злочинності персоналу установ виконання покарань та виявити проблемні аспекти протидії її відтворення.

Виклад основного матеріалу

Кримінологічне запобігання у колоніях є необхідним та об'єктивним елементом процесу виконання – відбування покарань [1, с. 66]. Такий висновок витікає із змісту ч. 2

ст. 50 КК та ст. 1 КВК України, у яких визначено таку мету покарання, як запобігання кримінальним правопорушенням, а також обумовлений змістом даного процесу, відповідно до якого формою виконання покарань є сукупність однорідних процедурних вимог, що висувуються до дій адміністрації колоній і спрямовані на досягнення результату у вигляді реалізованої кари (у контексті даного дослідження – це діяльність відповідних суб'єктів по запобіганню вчиненню кримінальних правопорушень з боку персоналу цих КВУ закритого типу) [2, с. 785].

Девіантна (протиправна) поведінка персоналу ДКВС України відноситься до підстав проведення щодо цих осіб заходів кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням та є у зв'язку з цим необхідною умовою такої діяльності у сфері виконання покарань [1, с. 66].

Із 342 вчинених у сфері виконання покарань України кримінальних правопорушень 99 зареєстровано у 2017 році, 84 – у 2018 р., 76 – у 2019 р. та 83 – у 2020 р. При цьому варто зазначити, що у середньому за вказаний період щорічно персоналом колоній вчинялось 86 кримінальних правопорушень, враховуючи «коливальний» (у бік зменшення або збільшення) характер даного суспільно небезпечного явища у сфері виконання покарань України [1, с. 108]. Поряд з цим, звертає на себе увагу й той факт, що, розпочинаючи з 2017 року по даний час, щорічно зменшується кількість персоналу колоній у зв'язку із «консервацією» (тимчасовим припиненням діяльності) та закриттям УВП, а тому рівень злочинності (кримінальних правопорушень) цих суб'єктів у розрахунку на 1 тис. осіб не співпадає з абсолютними щорічними показниками. Більш того, з 2017 року намітилась тенденція щодо щорічного збільшення рівня злочинності серед персоналу колоній. Так, при штатній чисельності персоналу ДКВС України, яка складала станом на 01.01.2021 34 тис. осіб, на персонал колоній припадало майже 70% (22 тис. осіб) [1, с. 108].

Про негативні тенденції щорічного збільшення рівня злочинності персоналу колоній свідчать і офіційні відомості, що стосуються кількості засуджених, які трима-

лись у місцях позбавлення волі. Так, якщо станом на 01.01.2018 року в УВП та СІЗО трималось майже 70 тис. засуджених, то станом на 01.01.2021 – майже 50 тис., тобто їх кількість в абсолютних цифрах зменшилась на 20 тис. осіб, а у відсотковому вираженні – на 28,6% [3].

Таким чином, варто констатувати, що ні зменшення кількості колоній та персоналу цих установ виконання покарань, ні зменшення кількості засуджених, які відбували у них покарання у виді позбавлення волі, на привели до підвищення ефективності запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються зазначеними суб'єктами у сфері виконання покарань України [1, с. 109].

Показовим у цьому сенсі є відомості про структуру кримінальних правопорушень, вчинених персоналом колоній у сфері виконання покарань України, у 2016 році (останньому перед реформою 2017 року періоді), а саме – це:

1) ті із них, що стосуються незаконного обігу наркотичних засобів (ст. ст. 307, 309 КК) – 46 кримінальних проваджень або 45% у загальній кількості вчинених цими суб'єктами суспільно небезпечних, винних і кривих діянь (ст. 11 КК);

2) корупційні злочини (ст. 45 КК) – 39% (40 правопорушень), серед яких:

а) 24% (25 проваджень) припадало на таке кримінальне правопорушення, як прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК);

б) 7% (7 проваджень) пов'язано з привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК);

в) 5% (5 проваджень) стосується зловживання владою або службовим становищем (ст. 364);

г) 3% (3 провадження) відносяться до зловживання впливом (ст. 369-2 КК);

3) ті із них, що пов'язані із перевищенням влади або службових повноважень працівниками правоохоронного органу (ст. 365 КК) – 7% (7 проваджень);

4) ті із них, що стосуються невиконання судового рішення (ст. 382 КК) – 4% (4 провадження);

5) інші кримінальні правопорушення [1; 3].

Зауважимо, що вказана структура кримінальних правопорушень серед персоналу установ виконання покарань лишається сталою протягом останніх 7 років. Незважаючи як на скорочення чисельності засуджених, кількості виправних колоній, в тому числі й зокрема через збройну агресію російської федерації, тимчасову окупації частини території України, кримінально-правова структура лишається загалом стабільною. В тому числі й за результатами 2022 року, тобто майже повного року повномасштабної війни, маємо констатувати: насильницькі злочини (ст. ст. 127 та 365 КК України) загалом складають приблизно 8,5 % від всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених персоналом виправних, виховних колоній та СІЗО.

Традиційно серед усіх регіонів України найбільш кримінально активною є протиправна діяльність персоналу Київського СІЗО, Городищенської виправної колонії № 96, Кропивницькій виправній колонії № 4 та № 6 та Одеському СІЗО [1, с. 118], в яких протягом 2018–2022 р.р. щорічно реєструється близько 3 насильницьких злочинів з боку персоналу по відношенню до засуджених, утримуваних під вартою, без врахування латентної частини.

Загалом як показує практика, кількість злочинів, що вчиняються персоналом виправних і виховних колоній у зв'язку із застосуванням сили до засуджених, щорічно зростає, що, у свою чергу, свідчить про неадекватну реакцію та малоефективне запобігання цим суспільно небезпечним проявам з боку відповідних суб'єктів профілактики злочинів [4]. Зокрема, якщо у 1991-2010 р.р. кількість таких злочинів у загальній їх структурі складала від 1 до 3 щорічно, то у 2010-2014 р. р. їх кількість збільшилась майже у три рази, а з 2014 по 2017 р. р. – більше 10 випадків щорічно [5, с. 37]. Не змінилася ця тенденція і після початку реформи системи виконання покарань. В середньому по країні протягом 2018–2022 реєструється приблизно по 12,5 насильницьких злочинів в рік.

Мотиви, з яких застосовується насильство з боку персоналу установ виконання покарань до засуджених – різне. Так, ре-

зультати дослідження І. О. Колба дозволили йому виділити три групи мотивів:

1. Суспільні та особистісні мотиви вчинення злочинів. Мова у даному випадку ведеться про те, що як у цілому в системі ДКВС України, так і на індивідуальному (особистісному) рівнях мотивацію та мотиви вчинення злочину персоналом органів та установ виконання покарань формують єдині для всіх детермінанти, що пов'язані з проблемами функціонування сфери виконання покарань (низький рівень матеріального та соціального забезпечення; дефіцит бюджетних коштів; стресові ситуації, що спричинені та обумовлені проведенням реформ; висока криміногенна зарядженість та провокаційна діяльність щодо персоналу виправних та виховних колоній з боку засуджених та їх близьких родичів тощо) [6];

2. Політичні, корисливі, насильницько-егоїстичні, анархістсько-індивідуалістичні, легковажно-безвідповідальні, лякливо-малодушні мотиви вчинення злочинів. У цій ситуації мотивація та мотиви злочинної поведінки персоналу органів та установ виконання покарань формуються та реалізуються у подальшому під впливом тих детермінант, що диктуються сучасними політичними та іншими суспільно-правовими реаліями життя в Україні. Зокрема, саме це стало вирішальним при вчиненні злочинів тими особами з числа персоналу виправних та виховних колоній, які були призначені на посади по квотах чи політичних домовленостях (характерними у зв'язку з цим стали злочини, що були вчинені з метою отримання незаконної вигоди, шляхом зловживання та перевищення службових повноважень; випадки катування та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими тощо) [6].

3. Ідейні, матеріальної заінтересованості, які включають й корисливі мотиви, у тому числі з деформованими матеріальними потребами, а також мотиви, що обумовлені міжособистісним спілкуванням персоналу зазначених колоній поміж собою та із засудженими і іншими учасниками кримінально-виконавчих правовідносин [4].

З нашої точки зору цей підхід є обґрунтованими, однак таким, що лишає можли-

вість для його удосконалення. Зокрема, як засвідчило здійснене нами дослідження та збирання експертних оцінок серед 27 начальників та заступників начальників виправних колоній середнього та максимального рівнів безпеки, серед мотивів катування та насильницького перевищення влади засуджених превалюють: а) особисто-садистичні, що виявляють прагнення до домінування над засудженими, ув'язненими та, таким чином, до самоствердження. Серед іншого, це підтверджується і думкою Міністра юстиції Д. Малюська: «Серед працівників колонії зустрічаються, окрім інших, і садисти, які просто задовольняють якісь свої психологічні потреби, перебуваючи у тюрмах» [7]; б) службістські, які знаходять свій вияв в устремлінні на утримання оперативної ситуації в колонії під контролем, запобігання або припинення спроб утвердження та/або розширення влади особи, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу (авторитету). Чимале значення відіграє і фактор віктимності, зокрема провокуюча поведінка з боку засуджених, яка має місце приблизно у 78 % випадків застосування щодо них насильства з боку персоналу.

Одними з поширених прийомів застосування катувань у виправних колоніях є так звані «заплив» та «дельфін». «Заплив» полягає у такому: «Стелиться матрац, тебе кладуть на пузо і викручують тобі руки, ноги до потилиці, тобто в тебе перекривається діафрагма, грудна клітка, ти дихати не можеш, тобі важко. І коли ти починаєш непритомніти, тобі підносять до носа вату з нашатирем, щоб ти приходив до тями». «Дельфін – це коли кладуть людину на спину, теж на матрац. Усе відбувається на матраці, тому що вони не залишають ні синців, нічого. Навіть якщо прийдуть, то скажуть: «Так у нього ж нічого немає». Кладеться ганчірка на обличчя і поливається водою – ти захлинаєшся просто», – зі слів одного із засуджених [8]. Поширеною є й практика примушування засуджених до застосування насильства щодо інших засуджених як інструмент опосередкованого тиску з боку персоналу установ виконання покарань.

Значним є рівень латентності насильницької злочинності з боку персоналу. Що-

року до них на гарячу лінію тільки однієї громадської організації «Альянс української єдності» надходять близько півтори тисячі повідомлень про катування у в'язницях. Від початку 2021-го року таких звернень понад 800. Правозахисник розповідає: крім фізичних катувань, працівники колоній вдаються і до психологічних [8].

«Наприклад, катування холодом, катування умовами, коли під вікном у камері розпалюють вогнище, якийсь скат кинуть, і ця гума горить – людина задихається. Воно ж ніде не зафіксується: дим пройшов, людина оклигалася, скажімо так, а потім як це доказати, невідомо. Катування звуком: включають гучно музику, наприклад, колонку, або якесь правило внутрішнього розпорядку, те, що там заборонено, наприклад, в'язням, вони постійно повторюються, і це можна цілий день слухати і дуже гучно слухати. Катування водою, коли поміщають тебе в СІЗО, і більш немає вибору, як пити, їсти, і лишається тільки вибір те, що тобі принесли» [8].

Таким чином, як бачимо, насильницька злочинність серед персоналу установ виконання покарань – відносно поширене та ганебне явище, яке свідчить про значну дисфункцію інституту виконання покарань. Серед іншого вона проявляється й у супутніх фонових явищах.

Особи з числа персоналу колоній своєю протиправною поведінкою та її вираженням у повсякденній діяльності у сфері виконання покарань обумовлюють вжиття щодо них відповідних запобіжних заходів. Як свідчить практика, зазначена девіантна поведінка персоналу колоній проявляється у формі: а) неналежного виконання службових обов'язків (наприклад, сон на посту); б) вживання спиртних напоїв на службі (роботі); в) неприбуття на службу (роботу) без поважних причин; г) інші [3; 122, с. 64].

Враховуючи зазначені обставини та особу правопорушника, підрозділи внутрішньої безпеки ДКВС України, на підставі відповідних нормативно-правових актів, що регулюють питання ОРД [9, с. 87], у першу чергу, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ставлять цей об'єкт на профілактичний облік, а у випадках, передбачених ст. ст. 246-275 КПК, здійснюють

комплекс негласних слідчих (розшукових) заходів, спрямованих на запобігання вчиненню персоналом колоній корупційних та інших правопорушень [1, с. 64]. Девіантна поведінка персоналу колоній у сфері виконання покарань проявляється у виді особистісних негативних звичок, традицій, стереотипів тощо [1, с. 64].

Певна річ, ефективна протидія насильницькій злочинності серед персоналу установ виконання покарань – задача комплексна, що може бути успішно вирішена виключно у поєднанні різнорідних, різноспрямованих та багаторівневих заходів і напрямів кримінально-превентивної властивості. Підвищення мобільності діяльності правоохоронних органів і розвиток ефективності та прозорості служби в правоохоронних органах, в умовах реформування саме цих органів, визначення їх компетенції, структури, механізмів взаємодії, лежить не стільки в площині методологічного забезпечення діяльності правоохоронного блоку, скільки у площині налагодження дієвої ефективної системи управління правоохоронною діяльністю, в цілому [10, с. 734–735]. У таких умовах, на переконання С. В. Федюна (і з цим в повній мірі можна погодитись), потрібен нормативний документ, який би регулював питання, зокрема, взаємодії оперативних підрозділів правоохоронних органів (у виді єдиного міжвідомчого документа, який би об'єднав правоохоронні органи у досягненні мети, та мав єдиний механізм її реалізації) та визначав би основні напрями і форми взаємодії у вирішенні питань боротьби із злочинністю, а також врегулював би питання проведення спільних заходів, утому числі й по питаннях запобігання злочинам з боку персоналу виправних і виховних колоній при застосуванні цими особами сили та інших засобів безпеки до засуджених [11, с. 979; 4].

Не менш важливою проблемою при вирішенні питань взаємодії правоохоронних органів, включаючи органи та установи виконання покарань є й координація їх дій [12, с. 81–95], враховуючи, що у процесі координації суб'єктів управління вирішуються такі основні завдання: узгодження функціонування частин і елементів системи в на-

прямі досягнення цілей; інтеграція зусиль різноманітних органів і підрозділів, для вирішення конкретних завдань; урегулювання діяльності співвиконавців; узгодження дій структурних підрозділів і додаткових сил при проведенні комплексних заходів; коригування нормативно-правових актів, що регламентують поділ функціональних обов'язків і характер взаємодії тощо [11, с. 980;].

Виходячи з цього, О. Н. Ярмиш обґрунтував необхідність створення єдиної Концепції реформування правоохоронної системи, з об'єктивною оцінкою вже проведених заходів, яку доцільно затвердити рішенням Ради національної безпеки і оборони України, зважаючи на те, що злочинність і корупція, в сучасних умовах, за своїми кількісними та якісними характеристиками, набули масштабів загрози національній безпеці [13, с. 16; 4]. Дійсно, варто погодитись, що реформування тільки кримінально-виконавчої системи у відриві від решти складових кримінальної юстиції буде неефективним. Показовим в цьому аспекті є приклад, що демонструє ланцюжок функціональних залежностей в системі правоохоронної діяльності. Так, 30.06.2014 року, приблизно о 17 год. 15 хв., у Жовтоводській виправній колонії №26 мало місце безпідставне застосування фізичного насильства та катувань працівниками виправної колонії до засудженого, який очікував особистого прийому працівником Генеральної прокуратури України. За цим фактом до ЄРДР внесено відомості щодо вчинення п'яти кримінальних правопорушень службовими особами колонії за ознаками ч.1 ст. 127 (катування) та ч. 2 ст. 365 (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, що супроводжувалося насильством) КК України. Крім цього, внесено подання т.в.о. начальника управління Державної пенітенціарної служби України, за яким розпочато службове розслідування та відсторонено від виконання службових обов'язків чотирьох службових осіб установи. Працівників прокуратури області, які не вжили дієвих заходів щодо припинення порушень конституційних прав засуджених внаслідок неналежного виконання своїх

службових обов'язків, притягнуто до дисциплінарної відповідальності [14]. Отже, однією із базових вимог підвищення ефективності запобігання та протидії насильницькій злочинності серед персоналу установ виконання покарань є комплексна реформа системи кримінальної юстиції в Україні. І цей напрям діяльності має становити один з пріоритетних при формуванні державної політики перехідного правосуддя.

Висновки

Система протидії насильницькій злочинності серед персоналу установ виконання покарань – комплекс загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів, що розгортаються на декількох рівнях й спрямовані на блокування, нейтралізацію, послаблення дії відповідної групи криміногенних факторів. Встановлено, що кримінальний радикалізм персоналу виправних колоній, СІЗО демонструє стійкість, здатність зберігати свої інституціональні властивості навіть в умовах війни. Змушені констатувати, що повномасштабна агресія російської федерації проти України змушує, на жаль, переглядати пріоритету у державному фінансуванні на цьому етапі боротьби за збереження державності України, її демократичних і правових засад. Тим не менш, варто бути свідомим і того, що зниження ступеня криміналізованості персоналу установ виконання покарань так само важлива задача для збереження й подальшого розвитку цих самих засад. Система виконання покарань закладає довгі тренди у відтворенні криміногенної обстановки в державі, в тому числі й зокрема за рахунок інтенсифікації рецидивної злочинності. І це є черговим викликом для стратегії перехідного правосуддя в Україні: стабілізація обстановки в установах виконання покарань та забезпечення ефективності процесів ресоціалізації, виправлення засуджених – одна з гарантій успішного повоєнного транзиту нашої держави.

Література

1. Кримінальні правопорушення, що вчиняються персоналом колоній : кримінологічна характеристика та заходи запобі-

гання : монографія / О. Г. Колб, І. М. Копотун, Т. В. Попельнюк, Р. Polían; за заг. ред. д.ю.н., проф., заслуженого юриста України О. Г. Колба. Куновіце: ГУСПОЛ, 2022. 300 с.

2. Степанюк А. Х., Автухов К. А. Процесуальні аспекти доктрини кримінально-виконавчого права. *Правова доктрина України: у 5 т.* Харків: Право, 2013, Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 784-798 .

3. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.

4. Колб І. О. Про деякі мотиви протиправної поведінки персоналу колоній в Україні при застосуванні сили до засуджених, позбавлених волі // Наукове мислення : Шістнадцята всеукраїнська практично-пізнавальна інтернет-конференція. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/46-shistnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/343-pro-deyaki-motivi-protipravnoji-povedinki-personalu-kolonij-v-ukrajini-pri-zastosuvanni-sili-do-zasudzenikh-pozbavlenikhvoli> (дата звернення: 01.02.2023).

5. Ліховіцький Я. О. Злочини, що вчиняються персоналом державної кримінально-виконавчої служби України : кримінологічна характеристика та запобігання. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2017. 559 с.

6. Вирок Ківерцівського районного суду Волинської області : Справа № 0305/559/2012. Провадження № 1/0305/69/2012 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22598942> (дата звернення: 01.02.2023)..

7. За два роки технології забезпечать відсутність катувань у колоніях – Малюська. *Радіо Свобода*. 2020. 06 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-maliuska-pro-katuvannia/30656626.html> (дата звернення: 01.02.2023).

8. Кінша Д. Каткування в тюрмах. Що робить держава для дотримання прав

в`язнів. *УНІАН*. 2021. 9 грудня. URL: <https://suspilne.media/188010-katuvanna-v-turmah-so-robit-derzava-dla-dotrimanna-prav-vazniv/> (дата звернення: 01.02.2023).

9. Богатирьов І. Г., Джужа О. М., Ільтяй М. П. Оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропет. ун-т внутр. справ, 2009. 188 с.

10. Воєдило К. М. Організація взаємодії підрозділів Служби безпеки та Державної прикордонної служби України під час здійснення оперативно-розшукових заходів // Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 734-737.

11. Федюн С. В. Окремі питання взаємодії оперативних підрозділів правоохоронних органів України // Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 березня 2017 року). – Хмельницький, 2017. С. 978-981.

12. Борисов В. І. Ефективність кримінально-правової політики / В. І. Борисов, П. Л. Фріс // Теоретичні засади вдосконалення правового статусу засуджених / О. В. Лисодєд // *Правова доктрина України : у 5 т.* – Харків, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні : стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій [та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисов. – С. 81-95.

13. Ярмиш О. Н. Реформа правоохоронної системи в сьогоденній Україні : здобутки, втрати, перспективи // Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 березня 2017 року). – Хмельницький, 2017. С. 10-16.

14. За підозрою у катуванні засуджених затримано одного з керівників Жовтоводської виправної колонії № 26 / Дніпропетровська обласна прокуратура. URL: https://dnipr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=141885&fp=259 (дата звернення: 01.02.2023).

Kyrylo O. CHEREVKO,
PhD in Law, Associate Professor
(Kharkiv National University of Internal
Affairs, Kharkiv, Ukraine)

**VIOLENT CRIME BY STAFF OF
PENAL INSTITUTIONS: STATUS AND
PROBLEMS OF PREVENTION**

The article is devoted to the study of violent crime among the personnel of penal institutions in Ukraine. Criminal violence has traditionally been one of the most acute, marker problems of both criminological doctrine and the general social state, in particular the effectiveness of the functioning of law enforcement agencies. The criminal justice system is no exception. This segment of criminal justice is entrusted with an extremely important task in ensuring the achievement of the goals of punishment and, thus, to a large extent, the implementation of the tasks of criminal law regulation in general. Therefore, the institutional dysfunctions of the criminal-executive system, which are most clearly manifested in the criminality of the staff of penal institutions, seriously affect the ability of the state to keep crime under control, to carry out post-criminal prevention, and to guarantee criminological safety of the population in general. Special concern is caused by criminal violence by the personnel of the specified institutions against those sentenced to imprisonment.

The preservation of a high level and unfavorable dynamics of the reproduction of criminal offenses provided for by Art. Art. 127, 365 of the Criminal Code of Ukraine among the specified entities. It was found that among the motives for torture and violent abuse of power by convicts, the following prevail: a) personal-sadistic ones, showing a desire to dominate convicts and prisoners and, thus, to self-affirmation; b) civil servants, which manifest themselves in the desire to keep the operational situation in the colony under control, prevent or stop attempts to establish and/or expand the power of a person who is in the status of a subject of increased criminal influence (authority). The factor of victimhood plays a significant role, in particular provocative behavior on the part of convicts, which occurs in approximately 78% of cases of violence by staff.

Violent crime among the staff of penal institutions is a relatively common and shameful phenomenon, which indicates a significant dysfunction of the penal institution. Among other things, it manifests itself in accompanying background phenomena: improper performance of official duties, drinking alcohol on duty, not showing up for duty, etc.

It has been proven that reforming only the criminal enforcement system in isolation from the rest of the criminal justice system will be ineffective, weakening the effect of the corresponding group of criminogenic factors. It has been established that the criminal radicalism of the staff of correctional colonies, pre-trial detention centers demonstrates stability, the ability to preserve its institutional properties even in wartime conditions. We are forced to state that the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine forces, unfortunately, to review the priority in state funding at this stage of the struggle for the preservation of Ukraine's statehood, its democratic and legal foundations. Nevertheless, it is worth being aware of the fact that reducing the degree of criminalization of the personnel of penal institutions is an equally important task for the preservation and further development of these principles. The system of execution of punishments lays down long trends in the reproduction of the criminogenic situation in the state, including and in particular due to the intensification of recidivism. And this is another challenge for the strategy of transitional justice in Ukraine: stabilization of the situation in penal institutions and ensuring the effectiveness of resocialization processes, correction of convicts is one of the guarantees of a successful post-war transition of our country.

One of the basic requirements for improving the effectiveness of preventing and combating violent crime among the personnel of penal institutions is a comprehensive reform of the criminal justice system in Ukraine. And this direction of activity should be one of the priorities in the formation of the state policy of transitional justice.

Key words: *crime, violence, criminal radicalism, convicts, penitentiary, staff, countermeasures.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СТАНУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА МІСЦЕ НА СВІТОВІЙ АРЕНІ

ДУМЧИКОВ Михайло Олександрович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4244-2419>,

УДК 342.841

DOI 10.32782/NP.2023.3.26

Для країн з розвинутою промисловістю оборонно-промисловий комплекс є важливою складовою стратегії національної безпеки та оборони. Одночасно з цим, надається значна увага захисту та розвитку ключових та високоефективних підприємств і організацій оборонної промисловості країни. В оборонно-промисловому комплексі скупчуються значні інтелектуальні та виробничі ресурси, і він забезпечує високий рівень експортної потужності, що гарантує стабільні валютні надходження в бюджет країни.

Результати аналізу стану вітчизняного оборонно-промислового комплексу, а також тенденції, що призвели до його занепаду, і перспективи розвитку галузі широко досліджуються та викладаються у різних аналітичних збірниках та публікаціях, які розробляються державними та приватними організаціями, а також на інформаційних порталах і агентствах.

Стаття присвячена аналізу сучасного стану оборонно-промислового комплексу України та визначення його місця в системі національної безпеки і оборони. Наголошується, що збройна агресія Російської Федерації стала певним каталізатором якісного та швидкого реформування системи оборонно-промислового комплексу держави, де нові технологічні розробки та роботизація повинні зайняти ключове місце.

У статті проведено аналіз діяльності оборонно-промислового комплексу (ОПК) України протягом років незалежності. Виділено основні проблеми, які стикається ОПК

України, і запропоновано шляхи активізації та розвитку галузі. Також проведено порівняльний аналіз зарубіжного досвіду у сфері державної підтримки оборонних підприємств з метою їх переозброєння для потреб Збройних сил України.

В статті наведено позитивні зрушення в управлінні оборонно-промисловим комплексом загалом і оборонними підприємствами зокрема після створення Державного концерну «Укроборонпром». Аналізуються перспективи розвитку ОПК України в сучасних умовах і доведено необхідність реформування галузі, перш за все на законодавчому рівні.

Стаття також визначає особливості правового, економічного та організаційного регулювання процесу перетворення Державного концерну «Укроборонпром» в акціонерне товариство.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, Укроборонпром, національна безпека, суб'єкти оборонно-промислового комплексу, управління об'єктами оборонно-промислового комплексу.

Постановка проблеми

Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) є однією з сфер, яка активно веде сучасний технологічний прогрес. Роль ОПК у формуванні інноваційного потенціалу економіки та гарантуванні національної безпеки визнається всесвітньо. У контексті економічної кризи, яка посилюється негативною кон'юнктурою на зовнішніх ринках та зростає зовнішньополітична напруженість та повномасштабна

війна з Російською Федерацією, оцінка стану оборонно-промислового комплексу стає дуже актуальною. Ця оцінка стає надзвичайно важливою для держави, для якої балансування між витратами на військові та громадянські потреби має вирішальне економічне, соціальне та політичне значення.

Протягом всього періоду незалежності України, у владних та промислових сферах, а також серед наукової громадськості активно обговорюються питання щодо оновлення та шляхів реформування національної оборонної промисловості держави.

Збройна агресія Російської Федерації стала певним каталізатором якісного та швидкого реформування системи оборонно-промислового комплексу держави, де нові технологічні розробки та роботизація повинні зайняти ключове місце. Водночас, для реформування будь якого інституту необхідно спочатку визначити спектр вже наявних проблем.

Варто зазначити, що проблеми сучасного стану оборонно-промислового комплексу (ОПК) в системі національної безпеки можуть бути численними та різноманітними, і вони зазвичай залежать від конкретного контексту та регіону.

Стан дослідження проблеми

Питання сучасного стану оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки та його перспективи розвитку на місці на світовій арені було предметом наукового інтересу багатьох вчених. Зокрема, О. Дідича, О. Барановського, О. Бодрука, А. Гальчинського, М. Єрмошенка, А. Зленко, О. Іжака, В. Литвина, А. Лук'янова, Н. Невідома, В. Новицького, В. Юрчука та інших. Водночас, враховуючи останні світові події, місце оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки та оборони держави важно переоцінити і залишиється мало досліджуваним.

Водночас враховуючи повномасштабну військову агресію з боку Російської Федерації, яка стала фактичним каталізатором розвитку раніше не популярних підгалузей ОПК України роль та значення ОПК лишається мало досліджуваним питанням.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження визначення сучасного стану оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки та оборони України та перспективи розвитку її місце на світовій арені сучасності.

Виклад основного матеріалу

Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України представляє собою провідну високотехнологічну галузь промисловості країни. Цей сектор включає в себе підприємства, які спеціалізуються у виробництві ракет, літаків, кораблів, авіаційних і морських двигунів, бронетанкової та радіоелектронної техніки, боєприпасів, спеціальних хімічних речовин та обслуговування.

Головним завданням національного ОПК є оперативне та якісне забезпечення потреб Збройних сил України та інших легітимних військових формувань в озброєнні та військовій техніці. Проте виконання цього завдання ускладнюється як хронічними проблемами оборонно-промислового сектора, такими як обмежена кількість закритих науково-виробничих циклів для розроблення та виготовлення озброєння та військової техніки, старіюче обладнання та застарілі технології, недостатні кадрові, фінансові та матеріальні ресурси, та велика кількість контрагентів. Нові виклики, з якими ОПК стикається, також потребують уваги та реформ на законодавчому рівні [1, с. 35].

Для успішного подолання цих викликів та створення необхідних умов для розвитку ОПК України, потрібні реформи у цьому секторі та створення умов для партнерства з приватним сектором. Активна реалізація різних проектів в оборонно-промисловій галузі через державно-приватне партнерство може бути важливим кроком у вирішенні поточних завдань та супутніх проблем у цій сфері. В цьому контексті, обговорення цієї проблематики набуває особливого значення.

Державна політика національної безпеки визначається на основі пріоритетності національних інтересів та оцінки загроз, які становлять потенційну загрозу національній безпеці України. Ця політика реалізується через впровадження відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм у різних сфе-

рах національної безпеки відповідно до чинного законодавства [2].

Варто визначити основні напрямки сучасної державної політики національної безпеки у військовій сфері як під час військового стану так і у післявоєнний період, зокрема до них пропонуємо віднести: 1) Забезпечення військової обороноздатності (Розвиток та модернізація збройних сил та обладнання для забезпечення високого рівня військової готовності. Підвищення ефективності військової тренуваності та підготовки військового персоналу); 2) Стратегічне планування (Розробка національних військових стратегій та планів дій в разі військового конфлікту або загрози); 3) Розвиток та дослідження військових технологій (Інвестування в дослідження та розробку нових військових технологій); 4) Запаси та логістика (Створення та підтримка стратегічних запасів військового обладнання та матеріалів); 5) Міжнародна співпраця (Розвиток міжнародних партнерств та військових союзів для спільних оборонних дій та обміну інформацією. Участь у міжнародних миротворчих місіях та організаціях для забезпечення стабільності та миру); 6) Кіберзахист (Розвиток та вдосконалення кіберзахисту для запобігання та відповіді на кіберзагрози та кібератаки); 7) Економічна безпека (Забезпечення сталого фінансування військових потреб); 8) Розвиток військово-промислового комплексу для виробництва військової техніки та обладнання) [3, с. 94].

Після розпаду Радянського Союзу Україна успадкувала 30% військово-промислового комплексу колишнього СРСР і близько 20% його наукових центрів. Тоді ОПК України складався з 1840 підприємств, на яких працювало 2700 тисяч осіб. З цих підприємств 700 випускали переважно військову продукцію, на яких було 1,3 млн працюючих [4].

Говорячи про сучасний стан оборонно-промислового комплексу України варто проаналізувати початок його зародження з часів незалежної України та виділити 2 періоди періоди, зокрема період внутрішнього розвитку оборонно-промислового комплексу та період зовнішнього розвитку.

Відносно першого періоду, варто зауважити, що у 1992-1996 роки, що товарами подвійного призначення зокрема і зброї займалися

близько 113 підприємств в Україні. В жовтні 1996 року держава взяла під свій контроль цю критичну сферу «бізнесу», саме тоді було створено концерн «Укрспецукспорт». Згодом багато підприємств, включаючи «Спецтехноекспорт», «Укрінмаш», «Прогрес», «Промоборонекспорт» (яка припинила свою діяльність 14 лютого 2020 року), зовнішньоторговельна фірма «ТАСКО-експорт», «Укроборонсервіс» та інші, отримали право займатися експортом зброї, розробкою технологій і наданням послуг. У серпні 2018 року уряд спростив порядок надання суб'єктам господарювання права на здійснення експорту-імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять дані, що становлять державну таємницю. Це відкрило ринок для приватних оборонних компаній, які до цього могли працювати з іноземними клієнтами лише через державну компанію [5].

Варто зауважити, що з 1992 року і досі досі весь експорт держави товарів військового призначення складається із трьох складових: 1) поставки нової техніки; 2) спільні розробки; 3) обслуговування військової техніки.

Варто зазначити, що до 2011 року на першому за прибутковістю місці для держави був продаж саме авіаційної техніки а також надання відповідних послуг з модернізації та ремонту. Каталізатором змін став «танковий прорив», як наслідок укладення низки контрактів, зокрема на поставку танків «Оплот» до Тайланду. Саме завдяки цьому на перше місце вийшла торгівля бронетехнікою [6, с. 96].

Ситуація з експортом військового обладнання кардинально змінилася після анексії Криму та початку військових дій на Донбасі. Звичайно це було зумовлене перш за все тим, що Україна сама потребувала зброї, а всі ресурси військової промисловості повинні були буди задіяні своїх внутрішніх проблем.

До 2014 року українські виробники озброєння та військової техніки не отримували значних замовлень від Збройних сил України. Озброєння вітчизняного виробництва приймалося на озброєння української армії лише формально, зазвичай з метою подальшого експорту. Це стосувалося навіть таких продуктів, як танк «Оплот», яких ЗСУ придбали лише два екземпляри.

Починаючи з 2014 року, в Україні спостерігається зростаючий обсяг імпорту військового обладнання, зброї та боєприпасів, що є історичною новинкою для незалежної України. Щорічно частка імпортованих закупівель зростає. За основними показниками державного оборонного замовлення на 2020-2022 роки, частка українських постачальників складатиме майже 90%, тоді як імпортовані закупівлі будуть становити близько 10% обсягу закупівель.

Основними імпортованими постачальниками для України стали Туреччина, США, Великобританія, Польща і Болгарія. Серед імпортованих товарів є боєприпаси, електроніка, засоби зв'язку, снайперські гвинтівки, гранатомети та інше. Зокрема, Україна придбала середні розвідувально-ударні безпілотники Bayraktar TB2 в Туреччини на 69 мільйонів доларів. У східній Європі було придбано 200 бойових машин піхоти BMP-1AK та самохідних артилерійських установок (САУ) 2С1 «Гвоздика» [7, с. 54].

На сьогодні структура оборонно-промислового комплексу (ОПК) України складається з кількох ключових галузей, включаючи авіаційну, суднобудівну та галузь оборони. З цих галузей, в практично самодостатньою є виключно оборонна сфера, яка включає в себе виробництво бронетехніки, боєприпасів, засобів зв'язку та інших важливих компонентів. Україна також виробляє різноманітні конкурентоздатні зразки озброєнь та зберігає потенціал для виробництва ракетних систем та озброєнь [8].

Значною перевагою України є той факт, що окремі підприємства зберегли можливість швидкого розширення виробництва конкурентоздатних озброєнь з невеликими капіталовкладеннями. Крім того, українські науково-дослідні інститути зберегли навіть до 17 з 21 «критичних технологій», які були розроблені в колишньому Радянському Союзі. Ці технології охоплюють радіолокаційні станції, електроніку та інші важливі аспекти оборонної галузі [9].

Варто зауважити, що існують конкретні проблемні аспекти, які не дозволяють оборонно-промислому комплексу держави в особі концерну «Укроборонпром» функціонувати та розвиватися в повній мірі. Враховую-

чи військовий стан та неповноцінне функціонування оборонно-промислового комплексу України в повній мірі пропонуємо виділити проблеми довоєнного рівня та власне проблеми з якими стикнулися оборонні підприємства під час війни. В довоєнний період оборонно-промисловий комплекс України мав наступні проблеми: 1) розробка та вироблення товарів військового призначення та їх комплектування без їх подальшого застосування в рамках системи оборони держави; 2) витрачання підприємствами оборонно-промислового комплексу на розробку нових зразків озброєнь до 5 % свого прибутку (провідні зарубіжні держави витрачають від 30%); 3) структура потреб Збройних сил України на ремонт та модернізація існуючої, здебільшого старої радянської, техніки становлять близько 80% з року у рік; 4) відсутність можливості довгострокового планування; 5) великий відсоток підприємств в системі Укроборонпрому які не генерують виручку (лише 28 підприємств з-поміж 132-ох, які належать до складу Укроборонпрому, генерують 98% виручки); 6) вік інженерів та конструкторів, які працюють на підприємствах оборонно-промислового комплексу [10, с. 77].

Висновок

Результати аналізу вказують на той факт, що майбутнє українського оборонно-промислового комплексу в значній мірі залежить від іноземних інвесторів, які, незважаючи на війну, надають фінансову підтримку для розробки та модернізації зброї.

Американські санкції проти російського військово-промислового комплексу відкривають українським виробникам шанси на міжнародному ринку зброї. Українські компанії можуть зайняти своє місце та знайти нові ринкові ніші для експорту в країни, які з політичних або фінансових причин не мають можливості придбати російську або західну зброю. Нинішня ситуація в галузі військового експорту не є безнадійною.

Є окремі сегменти, де Україна може конкурувати з Росією та Східною Європою. Усе залежатиме від ефективності управління в «Укроборонпромі» та ініціативи приватних підприємств, оскільки невеликі компанії отримали можливість виходу на зовнішні

ринки без загального контролю державного монополіста. Правильне проведення реформ «Укроборонпрому» сприятиме оживленню оборонних підприємств та конструкторських бюро в Україні завдяки залученню інвестицій.

Отже, оборонна компанія повинна взяти на себе лідерство в усіх трансформаційних процесах, контролювати та нести відповідальність за реалізацію стратегій, бізнес-планів, дотримання встановлених правил та політик. Проте, в першу чергу це допоможе державним оборонним підприємствам здійснити квантовий стрибок у майбутнє, яке вже настало.

Література

1. Україна може вийти на 6 місце у світі за обсягами продажу зброї в 2009 році. Новини України. Веб-ресурс. URL: <http://rus.newsru.ua>
2. Матюшенко І. Ю. Оборонно-промисловий комплекс України: перспективи розвитку та місце на світовому ринку озброєнь. URL: https://www.researchgate.net/publication/314088137_The_World_market_of_armament_Ukraine_perspectives
3. Дідич О.Р. Основні проблеми оборонно-промислового комплексу та шляхи їх подолання. Ефективність державного управління. 2021. № 2 (67). Ч. 1. С. 54–56.
4. Офіційний веб-сайт АТ «Укроборонпром». URL: <https://ukroboronprom.com.ua/>
5. Семенишин А. В. Оборонно-промисловий комплекс України: господарсько-правові аспекти реформування: монографія. Харків: Юрайт, 2015. 192 с.
6. Буравльов Є. Науково-технологічна безпека України у контексті глобалізації. Вісник Національної академії наук України. 2005. № 3. С. 32–40.
7. Білий В.І. Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 17. С. 92–98.
8. Гонак І.М. Ефективність національного експорту озброєння і військової техніки та її вплив на ВВП країни як елемент економічного суперництва країн. Науково-виробничий журнал. Інноваційна економіка. 2019. № 1. С. 94–100.
9. Формування оборонно-промислової політики України в умовах позаблоковості. Аналітична довідка. 2019. URL: https://nako.org.ua/storage/pdf/Stratehiia_rozvytku_OPK-Minstratehprom.pdf
10. Балужева О.В. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 15. С. 74–81.

SUMMARY

For countries with developed industry, the defense-industrial complex is an important component of the national security and defense strategy. At the same time, considerable attention is paid to the protection and development of key and highly effective enterprises and organizations of the country's defense industry. The defense-industrial complex accumulates significant intellectual and production resources, and it provides a high level of export capacity, which guarantees stable foreign currency income to the country's budget.

The results of the analysis of the state of the domestic defense-industrial complex, as well as the trends that led to its decline, and the prospects for the development of the industry are widely researched and presented in various analytical collections and publications developed by state and private organizations, as well as on information portals and agencies.

The article is devoted to the analysis of the current state of the defense-industrial complex of Ukraine and the determination of its place in the system of national security and defense. It is emphasized that the armed aggression of the Russian Federation became a certain catalyst for the qualitative and rapid reformation of the system of the defense-industrial complex of the state, where new technological developments and robotics should occupy a key place.

The article analyzes the activity of the defense-industrial complex (ODC) of Ukraine during the years of independence. The main problems faced by the defense industry of Ukraine are highlighted, and ways of activation and development of the industry are proposed. A comparative analysis of foreign experience in the field of state support of defense enterprises with the aim of rearming them for the needs of the Armed Forces of Ukraine was also conducted.

The article shows positive changes in the management of the defense-industrial complex in general and defense enterprises in particular after the creation of the State Concern «Ukroboronprom». The prospects for the development of the defense industry of Ukraine in modern conditions are analyzed and the necessity of reforming the industry, first of all at the legislative level, is proven.

The article also defines the peculiarities of the legal, economic and organizational regulation of the process of transformation of the State Concern «Ukroboronprom» into a joint-stock company.

Keywords: defense-industrial complex, Ukroboronprom, national security, entities of the defense-industrial complex, management of objects of the defense-industrial complex.

ПЕРЕВАГИ МЕДІАЦІЇ У ПЛОЩИНІ ІНШИХ ПРАВОВИХ ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

КРАВЧУК Мар'яна Юріївна - д.ю.н., доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного права та фінансового права Західноукраїнського національного університету

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9987-0484>

УДК 347.965.42

DOI 10.32782/NP.2023.3.27

У статті зазначено інформацію про способи вирішення спорів. З'ясовано, що одним із альтернативних способів досудового вирішення спорів є медіація, яка впевнено розвивається і застосовується в різних сферах. А зокрема, найбільшої актуальності вона набуває в питаннях вирішення конфліктів особливо чутливих до збереження репутаційних втрат комерційного характеру. Зроблено висновки про те, що завдяки застосуванню медіації сторони спору мають можливість його розв'язати у вкрай короткий термін, на вигідних умовах, зі збереженням власної репутації та дружніх партнерських відносин.

Ключові слова: способи вирішення спорів, медіація, принципи медіації, інститут адміністративної медіації, інтелектуальна власність, спори у сфері інтелектуальної власності.

Постановка проблеми

Людська особистість вражає своєю багатогранністю та різносторонністю, у зв'язку з чим у різних індивідів виникають відмінні думки, погляди та бачення кожного питання чи процесу. А це, в свою чергу, стає причиною виникнення різного роду дискусій, суперечок та спорів.

З юридичної сторони, спір – це конфлікт між учасниками правових відносин, який формується через різну оцінку та розуміння ними взаємних прав та обов'язків, що заважають їх реалізації, та у якому кожен з учасників відстоює свої права. Із метою владнан-

ня такого конфлікту сторони шукають шляхи його вирішення.

В Україні медіація – це досить «новітня» інституція в питаннях вирішення спорів, а тому не є поширеною у практичній площині. Попри це, вона впевнено розвивається і застосовується в різних сферах, а зокрема цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення, у кримінальних провадженнях. Найбільш до речним і корисним є застосування медіації для вирішення конфліктів особливо чутливих до збереження репутаційних втрат комерційного характеру.

Стан дослідження проблеми

Теоретичні питання «правових способів вирішення спорів», «медіації, як альтернативного способу досудового вирішення спорів» у тій чи іншій мірі досліджували Н. Бондаренко-Зелінська, В. Гопанчук, З. Красіловська, А. Лиско, О. Муза, С. Ніколюкин, Г. Огренчук, Т. Подковенко, М. Поліщук, О. Сидельніков, І. Ясиновський та інші вчені.

Однак, питанню щодо з'ясування переваг медіації над іншими шляхами розв'язання спорів приділялось досить мало уваги, саме тому воно потребує відповідних наукових доопрацювань.

Метою даної статті є визначення переваг медіації над іншими шляхами розв'язання спорів.

Виклад основного матеріалу

Прийнято вважати, що фундаментальними способами вирішення спорів є судовий розгляд та позасудове (досудове) врегулювання.

Судовий розгляд – комплекс юридичних дій суду та інших учасників процесу, спрямованих на всебічне вивчення обставин виникнення спору і вирішення його по суті. Однак судовий розгляд здійснюється за чітким сценарієм, відповідно до законодавчо визначеного процесу. Зокрема, встановлюються місце, час, строки вирішення спору, у сторін виникають відповідні обов'язки, в тому числі щодо сплати судового збору, необхідності з'являтися за викликом, подавати відповідні докази та свідчення, використовувати правову допомогу тощо. Це, в свою чергу, створює певні незручності для учасників такого процесу.

Іншим, більш зручним, на нашу думку, шляхом врегулювання спорів є їх позасудове вирішення. Саме у цьому вбачається вибір сторонами конкретного способу владнання конфлікту, а зокрема йдеться про переговори, звернення до правоохоронного органу або органу державної влади чи місцевого самоврядування тощо.

Альтернативні способи вирішення спорів створюють більш сприятливі умови для захисту прав та інтересів відповідних суб'єктів. До того ж, такі шляхи слугують показником демократизації суспільства, можливістю в правовому полі розв'язати конфлікт без будь-якого навантаження судової системи. Підтвердженням цього є численні праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, на думку С. В. Ніколюкіна: «альтернативні способи вирішення спорів являють собою, по-перше, систему взаємопов'язаних дій сторін та інших осіб з розгляду виниклої суперечки, спрямованих на його позасудове врегулювання, або дозвіл з використанням примирних чи інших незаборонених процедур, здійснюваний, як правило, на підставі добровільного волевиявлення сторін, по друге, право вибору будь-якого (не забороненого законом) недержавного (приватного) способу вирішення спору та/або врегулювання конфлікту, виходячи з кон-

кретної ситуації [1, с. 94]. Звідси, можливість обрання суб'єктами певних альтернативних шляхів у вирішенні конфліктних ситуації допомагає не лишень вирішити проблему, а й досягнути взаємопорозуміння, консенсусу на «партнерських» засадах. Це також допомагає знизити так званий «градус напруги» у публічних відносинах, де однією із сторін обов'язково виступає суб'єкт, наділений владними повноваженнями, а також у приватних відносинах, учасниками яких здебільшого є фізичні, юридичні особи.

Одним із альтернативних способів досудового вирішення спорів є медіація, як позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [2].

Медіаційний вид вирішення спорів врегульований Законом України «Про медіацію» від 16.11.2021 р., № 1875-IX [2]. Нормами цього Закону [2] визначено такі основні принципи медіації, як: добровільність, нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора, конфіденційність, самовизначення та рівність прав сторін медіації. Саме в таких принципах прослідковується перевага медіації перед іншими шляхами розв'язання спорів, тому розглянемо їх більш детально.

Добровільність – участь є добровільним волевиявленням учасників і жодна з сторін не може бути примушена до врегулювання конфлікту (спору). Більше того, учасники та медіатор можуть у будь-який момент відмовитися від участі в медіації.

Такий принцип як нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора (спеціально підготовлена фізична особа, яка проводить медіацію) забезпечує невтручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших фізичних і юридичних осіб в процес медіації. Окрім цього, медіатор зобов'язаний рівнозначно ставитись до учасників та не бути зацікавленим у вирішенні спору на користь будь-якої зі сторін. Надаючи консультації та рекомендації він повинен допомагати комунікувати учас-

никам, досягати порозуміння та проводити переговори.

Конфіденційність – жоден з учасників медіації не мають права розголошувати конфіденційну інформацію, крім випадків письмової домовленості про таке. Конфіденційною інформацією вважається інформація, яка стала відома під час усього процесу медіації і за її розголошення учасники несуть відповідальність, передбачену законодавством. Медіатор не може бути допитаний як свідок у справі (провадженні) щодо інформації, яка стала йому відома під час підготовки до медіації та проведення медіації.

Самовизначення та рівність прав сторін медіації передбачає, що сторони самостійно обирають медіатора, визначають перелік спірних питань, варіанти вирішення спору, зміст угоди, строки та способи її виконання, тощо. Сторонам надаються рівні можливості захисту своїх прав чи відстоювання інтересів під час проведення медіації.

На думку адвоката Головченка А. В., переваги медіації перед, наприклад, судовим вирішенням спору, перш за все, проявляються в конфіденційності; по-друге, в процесі медіації можна враховувати безліч фактичних та правових аспектів та не обмежуватись лише предметом спору та предметом доказування (як це відбувається у суді); по-третє, якщо метою є збереження стосунків (тривалих ділових, партнерських, особистих, сімейних, трудових, взагалі, людських), то медіація – єдиний ефективний спосіб. Так як після суду сторони, як правило, стають ще більш ворогами, ніж були до цього, а ділові зв'язки завершуються, партнерство зникає. В бізнес-медіації можна досягнути економічно доцільних результатів; економія часу – через гнучкість процесу та вільний розподіл часу ведуть до більш швидкого прийняття рішення; заощадити кошти та уникнути витрат, необхідних на подолання опору з іншої сторони, що призведе до зростання продуктивності; уникнення репутаційних втрат та підвищення іміджу підприємства тощо [3].

Якщо вести мову про переваги медіації у публічних правовідносинах, то, на перший погляд видається, що суб'єкт владних повноважень обов'язково має лідувати у

цьому процесі, так як держава чи громада наділила його відповідними повноваженнями. Крім того, як зазначає Н. В. Боженко, державні службовці обмежені в прийнятті рішень, оскільки відповідно до вимог Конституції України, вони зобов'язані діяти лише на підставі та в межах повноважень і у спосіб, визначені законодавством України, а отже, не завжди можуть вирішувати правові конфлікти у позасудовий спосіб [4, с. 46]. Тобто йдеться про неможливість використати процедуру медіації для врегулювання більшості адміністративно-правових відносин. Але, на сьогодні держава активно дбає про репутацію таких відносин, про гарантування поваги та гідність особи, її прав і свобод, справедливості у вирішенні будь-яких правових конфліктів. З огляду на це, Верховна Рада України прийняла Закон «Про адміністративну процедуру» [5], що набуває чинності 15 грудня 2023 року, норми якого забезпечують ефективну та якісну законодавчу регламентацію: процедур зовнішньо-управлінської діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, які законом уповноважені здійснювати владні управлінські функції; захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у відносинах із державою. Закон гарантує право особи на участь в адміністративному провадженні і гарантує ефективні засоби правового захисту. В його положеннях передбачено, що «особа має право бути заслуханою адміністративним органом, надавши пояснення та/або заперечення у визначеній законом формі до прийняття адміністративного акта, який може негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи. Адміністративний орган зобов'язаний здійснювати інформування та консультування учасників адміністративного провадження з питань, що стосуються адміністративного провадження, а також щодо змісту їхніх прав та обов'язків» [5].

Виходячи з цього прикладу, доповненням до вищезазначених позитивних процесів, що відбуваються на законодавчому рівні, послужило б створення інституту адміністративної медіації в Україні. Оскільки адміністративне законодавство і так зорі-

ентувало діяльність публічних суб'єктів на засадах гуманізму, людиноцентризму, то й, відповідно, функціонування інституту адміністративної медіації забезпечило б швидке, ефективне, результативне вирішення суперечки. У цьому питанні першочергово були б зацікавлені органи державної влади, органи місцевого самоврядування або особи, наділені владними повноваженнями.

Як уже нами раніше зазначалось, також найбільшої актуальності медіація набуває в питаннях вирішення конфліктів особливо чутливих до збереження репутаційних втрат комерційного характеру. До таких, в першу чергу, слід віднести виникнення спорів в сфері захисту прав інтелектуальної власності.

У сучасному суспільстві інтелектуальна власність поширюється на все більшу кількість відносин та значно впливає на соціально-економічний розвиток суспільства [6]. Відповідно спори у сфері інтелектуальної власності стають суттєво складнішими, чим і набувають актуального значення.

У цьому питанні саме завдяки процедурі медіації можна вирішити як договірні, так і позадоговірні спори. Сторони можуть залучити медіатора як на стадії досудового врегулювання спору, так і на стадії судового провадження [7]. При цьому, важливою складовою процесу є те, що медіатор є нейтральною стороною, яка не має власної компетенції приймати рішення або генерувати варіанти різних рішень, медіатор, як посередник, не висловлює своїх уподобань, не є арбітром та суддею, а тому під час процесу він не виказує будь-яких оцінювальних суджень щодо жодної зі сторін та їх позицій, його завдання – рухатись між сторонами, бути перекладачем, передавачем та каталізатором, що сприяє ефективному пошуку найкращих рішень, враховуючи та виявляючи справжні інтереси кожної зі сторін, а також це сприяє виправленню уявленню учасників про «тупіковість» та безальтернативність спору. Медіатор, який відповідає за ведення та керує процесом медіаційних переговорів, за допомогою вправного використання відомих йому фахових інструментів та знань створює для сторін максимально продуктивний простір порозуміння для прийнят-

тя ними самостійно ефективних власних рішень, спрямованих на задоволення їхніх глибинних потреб та інтересів [3].

Фактично, медіація починається з «інформаційної» зустрічі, а на вирішення та узгодження всіх питань необхідний час (іноді 3-5 чи більше зустрічей). Завжди важливо розуміти причину спору та бачення кожної сторони. Медіація – це дуже гнучкий процес, що дозволяє зрозуміти, якого результату можна досягти, а також знайти реалістичне, комерційно вигідне вирішення спору, яке може виходити за юридичні межі. Завершальним етапом медіації є укладення медіаційної угоди [7].

Висновки

Отже, в нашому гнучкому та швидкоплинному світі, коли ми витрачаємо багато часу на побудову та налагодження будь-яких стосунків та цінуємо свій спокій, настає ера альтернативних засобів захисту своїх інтересів, найважливішими перевагами яких є: економія часу, гнучкість процесу, захист та збереження репутації, іміджу та взаємовідносин (особистих, бізнесових, тощо), конфіденційність, економічна доцільність [3].

Застосування процедури медіації у суспільстві є показником функціонування демократичної, правової держави, де будь-які конфлікти вирішуються на засадах справедливості, розумності, гарантуванні прав і свобод особи, поваги до діяльності публічних органів. Саме медіація повинна стати для українців одним із ефективних шляхів розв'язання суперечок, досягнення компромісу, прийняття позитивних рішень.

Література

1. Ніколюкин С. В. Альтернативні способи врегулювання спорів у системі захисту цивільних прав. *Освіта і право*. 2012. № 9(37). С. 93-114.
2. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2022. № 7. Ст. 51.
3. Головченко А. В. Медіація, як один із ефективних альтернативних способів вирішення конфліктів. URL: <https://rtpp.com.ua/news/mediatsiya-instrument/>.

4. Боженко Н. В. Впровадження медіації в адміністративних судах України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Ч. 1. С. 45-48.

5. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

6. Медіація як явище європейських правовідносин. Медіація в Україні як ефективний позасудовий спосіб вирішення певних спорів (конфліктів). URL: <http://iii.ua/uk/news/mediaciya-yak-yavishche-ievropeyskih-pravovidnosin-mediaciya-v-ukrayini-yak-efektivniy>.

7. Старовойтова Д. Медіація: в яких сферах ІВ є найбільш ефективною? URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/mediaciya-v-yakih-sferah-iv-e-naubilsh-efektivnoyu.html>.

Kravchuk M.

ADVANTAGES OF MEDIATION OVER OTHER LEGAL WAYS OF DISPUTE RESOLUTION

The article provides information on dispute resolution methods. It has been established that alternative methods of dispute resolution create more favorable conditions for the protection of the rights and interests of the relevant subjects. In addition, such ways serve as an indicator of the democratization of society, an opportunity to resolve the conflict in the legal field without any burden on the judicial system. This is confirmed by numerous works of both domestic and foreign scientists. Attention is focused on the fact that the possibility of subjects choosing certain alternative ways to resolve conflict situations helps not only to solve the problem, but also to achieve mutual understanding and consensus on

a «partnership» basis. This helps to reduce the so-called «degree of tension» in public relations, where one of the parties is necessarily an entity endowed with powerful powers, as well as in private relations, the participants of which are mostly physical and legal entities. It was found that one of the alternative methods of pre-trial dispute resolution is mediation, which is confidently developing and is used in various fields. At the same time, it is outlined that, if we talk about the advantages of mediation in public legal relations, then, at first glance, it seems that the subject of power must necessarily take the lead in this process, since the state or community has given him the appropriate powers. It has been established that this statement is false, because today the state actively cares about the reputation of such relations, about guaranteeing the respect and dignity of a person, his rights and freedom, justice in the resolution of any legal conflicts, and thus is interested in settling disputes peacefully. It was determined that mediation becomes most relevant in matters of resolving conflicts that are particularly sensitive to the preservation of reputational losses of a commercial nature. The mediation type of dispute resolution is regulated by the Law of Ukraine «On Mediation», the norms of which define the following basic principles of mediation: voluntariness, neutrality, independence and impartiality of the mediator, confidentiality, self-determination and equal rights of the mediation parties. It was established that it is precisely in such principles that the advantage of mediation over other ways of resolving disputes is traced. It was concluded that thanks to the use of mediation, the parties to the dispute have the opportunity to resolve it in an extremely short period of time, on favorable terms, while preserving their own reputation.

Key words: *methods of resolving disputes, mediation, principles of mediation, institute of administrative mediation, intellectual property, disputes in the field of intellectual property.*

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ НОРМИ

МАКСИМОВА Лариса Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, спеціаліст вищої категорії Київського фахового коледжу туризму та готельного господарства

**УДК 341.131
DOI 10.32782/NP.2023.3.28**

Чинний кримінальний процесуальний кодекс України в ст. 3 визначає основні поняття кримінального законодавства та терміни, які використовуються під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Основні терміни визначені за допомогою загальних та спеціальних теорій кримінального процесу, вони відображають сутність та значення загальних процесуальних інститутів на підставі яких встановлюється статус, права процедура, процесуальний порядок проведення процесуальних, слідчих (розшукових), судових дій, встановлення істини під час досудового та судового кримінального провадження. Незважаючи на вагомий внесок теорій кримінального процесу в розвиток чинного законодавства, спеціальні терміни, які використовуються під час досудового розслідування залишають до кінця не зрозумілими, не відповідають теорії права, філософії, логіки та іншим галузевим наукам.

Теорія права встановлює положення застосування диспозиції норми та відображає виникнення правових відносин між сторонами, учасниками процесу. Практика розвитку правових відносин покликана адекватно розвиватися та змінюватися на підставі чинного законодавства, в окремих випадках, випереджає теорію. Норма права встановлює правило поведінки учасника процесу, закон надає детальну регламентацію правових відносин, які виникають під час досудового розслідування, що призводить до казусних ситуацій, стримує ініціативу слідчого, ді-

знавача, прокурора, вносить перешкоди до виконання обов'язків. Сторони процесу під час виконання завдань встановлення істини використовують свої знання, професійний підхід та можливості пізнавальної діяльності. Дані критерії залишаються новизною у теоретичних розробках вчених.

В статті надається класифікація оціночних категорій, пропонується застосування правового регулювання у різних випадках, що виникають під час досудового розслідування. Розглядаються конкретні слідчі ситуації та пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: закон, термін, статус, сторони, учасники, контроль, досудове розслідування, судове провадження, слідчий, прокурор, суддя.

Актуальність і ступінь дослідження за-снована на загальних та спеціальних теоріях кримінального процесу. Чинний кримінальний процесуальний кодекс України в ст. 3 визначає основні поняття кримінального законодавства та терміни, які використовуються під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Основні терміни відображають сутність та значення загальних процесуальних інститутів на підставі яких встановлюється статус, права процедура, процесуальний порядок проведення процесуальних, слідчих (розшукових), судових дій, встановлення істини під час досудового та судового кримінального провадження. Незважаючи на вагомий внесок теорій кримінального

процесу в розвиток чинного законодавства, спеціальні терміни, які використовуються під час досудового розслідування залишають до кінця не зрозумілими, не відповідають теорії права, філософії, логіки та іншим галузевим наукам.

Теорія права та критерії оцінки процесуальної норми у кримінальному процесі побудована таким чином, що юридична конструкція регулює встановлені правові відносини, які виникають під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Правові норми адекватно відображають встановлені законом відносини на підставі загального правила поведінки учасників процесу. Всі правові норми кримінального процесуального законодавства побудовані таким чином, що включають до себе абстрактну модель гарантій прав, обов'язків та законних інтересів. Норми застосовуються відносно сторін, учасників процесу на підставі конкретних обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Кожна норма повинна відображати індивідуальні особливості правових відносин між стороною та учасником процесу. Особливість процесуальних норм права полягає у характерних рисах, які на підставі закону врегульовані таким чином, що повинні передбачати можливі колізії, вирішувати складні завдання встановлення істини, встановити підозрюваного (обвинуваченого) та суддя має право проголосити обґрунтований, справедливий вирок. Законодавство встановлює окремими нормами кримінального процесу надмірну деталізацію проведення слідчих (розшукових) та судових дій.

Прикладом є проведення слідчих (розшукових) дій, які тимчасово обмежують процесуальні права та обов'язки учасників. В даному разі можна сказати про контроль за підготовкою, процесуальною процедурою отримання дозволу на проведення слідчої (розшукової) дії та механізму її проведення з боку прокурора, слідчого судді. Прокурор знайомиться з клопотанням слідчого про необхідність проведення слідчої (розшукової) дії, слідчий суддя перевіряє підстави для проведення слідчої (розшукової) дії та надає ухвали про необхідність її проведен-

ня. Прокурор контролює хід та результати проведення дії. У разі встановлення порушень закону приймає заходи щодо усунення встановлених порушень.

Інша сторона застосування правових норм включає до себе проблематику їх застосування по аналогії. Теорія права не може передбачити всі деталі встановлення обставин кримінального правопорушення. Слідчий, дізнавач, прокурор повинні діяти на підставі закону, але в окремих випадках, кримінальний процесуальний закон надає можливість проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі. Регламентація даних процесуальних дій пов'язана з законодавством про оперативно – розшукову діяльність (ОРД), яка має специфіку, що пов'язана з таємністю їх проведення.

Сторона обвинувачення має право використання окремих положень оперативно-розшукової діяльності, але пов'язати правові норми ОРД з кримінальним процесом іноді викликає обставини, що пов'язані зі складністю механізму проведення правової ситуації. В даному разі можна сказати, що проблемні ситуації іноді випадають із сфери правового регулювання, що має негативні наслідки для встановлення вини підозрюваного (обвинуваченого).

Теорія права та процесу постійно розробляє можливість застосування нормативних положень правових норм для оцінки процесуальної діяльності сторін, учасників процесу. Слідчий, дізнавач, прокурор на підставі своїх знань, практики процесуальної, життєвої діяльності мають право процесуально закріпити фактичні дані, що вказують на вину підозрюваного, але під час судового розгляду виявляються правові, технічні, логічні помилки проведення слідчих (розшукових) дій у разі складання протоколу. Процесуальні помилки іноді приводить до втрати доказів, або встановлення їх недопустимими під час судового розгляду.

Публічний обвинувач пов'язаний обвинувальним актом, матеріалами кримінального провадження. Він не має права виходу за рамки кваліфікації обвинувачення на підставі матеріального права. Закон визначає правило, за яким погіршення процесуаль-

ного статусу обвинуваченого в судовому засіданні не допускається. В даному випадку закон передбачає відмову публічного обвинувача від підтримання обвинувачення або зміну обвинувачення за яким процесуальний статус обвинуваченого не може бути погіршено нормами матеріального права.

Основні елементи оцінки положень кримінального процесу не нові для правової науки, однак теоретичні та практичні аспекти в деяких випадках визначені не чітко, не в повному обсягу, можуть трактуватися з різних точок зору. Сторони під час вирішення питання матеріальної, процесуальної класифікації кримінального правопорушення, застосування тієї або іншої правової норми стикаються з теоретичними та практичними питаннями, на які не мають однозначної відповіді.

Мета і завдання дослідження

Визначення правових категорій нормативного застосування правових норм у кримінальному процесі включає до себе поєднання процесуальної норми зі специфічними положеннями їх механізму реалізації та правовими елементами матеріального права. У сукупності правові норми надають правовим поняттям специфічний зміст. Теорія права встановлює загальні положення права, однак практика вносить корективи під час проведення досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. З іншої сторони, закон є динамічним, але він змінюється в особливому порядку. Дані практичні аспекти під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження підбивають основи законодавчої бази, оскільки окремі юридичні конструкції не можуть бути встановлені у процесі та входять у протиріччя з нормами матеріального права.

В процесі наукових розробок вчені постійно розробляють та надають рекомендації для практики щодо застосування правової норми, вказують на механізм її дії, розкривають процесуальний зміст та пропонують нові елементи трактування, значення, застосування конкретної правової категорії. Однак теоретичні викладки не можуть бути загально обов'язковими у криміналь-

ному процесі, вони мають на мету тільки роз'яснення положень застосування правової норми, а її виконання покладено на сторону обвинувачення та суддю.

Наукова новизна включає проведення теоретичного аналізу та визначення практики механізму дії правових норм. Встановлення єдиного системного підходу до класифікації кримінально процесуальних норм, їх теоретичного та практичного застосування під час досудового розслідування та судового розгляду, надання можливості для слідчого, дізнавача, прокурора вибрати ту процесуальну норму на підставі якої проведення слідчої (розшукової) дії буде відповідати засадам верховенства права, законності, справедливості, не порушуючи законні права, свободи та інтереси учасників процесу.

Теоретичні розробки процесуальної норми були предметом дослідження вченими різних галузевих правових наук, як теорії права, філософії, кримінального права та процесу.

Необхідно визначити низку вчених, які провели теоретичний аналіз правових норм, визначили специфіку процесуальних норм під час проведення досудового розслідування та судового розгляду.

Основа теоретичних поглядів була закладена Ю.П. Аленіним, О.М. Бандуркою, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевим, І.С. Галаган, І.В. Гловюк А.Я. Дубінським, Л.В. Лобойко, М.М. Міхеєнко, В.Т. Мальяренко, В.В. Молдаван, О.В. Капліною, В.М. Стратоновим, С.М. Стахівський, О.М. Толочко, В.Т. Трофіменко, В.М. Тертишник, О.Г. Шило, Л.Д. Удаलोвою тощо [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 12; 13; 16; 18; 19; 13; 17; 18; 19; 21; 22; 23; 24; 25].

Теоретичні розробки шли двома шляхами. Перший правовий, філософський, при цьому автори будували свої наукові висновки на підставі матеріального права.

Ю.П. Аленін, А. Барак, В.М. Горшенков, В.Є. Жеребкін, О.В. Петришен та інші представники юридичної школи теорії права та філософії розглядали елементи оціночних понять правої норми на підставі структури її побудови та логіки. Автори зазначали, що на

підставі логічного підходу можна визначити категорії «оціночного поняття правової норми». В даному разі вчені були єдині у своїх висновках, що правові норми можуть бути, в окремих випадках, не визначені законом, але бути загально прийнятими. Оцінка правової норми включає до себе зміст, поняття, форму, яка ґрунтується на підставі конкретної правової ситуації, у разі дослідження обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному процесі. Право не може оцінювати абстрактні аспекти за рівнем узагальнення, крім того не має можливості визначити, як фундаментальні категорії теорії кримінального процесу [1; 2; 8; 9; 10; 17].

Інший шлях наукових розробок був побудований на основі застосування процесуальних норм, які надають можливість фіксування обставин кримінального правопорушення виходячи з норм матеріального права та визначення кваліфікації кримінального законодавства. Однак теоретичні питання процесуальної норми та її оцінка з боку вчених кримінального процесу не отримала відповідного розкриття проблеми.

О.М. Бандурка, Ю.М. Тодика, О.М. Толочко, В.М. Трофіменко, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова та ін.. надали розрізнені елементи правової норми та можливість її застосування у разі проведення досудового розслідування, оскільки на даній стадії процесу виникає низка питань використання та процесуального, процедурного фіксування. Під час судового розгляду процесуальна норма визначає положення, які неможливо порушити, судовий розгляд проводиться гласно, відкрито, публічно на підставі засад кримінального процесу у присутності сторін. Суддя суворо дотримується процедури процесу [3; 20; 21; 22; 23; 24].

Сьогодні процедура механізму проведення процесуальних, слідчих (розшукових), судових дій у кримінальному процесі фіксується за допомогою звукового, відео запису. За результатами проведення процесуальних та судових дій всі учасники мають право оцінити точність структурної побудови застосування правової норми, її фіксування у кримінальному процесі та висловити свої зауваження.

Вчені кримінального процесуального циклу звертали свою увагу на процедуру оцінки правової норми під час її застосування та механізму реалізації.

В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевой, В.М. Гмирко, В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько, С.М. Стахівський та ін.. надали загальні положення теоретичних розробок та вказували, що окремі правові норми кримінального процесу зобов'язують слідчого, дізнавача, прокурора, суддю здійснити процесуальні, слідчі (розшукові) дії та оцінювати зібрані фактичні дані, факти, відомості про факти, як докази. В даному разі оцінку доказів проводить сторони процесу, суддя під час судового розгляду. Закон передбачає, що у разі порушення процесуальної фіксації доказів, їх оцінка у разі судового розгляду сторонами процесу може бути визнана як недопустимі докази обвинувачення [4; 8; 7; 11; 18].

М.М. Міхеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубінський, В.М. Стратонов та інші вчені розкрили положення пізнання та оцінки матеріалів, які встановлені під час досудового розслідування. В процесі пізнання проходять ідеальне розщеплення матеріальних об'єктів на окремі сторони, якості, виділення особливостей тощо. Предмет пізнання, з одного боку, відокремлює його від інших галузевих знань, з іншого дає можливість визначити необхідність проведення комплексного дослідження. Пізнання повинно побудована на підставі правової норми, застосування законів логіки, філософії тощо. Аналіз правової норми та механізм реалізації приводить до встановлення результатів істини [16; 19, с. 24].

Виклад загального матеріалу

Теоретичні виклади вчених надають підстави для встановлення критеріїв оцінки правової норми, що закріплені чинним кримінальним процесуальним законодавством.

Першу юридичну конструкцію можна визначити на підставі юридичного поняття фактів, відомостей про факти, та процесуального закріплення доказів. Друге положення включає до себе елементи оцінки доказів, як інституту доказування обставин кримінального правопорушення. Третя

група кваліфікаційних ознак встановлена на підставі процедури та системи процесуальних елементів, які є підставою прийняття процесуального рішення за сукупністю фактичних даних.

Аналіз визначених елементів встановлює положення для конкретних висновків. Під час прийняття процесуального рішення, слідчий, дізнавач має право проаналізувати фактичні дані на підставі ст. ст. 85 – 87 КПК України, з точки зору належності, допустимості або недопустимості, достовірності та достатності для ухвалення законного, обґрунтованого процесуального рішення. Прийняття процесуального рішення встановлює, що структура даного рішення повинна мати оціночні компоненти.

КПК України розкриває формально – визначені норми і розпорядження, що містять оціночні терміни. Розкриваючи дані положення закону можна встановити види даних правових елементів, зокрема побудова виникнення значної кількості версій відносно підозрюваного (обвинуваченого), встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. По-друге, наявність у матеріалах кримінального провадження декілька пов'язаних між собою епізодів, роздільне розслідування яких неможливе. По-третє, встановлення під час досудового розслідування декілька підозрюваних (обвинувачених), які вчинили кримінальне правопорушення. Останє, вчинення кримінального правопорушення в областях та необхідність поєднання в єдине кримінальне провадження для встановлення всіх обставин вчинення кримінального правопорушення.

Оцінка фактичних даних проводиться під час отримання заяви про вчинення кримінального правопорушення та внесення відомостей до єдиного реєстру досудового розслідування (ст. 214 КПК України). До початку проведення окремих процесуальних, слідчих (розшукових) дій, слідчий, дізнавач, прокурор проводять збирання фактичних даних під час співбесіди з потерпілою стороною та оцінюють докази за внутрішнім переконанням.

Другий момент включає до себе формальні підстави проведення слідчої (розшу-

кової) дії якщо слідчий має фактичні данні, які вказують, що у приміщенні підозрюваного знаходиться предмети вчинення кримінального правопорушення. Слідчий проводить оцінку фактів, на підставі ухвали слідчого судді має право проводити обшук (ст. ст. 234 – 236 КПК України). Процесуальна норма зобов'язує слідчого фіксувати механізм проведення даної дії у протоколі. Він має право залучити спеціаліста. Під час обшуку може бути присутній адвокат підозрюваного. Всі учасники даної процесуальної дії мають права ознайомлення з результатами проведення обшуку та висловити свої зауваження.

Під час підготовки судового провадження суддя, на підставі правових норм, оцінює докази вини обвинуваченого та приймає процесуальне рішення про призначення судового розгляду (ст.ст. 314 – 317 КПК України).

Закріплені законом правові поняття є остаточними. Вони використовуватися на підставі закону. Юридичний закон є обов'язковим для сторін, учасників кримінального процесу. Порушення закону встановлені санкції матеріального права. Стабільність права визначається його термінологією.

Практичні положення використання закону мають окремі теоретичні прогалини, зокрема особливості характеристики правових понять, іноді не співпадає з встановленими параметрами закону, оскільки норми мають свою властивість, вони динамічно розвиваються, їх зміна відбувається в особливому правовому порядку. Після прийняття нового закону діючий втрачає своє правове значення тому окремі положення змісту змінюються у своєму визначені. Визначеною рисою юридичного формулювання закону є зміна диспозиції, відмова від застарілих та запровадження нових понять.

Практика встановила, що сторони, учасники процесу повинні дотримуватися загальних положень закону.

Більше 50% опитаних практичних працівників слідчих підрозділів надали відповідь, що окремі положення нормативного визначення закону мають недоліки, які можна визначити за видами. По-перше,

окремі положення не зрозуміли, тому що мають більше ніж два визначення, які можна трактувати за різних обставин їх застосування. По-друге, диспозиція окремих норм закону має декілька положень, а саме вони не точні, що приводить до порушення засади справедливості. По-третє, норми права мають двійний підтекст, різні методи, механізм реалізації під час використання словосполучення. Останнє включає не конкретну мову у разі проведення процесуальних, слідчих (розшукових), судових дій.

В.М. Горшеньов, О.М. Петрішен, В.Т. Малярєнко та ін. розкриваючи зміст теоретичного визначення норми виділяють специфічні ознаки, а саме офіційність, документальність, точність, простоту викладу, однорідність, нейтральність змісту тексту, наявність необхідних реквізитів нормативного акту (найменування, заголовка, дати видання), а також дотримання основних вимог структурної організації тексту. Автори вважають, що практика має проблеми під час закріплення встановлених у законі формальних ознак, оскільки дати точний опис виникаючих правових відношень під час проведення слідчих (розшукових) дій неможливо. Закон не повинен будуватися на підставі використання оціночних понять, юридичних термінів. Законодавство обмежує правові норми викладом загальних ознак, які можуть конкретизуватися у процесі правозастосування [9; 14; 17].

Використання оціночних термінів дозволяє досягти повноти кримінального процесуального закону. Диспозиція статті повинна бути теоретичною, лаконічною, компактною, зрозумілою, логічною тощо. Закріплення у кримінальному процесуальному законі оціночних приблизних критеріїв, які обмежують права, свободи та інтереси учасника процесу не допустимо.

Теоретичні розробки щодо прийняття норми закону вказують, що не можна передбачити всі можливі зміни правових відношень, які встановлені на підставі дії нормативного акту. Закон не може і не повинен слідувати за всіма змінами, але повинен враховувати їх. Оціночні терміни мають динамізм права, можливість його застосування на підставі історичних умов. Правові поняття та терміни

максимально відповідають вимогам захисту прав, свобод і законних інтересів. Вони використовуються для необхідності жорсткої фіксації правовідносин.

Таким чином, оціночні терміни не завершують повністю правотворчий процес, законодавство надає можливість подальшого розвитку його на підставі практики. Правова норма, механізм її реалізації, який здійснює слідчий, дізнавач, прокурор під час досудового розслідування повинна мати практичний зміст врахування особливості кожного доказу та обставин, які підлягають доказуванню. Кожна процесуальна норма побудована на підставі засад кримінального процесу, має процесуальну форму, відповідає структурній побудові основних положень процесу, що надає змогу під час прийняття процесуальних рішень засадами законності, доцільності, справедливості тощо.

Використання оціночних термінів правової норми надає можливість чітко виконати завдання кримінального процесу, які стоять перед слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею.

Висновок

Визначені критерії оціночної категорії правової норми надали можливість встановити, на підставі теорії права, філософії, логіки, галузевих наук матеріального права наявність властивостей та теоретичного обґрунтування чинного законодавства, яке встановило нормотворчу процедуру у разі конструювання, формулювання, логічного визначення гіпотези, диспозиції процесуальних норм.

Доведено, що поняття правової норми встановлено вченими таким чином, що вона має різний зміст, власне трактування, практичне значення того чи іншого поняття. Однак її застосування не означає загальнообов'язкової інтерпретації для сторін, учасників процесу. Вважається, що оціночні визначення терміну правової норми служать для позначення певної процесуальної, судової дії.

Теоретичне визначення категорії правової норми дозволяє дійти до висновку, що дане питання є багатоаспектним, потребує визначення не тільки з боку кримінально-

го процесу, а також галузевих наук, зокрема кримінального права, криміналістики, лінгвістики, логіки, філософії, інформатики тощо.

Сформульовано тезу відносно застосування правової норми на підставі якої слідчий, дізнавач, прокурор, суддя не вільні під час прийняття процесуального рішення у виборі засобів механізму її реалізації, а повинні на підставі засади верховенства права, законності, справедливості приймати раціональні, ефективні засоби, тактичні прийоми, криміналістичні комплекси, оперативні комбінації для викриття підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні кримінального правопорушення. Сторони, учасники процесу, суддя повинні керуватися та виконувати свої обов'язки підставі процесуальних норм сформульованих законом. У разі проведення процесуальних, судових дій вони повинні керуватися тільки законом у встановлених межах правової норми.

Література

1. Алейнін Ю.П. Кримінально процесуальний кодекс України науково практичний коментар. Одеса. 2015. – 340с.
2. А. Барак Суддівський розсуд – К. Цент учбової літератури. 2022. – 320с.
3. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ \ О.М.Бандурка: Х. Основа. 1996. – 450 с.
4. Вапнярчук В.В. Теорія та практика кримінального процесуального доказування / В.В. Вапнярчук. Харків. Юрайт. 2017. – 408с.
5. Галаган І.С. Кримінальний процес Української РСР / І.С. Галаган, Д.С. сусл – Київ. Вища школа. 1970. – 252 с.
6. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень кримінального процесуального кодексу України. /І.В. Гловюк. Одеса. Юрид. лит. 2015. – 712 с.
7. Гмирко В.П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісну парадигма. Теоретичний аналіз Проблемація СМД репрезентація. /В.П. Гмирко. –Дніпропетровськ. Акад. митної служби України. 2010 – 314с.
8. Грошевой Ю.М. Кримінальний процес України : підручник / Ю. М. Грошевой, В. М. Хотенець ; за ред. Ю. М. Грошевого. Харків : Право, 2000. -487 с.
9. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М.: Юрид. лит., 1972. – 256 с.
10. Жеребкин В. Е. Логический анализ понятий права. – Киев: Издательское объединение «Вища школа» головное издательство, 1976. – 152.
11. Журавель В.А., Шепітько В.Ю. Розвиток криміналістики та судової експертизи в Україні: наближення до єдиного європейського простору / Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку : монографія. Харків, 2021. -710с.
12. Капліна О.В. Кримінальний процес /О.В. Капліна, Ю.М. Грошевой, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013 -820 с.
13. Лобойко Л. В. Методи кримінального процесуального права / Л.В. Лобойко Днепр. 2006. – 323 с.
14. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В.Т. Маляренко Юрінком Інтер. 2005. – 305с.
15. Молдава В.В. Порівняльне кримінально процесуальне право України, ФРН; Франція; Англія, США / В.В. Молдаван, А.В. Молдаван – К. Юрінком. Інтер. 1999 – 134с.
16. Міхеєнко М.М. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / М.М. Міхеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубінський. Київ : Наукова думка, 1997. – 410 с.
17. Петришен О.В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с
18. Стахівський С.М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів / С. М. Стахівський. -Київ : Атака, 2009. – 64 с.
19. Стратонов В.М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності слідчого / В.М. Стратонов. Вид-во ХДУ. Херсон, 2009. – 440 с.

20. Тодика Ю.М. Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.

21. Трофименко В.М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України / В.М. Трофименко – Харків. 2017. – 317с.

22. Тертишник В.М. Права і свободи людини / В.М. Тертишник Днепр. Алерта. 2022. – 310с.

23. Толочко О.М. Прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів / О.М. Толочко, С.І. Зарубинська К. Алерта. 2013. – 240с.

24. Удалова Л.Д. Кримінально процесуальні гарантії діяльності адвоката / Л.Д. Удалова, С.Д. Савицька. Київ. КНТ. 2014. – 169с.

25. Шило О.Г. Теоретика прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України / О. Г. Шило. – Харків : Право, 2011. – 472 с.

Maksymova Larysa

*Candidat of legal sciences Associate Professor
Kyiv Applied College of Tourism and Hospitality
<https://orcid.org/0000-0001-7660-6779>*

EVALUATION CRITERIA OF PROCEDURAL LEGAL NORM

Current Criminal Procedure Code of Ukraine in Art. 3 defines the basic concepts of criminal legislation and the terms used during the pre-trial investigation and trial of criminal proceedings. The basic terms are defined with the help of general and special theories of the criminal process, they reflect the essence and meaning of general procedural institutions on

the basis of which the status, legal procedure, procedural the procedure for conducting investigative (search) actions, establishing the truth during pre-trial and judicial criminal proceedings. Despite the significant contribution of the theory of the criminal process to the development of current legislation, the special terms used during the pre-trial investigation remain completely unclear, do not correspond to the theory of law, philosophy, logic and other branch sciences.

The theory of law establishes the conditions of application of the disposition of the norm and reflects the emergence of legal relations between the parties, participants in the process. The practice of the development of legal relations is designed to adequately develop and change on the basis of current legislation, in some cases, ahead of the theory. The rule of law establishes the rule of conduct of the participant in the process, his status, but the law provides detailed regulation of legal relations that arise during the pre-trial investigation, which leads to case situations, restrains the initiative of the investigator, inquirer, prosecutor, and introduces obstacles to the performance of duties. The parties to the process use their knowledge, professional approach and opportunities for cognitive activity when performing the tasks of establishing the truth. These criteria remain a novelty in the theoretical development of scientists.

The article provides a classification of assessment categories, suggests the application of legal regulation in various cases arising during pre-trial investigation. Specific investigative situations are considered and ways of solving them are proposed.

Key words: law, term, status, parties, participants, control, pretrial investigation, court proceedings, investigator, prosecutor, judge.

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

КАЛАУР Іван Романович - доктор юридичних наук, професор,
Західноукраїнський національний університет

ORCID: <https://orcid.org//0000-0003-1736-6175>

СІЩУК Ліліана Василівна - кандидат юридичних наук, доцент, старший
дослідник, Лабораторія проблем корпоративного права Науково-дослідного
інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
НАПрН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9722-4347>

УДК 347.471/347.211

DOI 10.32782/NP.2023.3.29

У статті проаналізовано чинне корпоративне законодавство України та доктринальні підходи до поняття і правової сутності корпоративних прав з огляду на можливість їх віднесення до самостійного об'єкта цивільних прав. Встановлено, що спеціальне корпоративне законодавство не містить визначення корпоративних прав, а розкриває перелік прав учасників із вказівкою на можливість мати й інші права, визначені законом та статутом товариства. Зроблено висновок, що правова регламентація корпоративних прав має бути відображена у кодифікованому акті – Цивільному кодексі України.

Враховуючи стан регулювання об'єктів цивільних прав, що визначені ст. 177 ЦК України, встановлено, що: 1) серед переліку об'єктів цивільних прав відсутні корпоративні права; 2) перелік об'єктів цивільних прав залишається відкритим; 3) весь перелік об'єктів цивільних прав зводиться до матеріальних та нематеріальних благ. Аргументовано нематеріальний характер корпоративних прав, оскільки фізична форма втілення відсутня. Однак наявність майнових прав у складі корпоративних прав зумовлює необхідність розгляду їх в аспекті майна, що вказує на поширення щодо таких прав правового режиму права власності. Доведено, що корпоративні права, зміст яких наповнюють майнові права, що мають вартісну цінність, варто занести до переліку об'єктів цивільних прав, як самостійного об'єкта, а тому корпоративні права необхід-

но визначати як майнове благо нематеріального характеру.

Щодо окреслення специфіки визнання об'єктом цивільний прав частки у статутному капіталі (акції, паю), чи корпоративних прав, аргументовано, що акція, частка у статутному капіталі, пай є формою корпоративних прав, що носить обліковий характер таких прав та може вказувати на спеціальні правила їх цивільного обороту. Форма корпоративних прав функціонує в силу традиційного застосування з урахуванням специфіки правового регулювання спеціальними законами окремих організаційно-правових форм юридичних осіб.

Ключові слова: корпоративні права, право участі, частка у статутному капіталі, матеріальні блага, нематеріальні блага, майнові права, немайнові права, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення євроінтеграція та підвищення інвестиційної привабливості України, повоєнна відбудова, відновлення і формування ефективної ринкової економіки є вагомими чинниками для продовження реформ у підприємницькій сфері. Одним із важливих завдань, що мають значення для цивільного обороту майна, робіт та послуг, є оновлення норм Цивільного кодексу України загалом та у частині окреслення об'єктів цивільних прав відповідно до викликів сучасності. Якщо звернутися до Концепції оновлення Цивільного кодек-

су України, то у вказаній збірці ідей щодо удосконалення цивільного законодавства приділено увагу й розширенню переліку об'єктів цивільних прав, що набувають актуальності для цивільного обороту. До переліку таких об'єктів пропонується включити корпоративні права як самостійний об'єкт цивільних прав, що сприятиме стабілізації і подальшого розвитку економічних відносин України.

Стан теоретичного дослідження

Питання, пов'язані з розкриттям поняття і правової сутності корпоративних прав у системі об'єктів цивільних прав, досліджувалися у наукових працях таких вчених, як В. А. Васильєвої, А. С. Довгерта, Ю. М. Жорнокуя, Н. С. Кузнецової, І. В. Лукач, Р. А. Майданика, І. В. Спасибо-Фатєєвої та інших. Проте постійне оновлення законодавства, що хаотично відтворює послідовність різних ідей до поняття корпоративних прав, як самостійних об'єктів цивільних прав, що зумовлює дискусійність у практиці застосування, а також відсутність єдності наукових думок з даного питання вказує на потребу продовжувати наукове дослідження цієї тематики.

Метою наукової статті є аналіз норм чинного законодавства України у сфері правового регулювання поняття корпоративних прав та доктринальних підходів щодо правової природи корпоративних прав як об'єктів цивільних прав, що можуть перебувати у цивільному обороті. У результаті проведеного дослідження буде окреслено аргументований підхід до сприйняття ідеї бачення корпоративних прав в системі об'єктів цивільних прав.

Виклад основного матеріалу

З огляду на те, що приватне право активно розвивається, Н. С. Кузнецова зазначає, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) продемонстрував за двадцять років свого існування здатність регулювати як усталені відносини цивільного обороту, так і ті, які є відносно новими і виникають на тлі розвитку нових технологій тощо [1, с. 9]. Водночас настав час для рекодифіка-

ції. Важливою проблемою є регламентація об'єктів цивільних прав, що зумовлено змінами у цивільному обороті [1, с. 10]. Окрім того, більшістю завдань, що поставлено перед законодавчим органом влади України, є приведення українського законодавства у відповідність до права Європейського Союзу у частині запозичення найкращих європейських практик та звичаїв.

Щодо корпоративного права, то кардинальні зміни з запровадження європейських стандартів розпочалися з 2014 року шляхом внесення змін до акціонерного законодавства та законодавства про депозитарну діяльність. Втім до поняття корпоративних прав, що містилося у ст. 1 Закону України «Про акціонерні товариства» від 2008 року, не вносилося змін з моменту прийняття вказаного нормативного акта. Зазначалося, що корпоративними правами є сукупність майнових і немайнових прав акціонера – власника акцій товариства, які впливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами [2]. Тобто на законодавчому рівні у контексті даного визначення було розкрито зміст корпоративних прав через сукупність немайнових і майнових прав, що комплексно виникають з набуттям акції. У новому Законі України «Про акціонерні товариства» [3] поняття корпоративних прав відсутнє.

З прийняттям у 2018 році Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [4] оновлено підходи до управління у товариствах з обмеженою та додатковою відповідальністю. Однак спеціальний закон не містить ні визначення корпоративних прав, ні корпоративних відносин, що виникають у таких товариствах, але розкриває перелік прав учасників, схожий до тих, що визначені для акціонерів акціонерних товариств із вказівкою на можливість мати й інші права, визначені законом та статутом товариства.

Аналогічно можна навести приклад про введення у дію у 2020 році нового Закону

Україні «Про сільськогосподарську кооперацію» [5], що зумовило внесення змін до статті 84 чинного ЦК України доповненням вичерпного переліку підприємницьких товариств сільськогосподарськими кооперативами та їх об'єднаннями [6]. Тобто законодавцем було прийнято рішення розширити коло юридичних осіб корпоративного типу на рівні ЦК України. Однак, як й у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» відсутнє поняття корпоративних прав, а міститься перелік основних прав та обов'язків членів сільськогосподарського кооперативу.

Отже, аналіз змін і оновлення спеціального законодавства за останнє десятиліття дозволяє зробити висновок про активну правотворчу діяльність, спрямовану на удосконалення механізмів правового регулювання корпоративних відносин через врегулювання правового статусу організаційно-правових форм підприємницьких юридичних осіб, і не тільки їх. Водночас у контексті правового регулювання окремими спеціальними правовими актами питання щодо поняття «корпоративні права» залишилося не вирішеним.

Тому основна увага все ж таки має акцентуватися на тому, яким чином відбуваються законодавчі зміни щодо кодифікованих актів. Як відомо, поняття корпоративних відносин і корпоративних прав впродовж тривалого часу містилося у Господарському кодексі України (надалі – ГК України), однак законодавча дефініція не вирішувала питань щодо розуміння сутності цих правових явищ шляхом запровадження дискусій цивільно-правової, господарсько-правової чи змішаної природи корпоративних відносин і корпоративних прав, визначення їх місця в правовому полі, окреслення переліку юридичних осіб корпоративного типу, учасникам яких належали корпоративні права тощо. Разом із тим тривала практика застосування і судової практика внесли свої корективи в деякі аспекти правового бачення цих питань, що в тих чи інших випадках позитивно впливало на можливість такого викорис-

тання при вирішенні корпоративних конфліктів чи спорів.

Тим не менш з 2019 року активно триває робота над ідеєю здійснення рекодифікації ЦК України, що засвідчується створенням спеціальної робочої групи з вказаного питання, а також проведенням значної кількості наукових і практичних заходів – конференцій, круглих столів, вебінарів, метою яких стало обговорення питання удосконалення кодифікованого акта з наданням можливості науковцям і практикам висловлювати своє експертне бачення. Для початку, важливим кроком змін на вказаному шляху стало прийняття Концепції оновлення Цивільного кодексу України [7], якою запропоновано скасувати ГК України, уточнити сфери, у яких складаються приватноправові відносини, що регулюються цивільним законодавством, в тому числі й корпоративну, та ввести до переліку об'єктів цивільних прав корпоративні права.

Ключова ідея, що висловлена в Концепції з приводу скасування ГК України, у подальшому була втілена у законопроекті № 6013 «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.09.2021 р. [8], метою якого стало запровадження ефективних механізмів на удосконалення корпоративного управління в юридичних особах, заснованих на державній і комунальній власності, на заміну речових прав «право господарського відання» та «право оперативного управління» на приватноправові конструкції користування (оренди) та управління чужим майном, а також на усунення суперечностей між Цивільним кодексом України та актами спеціального законодавства. Відповідно, у зв'язку із пропозицією скасувати ГК України у прикінцевих та перехідних положеннях вказаного проекту запропоновано внести зміни до ЦК України та доповнити статтею 96-1 «Права учасників (засновників, акціонерів, пайовиків, членів) юридичних осіб (корпоративні права)». Але у зв'язку з набуттям чинності 01.01.2023 року Законом України «Про акціонерні товариства» [3] відповідні зміни уже закріпле-

ні у ЦК України [6] з аналогічним змістом, що пропонувався у проєкті Закону № 6013 [8], а ст. 167 ГК України скасована.

Разом із тим Концепція оновлення Цивільного кодексу України підкреслює важливість розширення переліку об'єктів цивільних прав і пропонує доповнити III Розділ, зважаючи на розвиток цивільного обороту, таким об'єктом, як корпоративні права [7, с. 11]. Зокрема, Ю. Є. Ходико наголошує, що об'єкт є центральним складником будь-яких правовідносин, які обертаються навколо нього. Розділ III Книги першої ЦК України у питанні об'єкта є лише початком та фундаментом правової регламентації відносин з приводу об'єкта, а закінчується така регламентація там, де закінчується регулювання цивільних відносин [9, с. 61].

Втім, якщо звернутися до норм III Розділу, а саме до ст. 177 ЦК України, то у ч. 1 вказаної статті зазначено, що об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага [6]. Як бачимо, з положень наведеної статті випливає декілька фактів: 1) серед переліку об'єктів цивільних прав відсутні корпоративні права; 2) перелік об'єктів цивільних прав залишається відкритим; 3) весь перелік об'єктів цивільних прав, незважаючи на відкритий характер, зводиться до матеріальних та нематеріальних благ.

Однак такий стан регулювання позитивно не впливає на оборотоздатність корпоративних прав, оскільки у цивільному законодавстві відсутнє визначення матеріальних та нематеріальних благ, а з ст. 177 ЦК України випливає, що іншого законодавчого тлумачення об'єктів цивільних прав не існує.

Загалом поняття матеріальних та нематеріальних благ носить економічний характер, що зводиться до товарів та послуг, що є результатом доцільної діяльності людини. Однак у правовому полі існує декілька підходів до даного поняття, що зводяться до окреслення суті матеріальних благ, як таких, що існують за своєю формою у матеріальному світі, та нематеріальних благ, що

не належить до предметів матеріального світу. Також при характеристиці вказаних понять береться до уваги наявність майнової цінності блага та немайнової складової блага, якщо така має місце.

З огляду на вказані аспекти сприйняття матеріальних і нематеріальних благ через форму вираження та наявність чи відсутності майнової складової блага, можна зробити висновок, що корпоративні права є нематеріальним благом, оскільки характеристика останнього не зводить існування таких об'єктів цивільних прав до фізичного втілення у матеріальному світі. Однак глава 15 розділу III ЦК України окреслює тільки три об'єкти цивільних прав, що законодавчо закріплені, як нематеріальні блага, а саме об'єкти права інтелектуальної власності, інформація та особисті немайнові блага [6]. З огляду на відсутність відкритого переліку нематеріальних благ припускаємо, що віднесення інших об'єктів цивільних прав до нематеріальних благ потребує додаткового дослідження.

Щодо корпоративних прав, то доводити нематеріальний характер корпоративних прав недоречно, оскільки фізична форма втілення відсутня. Однак наявність майнової складової, а саме майнових прав у складі корпоративних прав зумовлює необхідність розгляду їх в аспекті майна, як блага, що має майнову цінність, та поширення на них правового режиму права власності. За правилами вільної енциклопедії благами є об'єкти та засоби, що спрямовані на задоволення людських потреб. Якщо звернутися до норм ЦК України, то у ст. 190 зазначається, що майном, як особливим об'єктом, вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Майнові права визнаються речовими правами [6].

Ю. М. Жорнокуй з даного приводу зазначає, що право, що має вартість, є майновим, і як наслідок, має визнаватися майном. У такому разі, майнові права мають не режим суб'єктивних прав, а мають визнаватися об'єктом іншого корпоративного права [10, с. 52]. Варто погодитися з такою думкою, оскільки, як вже зазначалося, зміст корпоративного права складають немайнові та майнові права. Саме майнові права

вказують на вартісну цінність корпоративних прав для введення у цивільний оборот, тому об'єктом цивільних прав є корпоративні права як майнові блага, у яких відсутня матеріальна форма.

Зокрема, під час засідань розробників Концепції оновлення ЦК України, як зазначає А. С. Довгерт, обговорювався середній варіант щодо співвідношення понять «річ», «майно», «майнові права». Зроблено наступні висновки: «Речами є всі предмети, які можуть бути індивідуальною або колективною приналежністю (фізичної або юридичної особи) (матеріальні речі), та майнові права, оскільки вони є складовими частинами майна (нематеріальні речі). Визначальними властивостями речі є здатність майнового блага в матеріальній або нематеріальній формі бути індивідуальною або колективною приналежністю, перебувати в правовому пануванні внаслідок підпорядкування волі особи, мати економічну цінність і слугувати для використання» [11, с. 25]. Маркус Герлайн, аналізуючи пропозиції розробників Концепції оновлення ЦК України, також запропонував розширити положення щодо об'єктів цивільного права, включаючи корпоративні права. Вчений зазначив, що хоча у німецькому законодавстві лише матеріальні об'єкти визнаються речами відповідно до § 90 BGB, від них слід відокремити нематеріальні права [12, с. 35].

Отже, відбувся дихотомічний поділ всіх речей на матеріальні та нематеріальні речі, що зумовило розширення правового режиму права власності не тільки на речі матеріального світу, але й на речі нематеріального характеру. Враховуючи наведене, приходимо до висновку, що корпоративні права, у зміст яких входять майнові права, які мають вартісну цінність, варто занести до переліку об'єктів цивільних як самостійного об'єкта. Оскільки майнова складова корпоративних прав вводить їх у цивільний оборот, а перелік об'єктів цивільних прав дається через правову категорію «благ», то корпоративні права доцільно розглядати у формі майнового блага нематеріального характеру.

Таким чином, враховуючи поділ речей на речі матеріального та речі нематеріаль-

ного характеру виникає питання відмінності корпоративних прав, як речей нематеріального характеру, від об'єктів права інтелектуальної власності, що відносяться до нематеріальних благ. Адже право інтелектуальної власності за змістом поділяється, як й корпоративне право, на немайнові та майнові права. На нашу думку, відповідь очевидна. Відмінність полягає у правовому режимі права інтелектуальної власності на результати інтелектуальної творчої діяльності від права власності на корпоративні права, майнова цінність яких формується із внесків до статутного капіталу або відчуження на підставі договору та включена у зміст таких прав.

Якщо порівнювати об'єкти права інтелектуальної власності та корпоративні права на прикладі внесення об'єктів права інтелектуальної власності до статутного капіталу юридичної особи, то варто вказати на наступне. У праві інтелектуальної власності цінність становлять майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, що супроводжуються укладенням договорів зобов'язального характеру, а особисті немайнові права творця не передаються. Однак об'єктом цивільних прав виступають результати інтелектуальної, творчої діяльності, як нематеріальні блага, що зумовлюють перехід виключних майнових прав на них до іншої особи. Таким чином, впливає, що об'єктом цивільних прав виступає нематеріальне благо майнового характеру. Адже у такий спосіб гарантується передання майнової цінності результату інтелектуального продукту без порушення особистих немайнових прав, що не передаються згідно прямої вказівки закону.

Щодо корпоративних прав, то при створенні юридичної особи внески до статутного капіталу стають власністю останньої, натомість в учасників виникають корпоративні права, майнова цінність яких зумовлена внесенням вкладу, з одного боку, та участю в управлінні компанією, з іншого боку, що впливає на загальну вартість корпоративних прав при відчуженні. Як зазначає В. А. Васильєва, оборот корпоративних прав учасника, який покрив вартість інтелектуального капіталу, повинен відбуватися

максимально без перешкод [13, с. 14]. Тому варто погодитися з позицією розробників Концепції оновлення ЦК України, що корпоративні права у цивільному обороті варто прирівнювати до майнових прав.

Водночас різне наукове тлумачення та різнорідна практика застосування у корпоративній сфері зумовлює протилежні підходи до окреслення об'єкта цивільних прав. З одного боку, зазначається, що об'єктом цивільних прав є частка у статутному капіталі (акція, пай), а з другого боку, що корпоративні права. Хоча існують ще й інші тлумачення даного питання, тим не менш зосередимо увагу на вказаних вище, як найбільш поширених.

І. В. Лукач зазначає, що корпоративні права – це права акціонера чи учасника товариства з обмеженою відповідальністю, що випивають з їх частки в статутному капіталі такого товариства. Частка у статутному капіталі – це частина статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю чи акціонерного товариства. Предметом відчуження є саме частка в статутному капіталі, а не корпоративні права [14, с. 73]. З вказаної позиції очевидно сприйняття теорії «права на частку» та «права з частки» з тією аргументацією, що у першому випадку виникає право власності на частку як окремий об'єкт цивільних прав, а у другому випадку виникають права зобов'язального характеру, що зумовлюють взаємодію учасника та товариства для їх реалізації.

Однак з таким підходом нині повною мірою погодитися складно. Тут доречно зазначити думку В. А. Васильєвої, що єдиним оборотоздатним об'єктом є корпоративні права, майнова цінність яких впливає на вартість акцій, часток, паїв тощо на випадок розпорядження такими об'єктами. Адже частки і паї носять обліковий характер і вживаються для окреслення специфіки організаційно-правової форми юридичної особи у цивільному обороті, що у загальному не впливає на сутність суб'єктивного корпоративного права [15, с. 9 – 11]. Ю. М. Жорнокуй також вважає, що суб'єктивне корпоративне право заслуговує на самостійне місце у переліку об'єктів цивільних прав, що містяться у ст. 177 ЦК України. Одним із аргу-

ментів вченого є те, що раніше при віднесенні акцій до предмета договору купівлі-продажу законодавець виходив з визнання об'єктами права власності певних паперових носіїв суб'єктивних прав, закріплених в акціях, а не самих акцій. При зникненні «права на папір» з причини відсутності останнього корпоративні права отримують самостійне значення. Формі акції надається тільки функціональне призначення. Адже саме участь у товаристві, а не володіння акцією є ключовим у розумінні природи прав акціонера [10, с. 53].

Однак нині поняття корпоративних прав ще не закріплено у ст. 177 ЦК України. У ч. 1 ст. 96¹ ЦК України міститься поняття прав учасників юридичних осіб (корпоративних прав), що подається через сукупність правомочностей, що належать особі як учаснику (засновнику, акціонеру, пайовику) юридичної особи відповідно до закону та статуту товариства [6]. Тобто поняття корпоративних прав розкривається через їх змістове наповнення.

Втім вказана стаття містить ряд недоліків, що суттєво впливає на окреслення правової сутності корпоративних прав. Зокрема, варто вилучити з ч. 1, ч. 3 та ч. 6 ст. 96¹ ЦК України слова «засновників», «засновники», «засновниками», а також внести зміни до ч. 6 цієї ж статті та вилучити частину речення «між учасниками (засновниками, акціонерами, пайовиками, членами) юридичних осіб, зокрема і ті, що виникають між ними до моменту державної реєстрації юридичної особи». Йде мова про те, що корпоративні відносини та корпоративні права можуть виникати тільки після державної реєстрації юридичної особи як самостійного суб'єкта права, оскільки такі відносини та права виникають саме між учасниками та юридичною особою і мають притаманну тільки їм специфіку правової природи.

Відносини, що виникають до моменту створення юридичної особи носять зобов'язальний характер, що проявляється у вчиненні одно- та двосторонніх правочинів та інших спільних дій, спрямованих на створення юридичної особи. Такі відносини не зумовлюють ще виникнення у засно-

вників корпоративних прав, а тільки перспективу їх первісного набуття після державної реєстрації юридичної особи у встановленому законом порядку. Окрім того, засновники можуть вчинити всі необхідні дії щодо створення юридичної особи, як то укладення засновницького договору, проведення установчих зборів, вчинення ряду фактичних дій, але самого факту державної реєстрації юридичної особи не здійснити.

У ч. 1, ч. 3 та ч. 6 ст. 96-1 ЦК України [6] варто також переглянути і замінити слова «пайовику», «пайовики», «пайовиками» на слова «члену», «члени», «членами», оскільки вказана термінологія є загальноживаною та відповідає положенням спеціальних законів, що регулюють правовий статус юридичних осіб, у яких засновники набувають статусу члена після створення чи вступу до такої юридичної особи. Більше того, у ч. 1 ст. 96-1 ЦК України зазначається, що перелік правомочностей, що становлять зміст корпоративних прав, може визначатися законом та статутом товариства, а у ч. 3 цієї ж статті Кодексу визначено перелік цих прав з вказівкою та можливість їх розширення законом чи установчими документами юридичної особи [6].

Фактично вказана термінологія потребує доопрацювання та уточнення, адже вживання у понятті корпоративних прав слова «статут» звужує коло осіб, які можуть бути наділені корпоративними правами, до учасників тільки таких товариств, де установчим документом є статут. У продовження наведеного, статут є установчим документом всіх підприємницьких товариств, окрім повного та командитного товариства, щодо яких установчим документом є засновницький договір. Для уникнення колізій у правозастосуванні доцільно у ч. 1 та ч. 4 ст. 96-1 слово «статут» замінити на слово «установчий документ». Всі ці фактори теж опосередковано впливають на розкриття сутності корпоративних прав та можливості їх віднесення до переліку об'єктів цивільних прав.

Тому вважаємо, що при доопрацюванні та прийнятті проєкту Закону № 6013 [8] варто запропонувати й зміни до ЦК України з питань, що стосуються визначення

поняття корпоративних прав та корпоративних відносин у частині узгодження термінології щодо учасників, юридичних осіб та їх установчих документів з урахуванням того, що корпоративні права є кваліфікуючою ознакою підприємницьких юридичних осіб з моменту їх створення або набуття корпоративних прав похідним способом.

Разом з тим варто звернути увагу на ч. 2 ст. 96¹ ЦК України, згідно якої корпоративні права набуваються особою з моменту набуття права власності на частку (акцію, пай або інший об'єкт цивільних прав, що засвідчує участь особи в юридичній особі) у статутному капіталі юридичної особи. Зазначена норма вказує, що об'єктом цивільних прав виступає частка, акція, пай, що засвідчує участь, а не корпоративні права учасника. Тлумачення цього положення можна здійснювати у різних форматах, адже у законодавстві відсутнє закріплення таких понять, як «участь», «право участі», «частка», а також не розкрито співвідношення понять «право участі» та «корпоративні права» тощо. Водночас зміст норми статті не заперечує можливість одномоментного набуття корпоративних прав разом з часткою у статутному капіталі, акцією, паєм. У законодавстві не наведено аргументів щодо майнової цінності частки у статутному капіталі, акції, паю, як самостійного об'єкта цивільних прав, що викликає інтерес набуття такого об'єкта без впливу на нього змістового наповнення, а саме корпоративних прав.

Висновки

Отже, враховуючи наявність в учасників юридичної особи корпоративних прав, зміст останніх наповнює майнова та немайнова складова права участі особи у створенні та в управлінні юридичної особи, переданні їй майна у власність та отриманні натомість корпоративних прав, як об'єкта права корпоративної власності учасників такої організації. З моменту створення юридичної особи шляхом її державної реєстрації, з одного боку, корпоративні права дають можливість учаснику право брати участь в управлінні юридичною особою та отримувати майно-

ві вигоди (прибуток у вигляді дивідендів чи інших майнових надходжень) від своїх вкладень до статутного капіталу останньої, а з іншого боку, стають повноцінним об'єктом цивільних прав, що має майнову цінність.

Тому корпоративні права необхідно розглядати у переліку об'єктів цивільних прав, як майнове благо нематеріального характеру. Форма корпоративних прав (акція, частка у статутному капіталі, пай) функціонує в силу традиційного застосування з вказівкою на особливості оборотоздатності такого майнового блага нематеріального характеру, як корпоративні права, з урахуванням специфіки правового регулювання спеціальними законами окремих організаційно-правових форм юридичних осіб, у яких може бути закріплено спеціальні правила цивільного обороту.

Література

1. Кузнецова Н. С. Нове українське право. 2023. Вип. 1. С. 10.
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 17. 09. 2008 р. № 514-VI. (втратив чинність). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008, № 50-51, ст.384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text>
3. Закон України «Про акціонерні товариства» від 27. 07. 2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>
4. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06. 02. 2018 р. № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 13, ст.69. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>
5. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 21. 07. 2020 р. № 819-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2020, № 52, ст.497. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text>
6. Цивільний кодекс України від 16. 01. 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
8. Проект Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09. 09. 2021 р. № 6013 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707
9. Ходико Ю. Є. Співвідношення приписів розділу III книги I ЦК України з іншими частинами ЦК України, Конституцією України та спеціальними законами. Нове українське право. 2023. Вип. 1. С. 60 – 64.
10. Жорнокуй Ю. М. Суб'єктивне право як об'єкт корпоративних відносин. Право і суспільство. 2017. Вип. 5. С. 49 – 59.
11. Довгерт А. С. Рекодифікація цивільного права: питання загальної частини пандектної системи у діалозі з німецькими вченими. Нове українське право. 2023. Вип. 1. С. 20 – 27.
12. Маркус Герляйн. Експертний висновок до першої книги рекодифікації цивільного законодавства України. Нове українське право. 2023. Вип. 1. С. 28 – 39.
13. Васильєва В. А. Промислова власність і корпоративна власність: конкуренція норм. Корпоративне право України та інших європейських країн: порівняльно-правова характеристика: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції / НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ, 2014. С. 9 – 16.
14. Лукач І. В. Що відчужується: корпоративні права чи частка в статутному капіталі? Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 1. С. 71 – 73.
15. Васильєва В. А. Спільна сумісна власність подружжя і корпоративні права. Корпоративні правочини: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27-28 вересня 2013 року. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 8 – 14.

Ivan Kalaur,

*Doctor of Civil Law, Professor, West Ukrainian National University; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1736-6175>;
E-mail: kalaur.ir@gmail.com*

Liliana Sishchuk,

Ph. D., Associate Professor, Senior Researcher, Head of the laboratory, Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9722-4347>;

E-mail: liliana8766@gmail.com

CORPORATE RIGHTS AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS

The article analyzes the current corporate legislation of Ukraine and doctrinal approaches to the concept and legal essence of corporate rights with a view to their classification as an independent object of civil rights. The author establishes that special corporate legislation does not contain a definition of corporate rights, but rather discloses a list of shareholders' rights with an indication of the possibility of having other rights defined by law and the company's charter. The author concludes that legal regulation of corporate rights should be reflected in a codified act – the Civil Code of Ukraine.

Taking into account the state of regulation of civil rights objects defined by Article 177 of the Civil Code of Ukraine, the author found that: 1) the list of objects of civil rights does not include corporate rights; 2) the list of objects

of civil rights remains open; 3) the entire list of objects of civil rights is reduced to tangible and intangible goods. The author argues that corporate rights are intangible, since there is no physical form of their embodiment. However, the presence of property rights within corporate rights necessitates their consideration in the aspect of property, which indicates that such rights are subject to the legal regime of property rights. The author proves that corporate rights, the content of which is filled with property rights that have value, should be included in the list of objects of civil rights as an independent object, and therefore corporate rights should be defined as a property benefit of an intangible nature.

With regard to defining the specifics of recognizing a share in the authorized capital (share, unit) or corporate rights as an object of civil rights, the author argues that a stock, share in the authorized capital, or unit is a form of corporate rights which has the accounting nature of such rights and may indicate special rules for their civil turnover. The form of corporate rights functions by virtue of its traditional application, taking into account the specifics of legal regulation by special laws of specific organizational and legal forms of legal entities.

Keywords: corporate rights, right of participation, share in the authorized capital, tangible goods, intangible goods, property rights, non-property rights, object of civil rights, civil turnover.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

ПОНОМАРЕНКО Тетяна Олександрівна - завідувач науково-видавничого відділу комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, канд.філос.наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8595-8044>

e-mail: kravchenko.t.o@gmail.com

БІЛОУС Тетяна Львівна - доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд.пед.наук, доцент

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1977-8758>

e-mail: biloustetyana1966@gmail.com

УДК 316.7

DOI 10.32782/NP.2023.3.30

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених, сформовано авторське бачення предмета соціології культури. Виокремлено ключові елементи соціології культури, які в своїй сукупності допомагають вивчати взаємозв'язок між культурою та суспільством, розуміти культурний контекст, в якому живуть люди, та аналізувати соціальні процеси, що відбуваються у сфері культури.

Ключові слова: культура, соціологія культури, соціологія, предмет, структура, функції.

Постановка проблеми

В умовах воєнного стану українське суспільство, у першу чергу, потребує формування надійних основ, базисів, які здатні об'єднати людей навколо спільних цінностей. Разом із тим багатомірність сучасного світорозуміння, часто неконтрольований потік інформації у мережі Інтернет зумовлюють необхідність дослідження феномену культури в широкому її розумінні задля осмислення її внутрішнього потенціалу, інструментарію та особливостей впливу на суспільство. Саме тому, вивчення предмету соціології культури, її структури та функцій має важливе теоретичне та практичне значення.

Стан дослідження проблеми

Окремі теоретичні аспекти пов'язані із соціологією культури у своїх наукових працях розглядали: К. Ю. Богомаз, О. Морщакова

А. О. Петренко-Лисак, В. М. Піч, М. В. Примуш, А. О. Ручка, А. В. Фурман та інші науковці. Разом із тим, незважаючи на значний внесок зазначених дослідників у соціологічну думку, у науковій літературі недостатньо опрацьованим залишається питання предмету соціології культури, а також її структури та функцій.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні предмету соціології культури, а також окреслити її структуру та функції. Для досягнення вказаної мети вважаємо доречним вирішення наступних завдань: розкрити теоретичні підходи до розуміння сутності поняття соціології культури; окреслити ключові елементи структури соціології культури.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в роботі дістав подальшого осмислення теоретичний підхід до визначення предмету соціології культури, а також виокремлено елементи її структури.

Виклад основного матеріалу

Культура – історично сформована сукупність соціальних норм і цінностей даної суспільної системи. Норми і цінності культури генетично не успадковуються, тому культура своїм існуванням демонструє соціальну природу, виражаючи в кожен момент спрямова-

ність суспільства на створення, збереження і поширення результатів людської діяльності [1].

Культура виступає тим стовпом, який тримає цілісність всіх систем та аспектів життєдіяльності суспільства. Адже сучасний світ невинно змінюється. Ці зміни торкаються переважно сфери технологій, наближаючи останні максимально близько до широкого кола потреб пересічної людини. Дозвілля, побут сучасної людини, навіть процеси комунікації в межах родини відбуваються за допомогою цифрових технологій. Постає питання осмислення феномену культури через призму цифровізації, новітнього осмислення цифрової культури, сутність якої постійно змінюється в умовах поширення цифрових технологій на принципово нові сфери життя людини.

М.В. Савчин вважає, що культура – це щось більше, аніж поняття, термін, слово. Це ще й один із основних світоглядних орієнтирів європейської, а сьогодні вже і далеко не тільки європейської спільноти [2, с. 11-12].

У ході осмислення позиції дослідника значимо, що людині характерний постійний пошук спільнот однодумців. Здавна дана особливість людини як соціальної істоти породжувала виникнення клубів, партій, мистецьких течій тощо. У межах цих груп започатковувалися ідеї, стилі, підходи, що згодом популяризувалися послідовниками, входили у широкі народні маси та ставали вже спільним надбанням, цінностями в межах культури. Так, дані цінності дійсно набували ознак світоглядних орієнтирів.

Проте в умовах сучасності варто вести мову не лише про культуру, а й про мультикультуралізм як феномен постмодерного світосприйняття, в основі якого лежить утвердження рівності та гармонійності співіснування різних культур у суспільстві. Зауважимо, що мультикультуралізм є як демократичним кроком вперед, так і викликом для сучасних постмодерних суспільств, адже за умов відкритості, безбар'єрності, доступності багатьох культур ускладнюється вибір для індивіда конкретної моделі поведінки і її узгодження з дотичними до життєдіяльності індивіда соціальними інститутами. Аналізуючи переваги, недоліки, а також окремі з наве-

дених нами аспектів політики мультикультуралізму, О.В. Волошенко зазначає, що усе це свідчить про важливість пошуку дієвих механізмів досягнення культурної узгодженості суспільства, що є однією з умов стабільності державно-правової форми організації влади у сучасному світі [3, с. 7].

Саме на вирішення даного комплексу проблем і спрямовані дослідження в сфері соціології культури, під якою розуміють галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою. Самостійною галуззю соціології вона стає в 60-70-і рр. ХХ ст. Уперше поняття «соціологія культури» було введено у науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних чинників становлення і функціонування культурних цінностей і норм [4].

Дійсно, погоджуючись з позицією дослідників, ми вважаємо, що соціологія культури по суті виступає одним із стратегічно важливих напрямків досліджень у сфері наук гуманітарного профілю з огляду на її вплив на закладання у наукове знання широкого підходу до розуміння культури, зв'язків на рівні окремих осіб, груп, верств суспільства у ході створення особливого середовища генерування спільних цінностей.

Соціологія культури, пише А. В. Фурмам, – це: 1) окремий важливий вид, сегмент людської культури, що унормовує й ціннісно закріплює перебіг спільного життя людей; 2) багаторівневе утворення у життєдіяльності осіб, груп, етносів, націй і людства в цілому, що синтезує світоглядні, психосоціальні й етичні знання та уявлення про чинне і належає суспільне життя; 3) окрема – масштабна, соціальна, головно нематеріальна – сфера суспільного виробництва, сутність якої становлять процеси актуалізації, продукування, накопичення і трансляції новими поколіннями соціального досвіду в динаміці і взаємодоповненні його різних форм; 4) особлива фор-

ма усупільненого буття людей, створювана у ході філогенезу, постійно відновлювана і збагачувана прийдешніми поколіннями через коди, схеми, програми і моделі поведінки, діяльності, спілкування і вчинення [5, с.26].

Ми звертаємо увагу на комплексність підходу дослідника, проте ми вважаємо більш доречним розуміння сутності соціології культури у першому підході, запропонованому дослідником, не через призму виду загальної культури, а через її вияв у соціальній площині, що відображає будову та функціонування соціальної структури суспільства або соціальної групи.

Якщо концепцію соціології культури у вузькому значенні дослідники ведуть від Е. Дюркгейма, то базові складові окремих видів культури визначились з часів Платона й Арістотеля. В класичній традиції соціології культури (М. Вебер, Т. Парсонс) раціоналізовані ціннісні орієнтації, породжені етикою світових релігій, організують соціальне життя, а культура виступає однією із систем реалізації соціальної дії і діяльності [6].

Ми поділяємо позицію дослідника щодо впливу етики світових релігій на соціологію культури. Релігія в окремі періоди існування людства заклала вектор світорозуміння, формувала цінності та позначалася на морально-етичних орієнтирах. І досі в окремих державах світу норми релігії вважаються джерелом права та мають значний вплив на суспільні відносини.

Так, на основі осмислення вищенаведених положень, можемо зазначити, що предмет соціології культури – це сукупність соціальних аспектів культури як системи символічних, матеріальних і поведінкових форм, що виникають у суспільстві та взаємодіють з соціальними процесами. Соціологія культури аналізує різноманітні аспекти культурного життя, включаючи цінності, норми, символіку, мистецтво, комунікацію, ідентичність, ритуали, практики споживання та інші прояви культури, а також їхні взаємозв'язки з соціальними структурами, інституціями та процесами. Соціологія культури досліджує, які культурні процеси та явища формуються, поширюються, змінюються та впливають на суспільство, сприяючи розумінню ролі культури в соціальному житті та ідентифіка-

ції соціальних закономірностей у культурній сфері. З огляду на зазначене вище, цілком справедливим буде говорити, що соціологія культури має свою складну структуру.

Варто зауважити, що структура соціології культури може варіюватися в залежності від підходів та теоретичних рамок, але, на нашу думку, елементами останньої є наступні:

1) культурні цінності і норми, які в своїй сукупності визначають, що вважається важливим та прийнятним у конкретному суспільстві;

2) культурні символи і символічна система. Сукупність символів, знаків, мови та інших символічних систем, що використовуються в культурному спілкуванні та побудові соціального порядку;

3) культурні практики та ритуали, які мають важливе значення для формування соціальних зв'язків, спільнот та ідентичності;

4) культурна ідентичність і соціальна структура. Останні вказують, як культура впливає на формування ідентичності людей, їх почуття належності до конкретної культурної групи та взаємозв'язок культури з соціальною структурою суспільства.

5) культурна зміна і трансформація, тобто сукупність процесів, що призводять до зміни культури, а також включає взаємодію між традиціями та новаторськими тенденціями, глобалізацію, технологічний прогрес та інші фактори, що впливають на культурну динаміку;

6) культурна продукція і споживання, що являє собою сукупність процесів створення, поширення та споживання культурних продуктів, включаючи літературу, музику, фільми, мистецтво, моду, масові медіа та інші культурні прояви;

7) культурні інституції – сукупність інституцій, таких як школи, університети, музеї, театри, медіаорганізації та інші установи, які спрямовують свою діяльність на формування, поширення та збереження культурних цінностей і практик.

Саме ці елементи структури соціології культури допомагають вивчати взаємозв'язок між культурою та суспільством, розуміти культурний контекст, в якому живуть люди, та аналізувати соціальні процеси, що відбуваються у сфері культури. Вивчення цих елементів дозволяє розкрити різноманітні

аспекти культурного життя та його вплив на суспільство, а також розуміти соціальні зміни і трансформації, що відбуваються у культурній сфері.

Висновки

Таким чином, соціологія культури – це галузь соціології, що вивчає культуру як складну систему символів, цінностей, норм, інституцій, практик та соціальних взаємодій, що формуються та передаються у суспільстві. Вона аналізує процеси формування, розповсюдження та зміни культурних елементів, включаючи мову, мистецтво, релігію, технологію, обряди, символіку та інші прояви культури. Соціологія культури зосереджується на вивченні впливу культурних факторів на формування індивідуальних та колективних ідентичностей, соціальних структур, поведінки та соціальних процесів в суспільстві. Вона досліджує взаємодію між культурою і соціальними факторами, такими як клас, раса, стать, етнічність, глобалізація, політика та інші соціальні змінні, що впливають на формування культурного ландшафту.

Наголошуємо на необхідності осмислення феномену культури через призму цифровізації, новітнього осмислення цифрової культури, сутність якої постійно змінюється в умовах поширення цифрових технологій на принципово нові сфери життя людини. Також вважаємо за доцільне проведення комплексних та міждисциплінарних досліджень, спрямованих на дослідження окремих наведених нами елементів соціології культури.

Література

1. Примуш М. В. Загальна соціологія: навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2004. 592 с.
2. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : монографія. Івано-Франківськ : Плай; Вид-во Прикарпатського ун-ту, 2001. 204 с.
3. Волошенюк, О. В. Переваги і недоліки політики мультикультуралізму. *Форум Права*. 2019. № 3 (56). С. 6–12.
4. Богомаз К. Ю., Шеломовська О. М. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія». Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015. 121 с.

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що предмет соціології культури – це сукупність соціальних аспектів культури, як системи символічних, матеріальних і поведінкових форм, що виникають у суспільстві та взаємодіють з соціальними процесами. Соціологія культури аналізує різноманітні аспекти культурного життя, включаючи цінності, норми, символіку, мистецтво, комунікацію, ідентичність, ритуали, практики споживання та інші прояви культури, а також їхні взаємозв'язки з соціальними структурами, інституціями та процесами.

До елементів соціології культури віднесено наступні: 1) культурні цінності і норми; 2) культурні символи і символічна система; 3) культурні практики та ритуали; 4) культурна ідентичність і соціальна структура; 5) культурна зміна і трансформація; 6) культурна продукція і споживання; 7) культурні інституції. Саме ці елементи структури соціології культури допомагають вивчати взаємозв'язок між культурою та суспільством, розуміти культурний контекст, в якому живуть люди, та аналізувати соціальні процеси, що відбуваються у сфері культури. Вивчення цих елементів дозволяє розкрити різноманітні аспекти культурного життя та його вплив на суспільство, а також розуміти соціальні зміни і трансформації, що відбуваються у культурній сфері.

Узагальнено, що соціологія культури – це галузь соціології, що вивчає культуру як складну систему символів, цінностей, норм, інституцій, практик та соціальних взаємодій, що формуються та передаються у суспільстві. Вона аналізує процеси формування, розповсюдження та зміни культурних елементів, включаючи мову, мистецтво, релігію, технологію, обряди, символіку та інші прояви культури. Соціологія культури зосереджується на вивченні впливу культурних факторів на формування індивідуальних та колективних ідентичностей, соціальних структур, поведінки та соціальних процесів в суспільстві.

Ключові слова: культура, соціологія культури, соціологія, предмет, структура, функції.

5. Фурман А. В. Соціальна культура. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 26-36.
6. Піча В. М. Соціологія: підручник. 4-те видання, виправлене. Львів: «Магнолія 2006», 2009. 293 с.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ОСНОВА ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ КРАЇНИ

ЛУК'ЯНИХІНА Олена Анатоліївна - кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний університет внутрішніх справ, Сумська філія, кафедра
соціально-економічних дисциплін

<http://orcid.org/0000-0002-0326-9983>

e-mail: elenaluk2006@gmail.com

ДЕМЕНТОВ Володимир Олександрович - кандидат наук з державного
управління, доцент Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія, кафедра соціально-економічних дисциплін

<https://orcid.org/0000-0002-7740-4594>

e-mail: dementov_v@ukr.net

КОБКО Роман Васильович - кандидат економічних наук, доцент кафедри
правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org//0000-0002-2928-4735>

e-mail: evgeniykobko@gmail.com

УДК 35:364.13

DOI 10.32782/NP.2023.3.31

В статті, на підставі опрацювання наукових робіт, проаналізовано зміст категорії «політика». Виділено ключові особливості та наведено дефініцію державної політики. Проаналізовано законодавчі положення, що лежать в основі реалізації соціальної політики, а також наукові підходи до тлумачення її специфіки, змісту, завдань та мети. Виділено поняття та основоположні фактори соціальної політики України, як основи добробуту населення.

Ключові слова: соціальна політика, добробут населення, державна політика, соціальне забезпечення.

Постановка проблеми

Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР проголошує, що Україна це суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Відповідно до наведених положень Основного закону підтримка добробуту населення є не просто одним із факторів, а базисом, ключовою ціллю робо-

ти всієї вертикалі влади. Дана ідея пронизує національне законодавство та виражається в соціальній політиці, побудова та реалізація якої має багато особливостей.

Стан дослідження проблеми

Євроінтеграційний напрям розвитку держави, обраний з моменту проголошення незалежності України, суттєво вплинув на наукову цінність проблеми соціальної політики, актуальність якої з кожним роком стає дедалі більшою. Сутність та структура соціальної політики розкривались у роботах Л. І. Дидківської, Л. Д. Климанського, В. А. Медяника, Г. В. Осипова, В. Є. Савка, А. О. Слінко, А. А. Халецької, Н. М. Хоми, Л. А. Швайки та багатьох інших вчених. Попри значне коло наукових розробок, у науковій площині відсутній єдиний логічний підхід відносно зв'язку соціальної політики та поточного стану добробуту населення країни.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити зміст соціальної політики як основи

добробуту населення України. Реалізувати визначену мету можливо за рахунок виконання наступних завдань: проаналізувати наукові підходи та виділити єдину дефініцію поняття «соціальна політика»; визначити ключові особливості соціальної політики держави; встановити вплив соціальної політики держави та процесу її реалізації на добробут українського населення.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає в тому, що у даній оригінальній роботі під новітнім кутом досліджено та розглянуто сутність соціальної політики держави як основи добробуту населення країни.

Виклад основного матеріалу

На думку професора В. С. Бліхара, «етимологічно термін «політика» походить одразу від декількох давньогрецьких слів: «polis» (місто – держава) та його похідних: «politike» (мистецтво керувати державою), «politeia» (конституція), «politēs» (громадяни), «politica» (державний діяч). У широкому сенсі політика ототожнюється зі всією соціальною дійсністю. У вузькому сенсі під політикою розуміються відношення між великими соціальними групами людей з приводу реалізації своїх політичних інтересів» [2, с. 7-8].

Наголошуємо на тому, що іноді у науковій думці звернення до етимологічної основи тієї чи іншої категорії допомагає глибше усвідомити її сутність. Так, цікаво, що у виокремленій нами позиції давньогрецькі слова, які лежать в її основі, розташовані в логічному порядку з точки зору їх місця в історичному розвитку давньогрецьких міст-полісів. Так, під «polis» позначається місто-держав, яке закладало адміністративну основу для подальшої розбудови політики як мистецтва вирішення державотворчих питань, що знаходить свій вияв у певних нормативних положеннях, широкій участі громадян у політичній сфері та можливості обирати та бути обраними на посади державних діячів.

Окремо науковцями виділяється поняття «державна політика», що має особливості тлумачення. Наприклад, канадський науко-

вець М. Пол Браун вважає найбільш оптимальним визначенням державної політики наступне: «Державна політика – це обраний особою, державними органами, урядом напрям дій, завдяки якому вони задовольняють певні свої потреби чи використовують свої можливості, що відображаються в досягнутих результатах і в реальному впливові на життя суспільства» [3, с. 65].

Цікавим, як на нашу думку, є питання визначення кола тих потреб, які лежать в основі прагнення окремої людини долучитися до політичного життя суспільства. Очевидно, що дане питання є базовим та його осмислення важливе для подальшої розбудови політичної системи. На наше глибоке переконання, у цьому аспекті постають матеріальні, духовні та соціальні потреби, питома вага та місце яких багато в чому залежить від правової та політичної та загальної культури суспільства, рівня добробуту громадян, поширеності корупційних практик у сфері державного управління. У сфері духовних потреб важливе місце відводиться прагненню визначити та покращувати долю тій категорії чи категоріям населення, до яких людина себе відносить. По суті, мова іде про усвідомлене прагнення до влади як до джерела організаційної та інституційної спроможності допомоги людям. Дане прагнення є доволі ідеалістичним, проте історії відомі випадки його практичної реалізації, зокрема класичним прикладом постає політична кар'єра Магатми Ганді. Однак доволі часто, особливо у країнах з перехідною економікою, а особливо з авторитарними, тоталітарними політичними режимами, прагнення, які лежать в основі політичної кар'єри, засновуються переважно на задоволенні матеріальних потреб: збагаченні, «зв'язках» у різних сферах державного апарату, статусі, що передбачає певну сукупність привілеїв, в основі яких лежать додаткові можливості реалізації тих же самих матеріальних потреб.

О. О. Кучеренко вказує, що «державна політика – це відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність (бездіяльність) державних інституцій, що здійснюється ними безпосередньо або опосередковано, стосовно певної проблеми чи сукупності

проблем, і такої, що впливає на життя суспільства» [4, с. 479; 5, с. 74].

Грунтуючись на узагальненій інформації представлених наукових підходів можемо визначити, що державна політика являє собою закріплений законодавством України та суспільними потребами напрям діяльності держави в цілому та окремих державних інституцій, якому характерний власний інструментарій державного впливу. Запропоноване визначення показує «каркас», загальну будову державної політики, у той час як спеціальні, змістовні ознаки конкретизуються в межах її напрямів.

Сутність соціальної політики прямо не розкривається у чинному законодавстві України, однак, структурні елементи останньої закріплені в багатьох документах. Як зазначає В. В. Криворучко, «соціальне законодавство складається з численних прийнятих у різні історичні періоди нормативно-правових актів різного рівня» [6, с. 131].

Так, стаття 46 Конституції України від 28.06.1996 №254к/96-ВР закріплює: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними» [1].

Як бачимо, за Конституцією соціальна політика – це співвідношення двох важливих компонентів: соціального захисту та соціального забезпечення – інститутів підтримки громадян за наявності правових підстав та особливих життєвих обставинах. Проте соціальна політика не обмежується лише цим, на підтвердження чого можна навести позиції окремих вчених.

С. М. Прилипко наголошує на тому, що соціальна політика визначає стратегічні цілі діяльності держави, до яких відно-

сяться: досягнення відчутного поліпшення матеріального добробуту й умов життя людей; забезпечення повної продуктивної зайнятості, підвищення якості й конкурентоспроможності робочої сили; гарантування конституційних прав громадян на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло; переорієнтацію соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій сім'ям з дітьми; забезпечення підтримки найвразливіших верств населення; вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, особливо дитячої, збільшення тривалості життя; значне поліпшення соціальної інфраструктури [7, с. 82-83].

Н. М. Оніщенко наголошує на тому, що соціальна політика – це діяльність держави щодо керівництва соціальним розвитком суспільства, забезпечення матеріальних і культурних потреб його членів, а також регулювання процесів соціальної диференціації суспільства з метою стабілізації суспільної системи, громадянської злагоди та національного миру, реалізації принципу соціальної справедливості, стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистісного добробуту, здійснення економічних перетворень, здатних забезпечити гнучке реагування на погіршення стану окремих верств населення, розробку і реалізацію програми конкретних заходів соціального захисту населення, підвищення відповідальності власників за наслідки використання власності. [8, с. 284].

В умовах воєнного стану перед державою постала необхідність організації належної соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб, а також мешканців регіонів, які постійно піддаються ворожим обстрілам, осіб, які втратили житло внаслідок бойових дій, а також членів родин загиблих військовослужбовців, ветеранів, які отримали каліцтво у ході виконання бойових завдань тощо. На жаль, реалії сьогодення зводяться до того, що у ході російсько-української війни з огляду на масштаби застосування ворожого озброєння з'являються все нові категорії осіб, які потребують здійснення на державному рівні окремих заходів з на-

дання їм соціальної допомоги. Це зумовлює формування комплексних стратегій на державному рівні з урахуванням потенційних ризиків для найбільш вразливих категорій. Зауважимо, що такий статус наразі визначається не лише рівнем життя громадянина та особливостями його місця у соціальній взаємодії, а й багато в чому детермінується динамікою та характером бойових дій у тому чи іншому регіоні та державі в цілому.

Натомість в розумінні С. М. Бондаренко соціальна політика є складовою внутрішньої політики держави. Вона спрямована на забезпечення добробуту громадян через надання їм можливості отримати необхідні матеріальні, культурні та духовні блага. Соціальна політика є методом державного регулювання ринкової економіки шляхом розподілу і перерозподілу суспільних благ та розбудови відносин між працівниками при їх створенні. Вона має специфічні особливості, такі як гуманістичне спрямування, орієнтованість на розвиток людини [9].

Висновки

Підсумовуючи можемо вказати, що соціальну політику необхідно розглядати, як заснований на положеннях Конституції та законодавства України напрям діяльності держави та окремих державних інституцій щодо підтримки достатнього рівня життя, забезпечення високих та рівних соціальних гарантій, а також формування якісного матеріального та духовного базису існування кожного члена суспільства.

Головними особливостями соціальної політики як основи добробуту населення країни варто виділити:

1) відображення вихідних принципів соціальної політики, її завдань, інструментів реалізації та інших юридичних аспектів не тільки в законодавстві України, але й ключовому нормативно-правовому акті держави – Конституції України;

2) соціальна політика обумовлює зміну державного апарату за рахунок створення та організації роботи відомств, відповідальних за реалізацію політики та поставлених перед нею цілей;

3) соціальна політика сприяє систематичному вдосконаленню основоположних

соціальних інститутів, таких як охорона здоров'я, пенсійне забезпечення, соціальний захист безробітних осіб і таке інше, з метою надання можливості всім без виключення громадянам користуватись наданими їм Конституцією правами та реалізовувати себе як індивідуальність;

4) соціальна політика за рахунок системності та стабільності державної підтримки населення обумовлює розвиток людського потенціалу, виховання мотивованих та високоякісних працівників різних сфер діяльності, створення нових робочих місць, що позитивно впливає на економіко-фінансове положення країни.

Література

1. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Бліхар В. С. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях). Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с.

3. Браун М. Пол. Посібник з аналізу : пер. з англ. Київ : Основи, 2000. 243 с.

4. Кучеренко О. О. Методологічні засади аналізу державної політики. *Збірник наукових праць УАДУ*. 2001. № 1. С. 471-482.

5. Тихомирова Т.О. Реалізація державної політики охорони здоров'я в системі МВС України: адміністративно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 198 с.

6. Криворучко В.В. Сучасний стан та шляхи удосконалення соціального забезпечення населення України. *Право і безпека*. 2013. №4(51). С.128-132.

7. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 382 с.

8. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 426 с.

9. Бондаренко С.М. Соціальна політика держави як основа забезпечення соціального розвитку. *Електронне видання «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2021. №2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/42.pdf.

АНОТАЦІЯ

Доведено, що соціальна політика нашої держави - це оснований на положеннях Конституції та законодавства України напрям діяльності держави та окремих державних інституцій щодо підтримки достатнього рівня життя, забезпечення високих та рівних соціальних гарантій, а також формування якісного матеріального та духовного базису існування кожного члена суспільства.

Сформульовано висновки, відповідно до яких головними особливостями соціальної політики, як основи добробуту населення країни варто виділити: 1) відображення вихідних принципів соціальної політики, її завдань, інструментів реалізації та інших юридичних аспектів не тільки в законодавстві України, але й ключовому нормативно-правовому акті держави – Конституції України; 2) соціальна політика обумовлює зміну державного апарату за рахунок створення та організації роботи відомств, від-

повідальних за реалізацію політики та поставлених перед нею цілей; 3) соціальна політика сприяє систематичному вдосконаленню основоположних інститутів, таких як охорона здоров'я, пенсійне забезпечення, соціальний захист безробітних осіб і таке інше, з метою надання можливості всім без виключення громадянам користуватись наданими їм Конституцією правами та реалізовувати себе як індивідуальність; 4) соціальна політика за рахунок системності та стабільності державної підтримки населення обумовлює розвиток людського потенціалу, виховання мотивованих та високоякісних працівників різних спеціальностей та сфер діяльності, створення нових робочих місць, що позитивно впливає на економіко-фінансове положення країни.

Ключові слова: соціальна політика, добробут населення, державна політика, соціальне забезпечення.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОКРЕМИХ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ

**БОРЦЕВИЧ Павло Святославович - кандидат юридичних наук, професор
кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань Національної академії
внутрішніх справ**

<https://orcid.org/0000-0003-0921-0779>
DOI 10.32782/NP.2023.3.32

Метою статті є здійснення аналізу стану правового регулювання забезпечення безпеки окремих енергетичних ресурсів, а також визначення основних проблем у цьому контексті й способів їх вирішення. Її досягнення передбачає вивчення існуючих наукових джерел і нормативно-правової бази, що стосується енергетичних ресурсів, джерел енергії, відповідного інституційного механізму. Це зумовлює використання міждисциплінарної методології дослідження, насамперед, порівняльного, діалектичного, формально-юридичного, герменевтичного, системного, інших методів.

У сучасній науці фактично не сформовано єдиних загальноприйнятих визначень «енергії», «енергетичних ресурсів», так само і «безпеки», «безпеки енергетичних ресурсів», відсутні уніфіковані підходи до їх кваліфікації, трактування, типологізації тощо. Енергоресурси або джерела енергії зазвичай трактуються як матеріальні об'єкти, в яких акумульована енергія, придатна для використання людиною. Загалом вони поділяються на дві групи: первинні (нафта, природний газ, вугілля, горючі сланці, вода річок і морів, гейзери, вітер тощо) і вторинні (горючі або паливні, теплові і надлишкового тиску). Причому перші поділяються на поновлювані й непоновлювані, все більшого поширення і значення набувають антропогенні, причому більшість з них відзначаються різними безпековими характеристиками і ризиками, загрозами.

Не дивлячись на численні міжнародні стандарти, прийняті на універсальному, регіональному, наднаціональному рівнях щодо

різних енергетичних ресурсів, безпеки їх видобування, транспортування, споживання, загалом енергетичної безпеки, а також закони й інші нормативно-правові акти національного рівня, існує ряд проблем, що потребують вирішення. Так, особлива природа і термінологічна неузгодженість щодо трактування енергії, енергетичних ресурсів, недосконалість правових режимів використання деяких з них, недовіра міжнародних гарантій та інші проблеми у цьому контексті зумовлюють необхідність модернізації згаданих актів, передбачених ними інституційних механізмів забезпечення безпеки енергетичних ресурсів, фізичного захисту ядерних матеріалів, подальшої гармонізації енергетичного законодавства з правом ЄС, забезпечення енергетичної безпеки та енергетичної незалежності України.

Ключові слова: енергетична безпека, енергетичні ресурси, джерела енергії, міжнародні стандарти, фізичний захист ядерних матеріалів, державна політика, правове регулювання, забезпечення.

Постановка проблеми

Життєдіяльність людства є багатогранною, але пов'язана з базовими і сучасними благами цивілізації, зокрема, теплом, світлом, водою, інтернетом тощо. Проте навряд чи можна стверджувати про повноцінне існування людства без енергетичних ресурсів. Крім цього, на початку III тисячоліття у світовому співтоваристві відбуваються значні трансформації, включаючи реформуван-

ня енергетичного сектору, зміни підходів до здійснення енергетичної, екологічної, кліматичної та інших видів політики національного, регіонального і глобального рівнів. Зокрема, пріоритетним є використання відновлювальних джерел енергії, екологічно орієнтованої енергетики, стратегічний вимір конституювання згаданої політики і відповідального споживання природних ресурсів, забезпечення енергетичної безпеки і сталого розвитку.

Аналіз публікацій та останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблеми

Проблематика енергетичної безпеки, енергетичних ресурсів все частіше розкривається у вітчизняних і зарубіжних наукових працях. Так, наразі можна відзначити науковий доробок таких учених як: С. Білоцький, Ю. Ващенко, І. Гончарук, Р. Єделєв, С. Завгородня, Н. Камінська, А. Кориневич, М. Кузьміна, В. Лір, В. Лойко, М. Медведєва, Д. Молдованов, О. Муза, Б. Остудімов, Е. Рибнікова, О. Суходоля, Ю. Харазішвілі, А. Шидловський, Є.Шульга і т.д. Слід зазначити, що питання державно-правового регулювання, міжнародної регламентації енергетичної політики, політики енергоефективності, енергозбереження, розвитку і функціонування енергоринків, подолання енергетичної бідності та інші все частіше розглядають економісти, правники, політологи тощо. Але залишається значний сегмент аспектів у даному напрямі, що потребують більш детального розгляду, узагальнень, звернення уваги особливо на безпекові аспекти енергетичної політики, енергетичних ресурсів тощо.

Мету цієї статті становить аналіз стану правового регулювання забезпечення безпеки окремих енергетичних ресурсів, а також визначення основних проблем у цьому контексті й способів їх вирішення.

Досягнення визначеної мети дослідження і відповідних завдань передбачає вивчення існуючих наукових джерел і нормативно-правової бази, що стосується енергетичних ресурсів, джерел енергії, уповноважених органів, організацій, діяльність яких закріпле-

на даною базою. Це зумовлює використання міждисциплінарної методології дослідження, насамперед, порівняльного, діалектичного, формально-юридичного, герменевтичного, системного, інших методів.

Виклад основного матеріалу

Значна кількість природних ресурсів, включаючи тих, що є сировиною для отримання енергії, їх різновиди, особливості розвідки, постачання, транспортування, споживання закріплені на національному і міжнародному рівнях. Важливо, що ці процеси відбувались на підставі наукового обґрунтування доцільності й меж правового регулювання, доктринального вивчення зазначеної і суміжної проблематики.

Видається, що стан наукової розробленості забезпечення безпеки енергетичних ресурсів, енергетичної безпеки різних рівнів є недостатнім, тим паче вони є динамічними категоріями, що потребують постійного аналізу, вивчення представниками різних галузей науки, експертами, аналітиками.

Стосовно правових сутнісних характеристик дослідження безпеки енергетичних ресурсів, поряд з екологічними, геологічними, соціально-економічними і т.д., зосередимось на базових категоріях – «енергія», «енергетичні ресурси». Як відомо, вони вже стали самостійними об'єктами суспільних відносин, регулювання у національному, європейському і міжнародному праві.

Не дивлячись на значний прогрес на цьому шляху, фактично у сучасній науці не сформовано єдиних загальноприйнятих визначень як «енергії», «енергетичних ресурсів», так і «безпеки», «безпеки енергетичних ресурсів», так само відсутні уніфіковані підходи до їх кваліфікації, трактування, типологізації тощо.

Енергоресурси або джерела енергії зазвичай трактуються як матеріальні об'єкти, в яких акумульована енергія, придатна для використання людиною. Причому вони поділяються на дві групи:

1. первинні – природні ресурси, які не переробляли і не перетворювали: сира нафта, природний газ, вугілля, горючі сланці, вода річок і морів, гейзери, вітер тощо;

2. вторинні (ВЕР) – енергія різних видів, що вивільняється з технологічного процесу чи установки, використання якої не є обов'язковим для здійснення основного техногенного процесу [2-3].

За даними World Energy Council до природних енергетичних ресурсів належать: гідроенергія, геотермальна, ядерна, сонячна енергія, вітроенергія, енергія морських припливів і відпливів, енергія біомаси та енергія, вироблена іншими нетрадиційними джерелами. [4] У свою чергу, первинні ресурси або види енергії поділяють на поновлювані (сонячне випромінення, біомаса, вітер, вода річок та океанів, гейзери; тепла енергія ядра Землі, а також хімічних реакцій і радіоактивного розпаду в її надрах тощо) і неоновлювані (викопне органічне паливо – вугілля, нафта, природний газ, торф, горючі сланці, а також ядерне паливо). Поновлювані джерела енергії – ті, відновлення яких постійно здійснюється в природі і які існують на основі постійних чи періодично виникаючих в природі потоків енергії. Крім природних джерел поновлюваних енергоресурсів, усе більшого поширення і значення набувають антропогенні, до яких належать теплові, органічні та інші відходи діяльності людства.

Вторинні енергоресурси за видом енергії поділяються на горючі (або паливні), теплові і надлишкового тиску. Загалом різні види енергетичних ресурсів мають різну якість, для палива її характеризує теплотворна спроможність, тобто скільки енергії (тепла) може виділити це джерело. Також вони мають різні безпекові характеристики.

Задля більш точних і всеохоплюючих визначень «енергії», «енергетичних ресурсів», видається необхідним звернення уваги на їх правові, економічні та соціальні, технічні та інші властивості й ознаки даних явищ. Це підтверджує і багатогранна природа, міждисциплінарність і стратегічне значення власне енергії, енергетичних ресурсів для суспільства і людства, забезпечення їх безпеки і т.д.

Слід підкреслити, що публічно-правові й приватно-правові аспекти враховуються при формулюванні правового визначення енергії, спираючись на її фізичну характе-

ристику, яка не має речового матеріального результату, а тільки відповідний корисний ефект [5, с. 123].

З огляду на становлення і розвиток енергетичного права і законодавства України, міжнародного енергетичного права, енергетичного права ЄС, зупинимось на деяких особливостях об'єктивізації енергії та енергетичних ресурсів. На думку А. Кориневича, об'єктом міжнародного енергетичного права є не енергія, а енергетичні ресурси, з яких її виробляють. Своєю чергою до енергетичних ресурсів він відносить «первинні джерела вичерпних і невичерпних енергетичних резервів, а саме нафти, природного газу, вугілля, урану, сонячної енергії, енергії вітру, енергії хвиль, енергії припливів і відпливів, перетворення термальної енергії океану в електричну, гідроелектроенергетики, біомаси, водню і геотермальної енергії» [6].

В енергетичному виробництві численної кількості держав, крім традиційних джерел енергії (вугілля, природний газ, нафта), значною частиною є природні ресурси, що не відносяться до традиційних категорій, а саме – невичерпні джерела енергії. Безумовно, такий чинник суттєво вплинув на форми й активізацію міжнародного співробітництва задля взаємної підтримки і допомоги у процесі розвідки і використання згаданих джерел енергії.

Тому у світовій практиці, національному законодавстві й міжнародному праві використовуються такі види джерел енергії як: «екологічно орієнтовані», «альтернативні», «відновлювані», «нетрадиційні» і т.і. Іноді спостерігається певна неузгодженість на рівні однієї держави, чи загалом у практиці світового співтовариства як у процесі правової регламентації, так і різних трактувань у доктринальних джерелах, актах міжнародних організацій, судовій практиці.

Ще Резолюцією ЕКОСОП 598 (XXI) «Вивчення нових джерел енергії, за винятком атома, як фактору економічного розвитку» 1956 р. згадуються «нові джерела енергії». Пізніше у резолюції ЕКОСОП 710 А (XXVII) «Економічний розвиток слаборозвинених країн: джерела енергії» 1959 р. йдеться про «незвичайні джерела енергії», у Резо-

люції 779 (XXX) «Конференція Організації Об'єднаних Націй з питання про нові джерела енергії (сонячної енергії, енергії вітру і геотермічної енергії)» – знову «нові джерела енергії», а з часу Резолюції ГА ООН № 33/148 «Конференція ООН з нових і відновлюваних джерел енергії» 1978 р. уже переважають «нові і відновлювані джерела енергії». Тоді до нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії були віднесені «сонячна енергія, геотермальна енергія, енергія вітру, енергія світла, енергія припливів і відливів, енергія хвиль і термального градієнта моря, енергія перетворення біомаси, енергія, яку отримують за рахунок спалювання паливної деревини, деревного вугілля, торфу, горючих сланців, бітумінозних пісковиків, енергія використання тяглової худоби і гідроенергія».

В актах ЄС з питань використання енергії, виробленої з нетрадиційних джерел енергії, поширені були у використанні «альтернативні джерела енергії» і «відновлювані джерела енергії»; у документі «Глобальна енергетична безпека» Плані дій G8 2006 року вже розмежовуються «відновлювана енергія» та «альтернативна енергія». Так, у першому випадку відновлюваною є енергія сонця, енергія вітру, гідроенергія і біомаса, а альтернативною енергією – переважно більш екологічно чиста, низьковуглецева енергія [8; 18].

Згідно зі Статутом Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA) «відновлювана енергія означає всі форми енергії, що постійно виробляється відновлюваними джерелами...» [9]. Цей документ є уніфікованим актом, що становить правову основу співпраці з питань використання відновлюваних джерел енергії, тому вищевикладене поняття є своєрідним стандартом, що має бути належним чином імplementованим у національні законодавства, надалі використовуватись при розробці й укладанні міжнародних договорів, прийнятті інших актів у цьому напрямі.

Ще більш узагальнюючою категорією є «стійка енергетика», що використовується ГА ООН у резолюції 2012 р. № 67/215 для кваліфікації згаданих видів енергії та дже-

рел енергії, щодо збільшення їх частки у світовому енергетичному балансі.

Як бачимо, спостерігається певна термінологічна невизначеність у даній сфері, що ускладнює їх подальше правове закріплення, правозастосування і відображається у діяльності уповноважених органів, організацій тощо.

У законодавстві України поширене використання категорії «альтернативні джерела енергії». Так, за Законом України «Про альтернативні джерела енергії» «альтернативні джерела енергії – це відновлювані джерела енергії ...» (ст. 1) [10] Фактично, ці два поняття є тотожними. Проте у міжнародній договірній практиці за участю України та інших держав вживається часто категорія «відновлювані джерела енергії». Тут закономірним є висновок про потребу узгодження українського законодавства з міжнародними і європейськими правовими актами.

Так само на це звертають увагу учені, зокрема, С. Білоцький, Н. Камінська, М. Кузьміна та ін. До того ж, ще й у зарубіжних дослідженнях є різні підходи до щодо термінологічної уніфікації, типологізації джерел енергії, енергоресурсів. Наприклад, обґрунтовується поділ всіх джерел енергії на «невідновлювані» і «постійні», до яких відносять енергію сонця, вітру, причому набули поширення «нетрадиційні», «відновлювані» чи «альтернативні» джерела енергії.

А. Бредбрук як один з найбільш відомих дослідників енергетичного права відзначає екологічну природу і спрямованість сталого розвитку і відновлюваної енергетики, виокремлює «зелену енергетику», яка призначена для збільшення використання відновлюваних джерел енергії у виробництві електроенергії з метою поліпшення стану навколишнього середовища і зменшення викидів в атмосферу вуглекислого газу. Він до відновлюваних джерел відносить сонячну енергію, енергію вітру, біомаси, гідроелектроенергію і геотермальну енергію. Так, перше з них як загальна категорія охоплює виробництво електроенергії з фотоелементів активних, пасивних систем опалення, охолодження приміщень; друге видобувають за допомогою автономних генераторів або з набору генераторів, сконцентрованих

у «вітропарку», що зазвичай розміщують на відкритій місцевості, неподалік моря, гірського перевалу тощо. Зрештою, біомаса включає енергоресурси, утворені з органічних матеріалів (деревина, продукти харчування і сільського господарства, вологі відходи, газ з органічних відходів, після спалювання твердих відходів і т.д. [12, с. 18].

Не вперше у дослідженнях акцентуємо на безпеці енергетичних ресурсів, оскільки від безпечного і стабільного функціонування галузі енергетики залежить щоденне безперебійне функціонування усіх сфер економіки України. Особливо в умовах реформування даної галузі, привести законодавства у відповідність зі стандартами ЄС, одне з першочергових завдань стосується розвитку безпечних і конкурентних ринків природного газу й електроенергії з прозорим ціноутворенням і належним захистом споживачів. Ще в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зазначено, що обидві сторони віддані посиленню енергетичної безпеки, сприянню розвитку належної інфраструктури та посиленню ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів *acquis* ЄС, сприянню енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, тощо [13].

Вкотре слід звернути увагу і на необхідність належного ефективного фізичного захисту ядерних матеріалів як виду діяльності в сфері використання ядерної енергії, що являє собою сукупність організаційно-правових та інженерно-технічних заходів, спрямованих на попередження несанкціонованого вилучення або застосування ядерних матеріалів під час їх зберігання, використання і транспортування. Виокремлення ядерних матеріалів серед інших радіоактивних матеріалів, на думку автора, складає особливість міжнародно-правового регулювання фізичного захисту ядерних матеріалів. Якісною ознакою такого виокремлення є те, що ядерні матеріали, визначення яких наведено в ст. 1 Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу 1979 р., на відміну від інших радіоактивних матеріалів, можуть безпосередньо бути використані у виробництві ядерного вибухового пристрою, а

тому являють підвищену небезпеку для суспільства. Зазначений критерій покладено в основу розмежування міжнародно-правового регулювання фізичного захисту ядерних матеріалів від міжнародно-правового регулювання захисту радіоактивних матеріалів та джерел іонізуючого випромінювання [14-15].

Фізичний захист ядерних матеріалів, через спрямованість його дії на дотримання принципу мирного використання атомної енергії, взаємозв'язок із системою гарантій МАГАТЕ, контролем за ядерним експортом, слід вважати однією з складових міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. А у зв'язку з потенційною небезпекою вчинення терористами диверсій, пов'язаних з ядерними матеріалами, об'єктами енергетичної інфраструктури, принцип виключно мирного використання атомної енергії доцільно розглядати як зобов'язання держав не розповсюджувати ядерну зброю шляхом її передачі неядерним державам, перепрофілювання ядерної діяльності останніх на вироблення такої зброї, та й забезпечувати фізичний захист ядерних матеріалів від спроб незаконного вилучення та використання окремими особами та злочинними угрупованнями. Причому метою згаданого захисту є недопущення заволодіння ядерними матеріалами окремими особами або їх групою для створення ядерного вибухового пристрою або використання матеріалів для вчинення диверсії, на відміну від системи гарантій МАГАТЕ.

За її Рекомендаціями з фізичного захисту INFCIRC 225/Rev.4/Connext конкретизовано зміст принципів фізичного захисту, виділяючи такі елементи державної системи фізичного захисту: а) проектна загроза; б) закони та правила; с) конфіденційність; d) оцінка здійснення заходів фізичного захисту. Усі ці елементи є обов'язковими складовими для визначення вимог з фізичного захисту ядерних матеріалів під час їх зберігання, використання та транспортування.

Ст. 7 Конвенції 1980 р. з поправками 2005 р. визначено можливі протиправні діяння щодо ядерного матеріалу та ядерної установки, що є міжнародними стандартами в сфері відповідальності за незаконне вилу-

чення ядерного матеріалу та вчинення диверсії, предметом якої є ядерний матеріал або ядерна установка. У цьому зв'язку держави-учасниці Конвенції повинні застосовувати заходи, метою яких є приведення норм національного законодавства у Конвенції. Тому в кримінальні кодекси Китаю, ряду європейських держав-учасниць, нормативно-правові акти США імплементовано її положення. Недостатнє врахування в кримінальному законодавстві суспільної небезпеки зазначених злочинів створює ситуації, в яких держави не реагують належним чином на факти злочинної поведінки, ставлячи під загрозу життя і здоров'я людей, безпеку навколишнього середовища, а також стабільні відносини між державами.

В Україні прийнято ряд нормативно-правових актів з питань забезпечення безпеки енергетичних ресурсів. Йдеться як про закони, так і інші акти. Так, наприклад виокремимо Закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 р., «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» 1998 р., «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» 2000 р., «Про ринок природного газу» 2015 р. і т.д. Слід згадати Кодекс газотранспортної системи, затверджений постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг 2015 р., низку рішень Ради національної безпеки і оборони України, особливо з 2014 р., уведених в дію Указами Президента України, а також документи стратегічного характеру (Розпорядження КМУ «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року» 2023 р., «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» 2017 р., «Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки» 2021 р.; «Стратегію національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затверджену Указом Президента України 2020 р. та ін.

Значна їх частина пов'язана з успішністю євроінтеграції, синхронізацією українських енергосистем та ринків з європейськими, сталим та прозорим розвитком

сектору енергетики, відновлення енергетичного сектору. Складно не погодитись з тим, що підвищення стійкості енергосистеми для інтеграції до європейської енергетичної системи, розвиток здорової конкуренції на енергетичному ринку України, інвестиції у сучасні екологічно чисті енергетичні технології – це запорука розвитку енергетичного сектору та енергетичної безпеки держави. [16].

Тому передбачені завдання щодо забезпечення належного рівня диверсифікації енергетичних ресурсів та технологій, зростання обсягів видобування природного газу та інших видів енергоресурсів, запровадження дієвих механізмів державно-приватного партнерства для забезпечення енергетичної безпеки, обговорення питань забезпечення регіональної енергетичної безпеки та створення нормативно-правової бази та розроблення плану дій щодо повернення активів та ресурсів паливно-енергетичного комплексу, що були захоплені внаслідок тимчасової окупації рф частини території України.

Не можна не згадати про загрози ядерного тероризму в умовах повномасштабного вторгнення росії на територію України, руйнування об'єктів енергетичної інфраструктури. Як свідчать реалії сьогодення, не завжди дієвою є система гарантій МАГАТЕ, її діяльність, як й інших безпекових міжнародних організацій. Тому, на нашу думку, назріла необхідність перегляду міжнародної, регіональної систем безпеки, удосконалення інструментів захисту системи національної безпеки, енергетичної безпеки.

Висновки

Питання енергетичної безпеки України актуалізувалось з проголошенням незалежності і особливо загострилося з початком російської гібридної агресії проти України. Постійні погрози зриву постачання енергетичних ресурсів з росії змусили переосмислити підходи, методи і способи забезпечення енергетичної безпеки та енергетичної незалежності, що становлять необхідні умови існування держави.

Здійснений аналіз стану правового регулювання забезпечення безпеки окремих енергетичних ресурсів дозволяє стверджу-

вати про існування значної кількості міжнародних стандартів, розроблених і прийнятих на універсальному, регіональному, національному рівнях щодо різних енергетичних ресурсів, безпеки їх видобування, транспортування, споживання, загалом енергетичної безпеки. Також численними є прийняті на національному рівні закони й інші нормативно-правові акти з питань забезпечення безпеки енергетичних ресурсів. Водночас особлива природа і певна термінологічна неузгодженість щодо трактування як енергії, так і енергетичних ресурсів, недосконалість правових режимів використання деяких з них, недовіра міжнародних гарантій та інші проблеми у цьому контексті зумовлюють необхідність модернізації досліджених міжнародно-правових та національних нормативно-правових актів, передбачених ними інституційних механізмів забезпечення безпеки енергетичних ресурсів, фізичного захисту ядерних матеріалів, подальшої гармонізації енергетичного законодавства з правом ЄС.

Література

1. Остудімов Б. А. Доктринальні джерела дослідження енергетичної безпеки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. №1(93), С. 69-79.
2. Словник термінів у сферах енергоефективності та ВДЕ. URL: <https://saec.gov.ua/uk/customers/sloynyk-terminiv>
3. Енергетичні ресурси. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8>
4. *World Energy Resources 2013 Survey*. URL: https://web.archive.org/web/20170330230535/http://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2013/09/Complete_WER_2013_Survey.pdf
5. Островський А. М. Генеза цивільно-правового регулювання договору постачання енергетичних ресурсів через приєднання

мережу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 122–125.

6. Кориневич А. А. Місце міжнародного енергетичного права в системі сучасного міжнародного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2011. 224 с.

7. Камінська Н.В., Куненко І.С., Камінський А.І. Екологічне право : навч. посібник К.: Дакор, 2013. 248 с.

8. Фортов В., Макаров А., Митрова Т. Глобальна енергетична безпека: проблеми і шляхи розв'язання. *Вісн. НАН України*. 2007. № 8. С. 40–50.

9. Статут Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA) 26 січня 2009 р.; Про приєднання України до Статуту Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA): Закон України № 2222-VIII від 5 грудня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j02#Text

10. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155.

11. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навчальний посібник/ вид. друге, допов. і перероб. К.: КНТ, 2010. 280 с.

12. Bradbrook A. Green Power Schemes: The Need For A Legislative Base. *Melbourne University Law Review*. 2002. Vol. 26. P. 15–31.

13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_(body).pdf)

14. Борцевич П.С. Міжнародно-правове регулювання фізичного захисту ядерних матеріалів: автореф. дис. ... кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право/Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 19 с.

15. Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, IAEA INFCIRC/274/Rev. 1, IAEA, Vienna (1980); Amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material. NIS Export Control Observer. 2005 July. P.17.

16. Що таке енергетична безпека і чому це надважливо для України? URL: <https://hmarochos.kiev.ua/partner/energobezpeka/>; <https://energysecurityua.org/ua/u-fokusi/shcho-take-enerhetychna-bezpeka-i-chomu-tse-nadvazhlyvo-dlia-ukrainy/>

17. Енергетична безпека URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/energetychna-bezpeka>

18. Prysiazhniuk Y. Legal Basis and Stages of Ukraine's Cooperation with the EU in the Field of Alternative Energy). *International Relations Review*. 2019. № 6. P. 140–153.

Bortsevych P.S.

LEGAL REGULATION OF SECURITY OF SOME ENERGY RESOURCES

The purpose of the article is to analyze the state of legal regulation of ensuring the safety of some energy resources, as well as to identify the main problems in this context and ways to solve them. Its achievement involves the study of existing scientific sources and the legal framework related to energy resources, energy sources, and the appropriate institutional mechanism. This presupposes the use of interdisciplinary research methodology, primarily comparative, dialectical, formal-legal, hermeneutic, systemic, and other methods.

In modern science, in fact, unified definitions of «energy», «energy resources», as well as «security», «security of energy resources» have not been formed; there are no unified approaches to their qualification, interpretation, typology, etc. Energy resources

or energy sources are usually interpreted as material objects in which energy, suitable for human use, is stored. In general, they are divided into two groups: primary (oil, natural gas, coal, oil shale, river and sea water, geysers, wind, etc.) and secondary (combustible or fuel, thermal and excess pressure). Moreover, the first are divided into renewable and non-renewable, anthropogenic ones are becoming more and more widespread and important, and most of them are characterized by various safety characteristics and risks, threats.

Despite numerous international standards adopted at the universal, regional, and supranational levels regarding various energy resources, the safety of their extraction, transportation, consumption, energy security in general, as well as laws and other regulatory acts of the national level, there are a number of problems that require solution. Thus, the special nature and terminological inconsistency regarding the interpretation of energy, energy resources, the imperfection of legal regimes for the use of some of them, the ineffectiveness of international guarantees and other problems in this context make it necessary to modernize the mentioned acts, the institutional mechanisms provided for by them to ensure the safety of energy resources, physical protection of nuclear materials, further harmonization of energy legislation with EU law, ensuring energy security and energy independence of Ukraine

Key words: energy security, energy resources, energy sources, international standards, physical protection of nuclear materials, state policy, legal regulation, provision.

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ КЕРІВНИКА ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ТА ЗАКОННОСТІ

СТАРЧЕНКО Валентин Михайлович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0009-0008-0894-2664>

УДК 342.9

DOI 10.32782/NP.2023.3.33

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення понять компетенція та повноваження керівника Державного бюро розслідувань як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності. Здійснено аналіз норм чинного законодавства, на основі чого надано змістовну характеристику повноваженням та компетенції керівника Державного бюро розслідувань як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності.

Ключові слова: повноваження, компетенція, Державне бюро розслідувань, керівник.

Постановка проблеми

Забезпечення ефективності функціонування Державного бюро розслідувань як важливого правоохоронного органу України, наряду залежить від того, наскільки якісно та ефективно виконує свої завдання керівник даного відомства, зокрема, у напрямку забезпечення дисципліни та законності його функціонування. Втім, керівник Бюро здійснює свою управлінську діяльність в рамках чітко визначеної компетенції та в межах наданих йому повноважень. Саме ці категорії, як вбачається, найбільш повно та змістовно характеризують правовий статус керівника, як суб'єкта, який уповноважений здійснювати свою діяльність за відповідним напрямом.

Стан дослідження

Зауважимо, що окремі проблемні питання, пов'язані із діяльністю керівників Державного бюро розслідувань, у своїх наукових працях розглядали: М.М. Бурбика,

С.В. Ващенко, А.В. Головач, О.В. Зайчук, М.Г. Ісаков, С.В. Микитюк, П.М. Рабинович, О.Ю. Салманова, В.М. Тертишник та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість теоретичних здобутків, в науковій літературі відсутні комплексні теоретичні дослідження, присвячені характеристиці компетенції та повноважень керівника ДБР саме як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб надати характеристику компетенції та повноваженням керівника Державного бюро розслідувань як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності. Задля досягнення даної мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність понять компетенція та повноваження; здійснити аналіз норм чинного законодавства, в нормах якого закріплено компетенцію та повноваження керівника Державного бюро розслідувань як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в роботі дістала подальшого розвитку характеристика компетенції та повноважень керівника Державного бюро розслідувань як суб'єкта забезпечення дисципліни та законності.

Виклад основного матеріалу

В словниковій літературі компетенція означає: 1) предметна область, в якій індивід

добре освічений; 2) інтегративна сукупність характеристик (знання, уміння, навички, здібності, мотиви, цінності), яка забезпечує виконання професійної діяльності на високому рівні й досягненні певного результату; 3) відкрита система процедурних, ціннісно-сміслових і декларативних знань, яка включає компоненти, що взаємодіють між собою, які активізуються у професійній діяльності; 4) характеристика знань, обізнаності, здатності правильно, компетентно вирішувати певні питання. Зауважимо, що у «Новому тлумачному словнику української мови» похідне від компетенції слово «компетентний» означено: 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; 2) який має певні повноваження; повноправний, повновладний [1, с.874].

О.Ю. Салманова вважає, що компетенцією є законно покладений на уповноважений суб'єкт обсяг публічних справ, звертаючи при цьому увагу на відмінності застосування цього терміну при диспозитивному та імперативному регулюванні. У публічному праві, наголошує науковець – це певні правобов'язки суб'єкта, виконання особою, яка наділена державною компетенцією, обов'язків перед державою і права щодо зобов'язаних осіб [2, с.23]. Тож, компетенція є міжгалузевою, суб'єктивною категорією, яка показує певну систему координат (галузь), в якій відповідний суб'єкт володіє якимось компетентностями, тобто, знаннями, вміннями та навичками, що дозволяє йому вирішувати коло галузевих питань та проблем.

В сфері державного управління категорія компетенція набуває дещо складнішого змісту, виступаючи характеристикою суб'єкта адміністративних правовідносин та владних повноважень, яка визначає встановлені нормативно-правовими актами коло питань суспільної дійсності, котрі цей суб'єкт зобов'язаний вирішувати, реалізуючи покладені на нього державні функції. Якщо проаналізувати Закон України «Про Державне бюро розслідувань» від 12.11.2015 №794-VIII, то в його положеннях категорія «компетенція» зустрічається неодноразово та пов'язана, у першу чергу, із тип переліком правопорушень на припинення, запобігання, розкрит-

тя та розслідування яких спрямовано діяльність Бюро. Саме з урахуванням даного фактору вибудовуються повноваження та інші аспекти роботи органу та його посадових осіб. Наприклад, відповідно до статті 7 Закону ДБР та його уповноважені посадові особи в межах компетенції органу: «а) здійснюють на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи та слідчі (розшукові) дії з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань; б) вживають заходів для припинення фізичними та юридичними особами протиправних діянь, що перешкоджають здійсненню повноважень Державного бюро розслідувань, перевіряють у зв'язку з цим документи, що посвідчують особу; в) використовують у невідкладних випадках, з подальшим відшкодуванням завданих збитків, транспортні засоби, що належать фізичним та юридичним особам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення кримінального правопорушення, переслідування та затримання осіб, які підозрюються у його вчиненні, доставлення до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують екстреної медичної допомоги; г) залучають у межах компетенції на добровільній основі, у тому числі на договірних засадах, кваліфікованих спеціалістів та експертів, у тому числі іноземців, з будь-яких установ, організацій, контрольних і фінансових органів з метою визначення вартості активів з ознаками необґрунтованості і таке інше» [3].

Варто зауважити, що ані в діючому Законі України «Про державне бюро розслідувань», ані в низці відомчих нормативно-правових актів компетенція керівника ДБР, зокрема в розрізі забезпечення законності та дисципліни, чітко не визначено. На нашу думку, в процесі визначення компетенції керівника ДБР, як суб'єкта забезпечення законності та дисципліни, необхідно виходити із його завдань, які він реалізує у відповідному напрямку.

Зважаючи на вказане вище, ми переконані, що компетенція керівника Державного

бюро розслідувань, як суб'єкта забезпечення законності та дисципліни, включає в себе: по-перше, здійснення нормотворчої роботи, спрямованої на покращення діяльності Державного бюро розслідувань в цілому, та кадрових процесів на всіх рівнях служби зокрема, а також реалізацію заходів із посилення службової дисципліни та законності в Бюро, профілактику правопорушень особовим складом органу, тощо; по-друге, вирішення питань щодо заохочення працівників ДБР, а також притягнення їх до дисциплінарної відповідності в установленому законодавством, а також відомчими нормативно-правовими актами порядку; по-третє, керівництво діяльністю внутрішніх служб та відомств, метою роботи яких є здійснення контролю та координації за роботою структурних елементів ДБР, а також виявлення та припинення правопорушень в їх роботі; по-четверте, координацію діяльності керівників структурних та територіальних органів ДБР всіх рівнів; по-п'яте, організацію, забезпечення і контроль внутрішньо-фінансових процесів в структурі ДБР з метою правильного та цільового використання бюджетних коштів та недопущення зловживань.

Продовжуючи дослідження відмітимо, що важливим елементом компетенції є повноваження керівника ДБР. Даний момент криється, на наш погляд, у вихідному значенні категорії «повноваження». У словниковому значенні повноваження – це право, надане кому-небудь для здійснення чогось; права, надані особі або підприємству органами влади [4].

Незважаючи на досить однозначне довідникове трактування, науковці не мають єдиної позиції щодо змісту категорії «повноваження» в сфері діяльності органів державної влади. Наприклад, Л.П. Карапетян констатує, що повноваження – це надане законом або іншим нормативно-правовим актом право суб'єктові здійснювати дії, приймати рішення з конкретних питань управління. Крім цього, вчений доводить, що повноваженням є право і водночас обов'язок повноважного суб'єкта, зокрема, органу виконавчої влади, здійснювати певні дії, передбачені відповідним нормативно-правовими актами [5, с.271].

Г.В. Бублик пише, що повноваження – це сукупність прав і обов'язків державних органів, органів місцевого самоврядування і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень конкретних державних органів та їх посадових осіб залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів. Доповнюючи дану позицію О.Д. Крупчана визначила щодо існування наступних способів набуття повноважень: становлення компетенції – нормативне закріплення предметів відання, прав і обов'язків; централізація – здійснення функцій лише центральними органами; децентралізація – передача частини функцій нижчим і місцевим органам; деконцентрація – розподіл функцій управління по «горизонталі» і «вертикалі», включаючи функціональні аспекти; делегування – узгоджена взаємна передача повноважень органам різного рівня; субсидіарність – взаємодоповнююча діяльність різних ланок влади і управління [6;7, с.87].

Резюмуючи викладене відзначимо, що в розрізі представленої проблематики повноваження представляють сукупність визначених в нормах адміністративної галузі права сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, якими наділяється керівник Державного бюро розслідувань з метою забезпечення законності та дисципліни в діяльності даного правоохоронного органу. А відтак, розглядати повноваження керівника ДБР найбільш доцільно крізь сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Необхідно зазначити, що на відміну від компетенції, повноваження керівника ДБР прописані у положеннях Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12.11.2015 №794-VIII, де в статті 12 вказано, що директор Бюро: «1) несе відповідальність за діяльність Державного бюро розслідувань, зокрема законність здійснюваних Державним бюро розслідувань оперативного-розшукових заходів, досудового розслідування, додержання прав і свобод людини і громадянина; 2) організовує роботу Державного бюро розслідувань, призначає та звільняє першого заступника і заступників Директора

Державного бюро розслідувань у порядку, визначеному цим Законом, а також визначає їхні обов'язки; 3) координує і контролює діяльність центрального апарату та територіальних управлінь Державного бюро розслідувань; 4) затверджує структуру та штатну чисельність центрального апарату та територіальних органів Державного бюро розслідувань; 5) визначає відповідно до законодавства в межах граничної чисельності переліки посад у центральному апараті та територіальних управліннях Державного бюро розслідувань; 6) вносить на розгляд Президента України подання про відзначення державними нагородами України працівників Бюро; 7) затверджує Положення про відомчі нагороди (медалі, нагрудні знаки, почесні грамоти тощо); 8) видає у межах повноважень накази і розпорядження, дає доручення, які є обов'язковими для виконання працівниками Державного бюро розслідувань; 9) призначає на посади та звільняє з посад працівників центрального апарату Державного бюро розслідувань, директорів та заступників директорів територіальних управлінь Державного бюро розслідувань» [3] тощо.

Окремі статті Закону присвячено питанням контролю за діяльністю ДБР та ролі в даному питанні керівника. Згідно статті 23 директор Бюро: «1) інформує Президента України, Верховну Раду України та Кабінет Міністрів України з основних питань діяльності Державного бюро розслідувань та його підрозділів, про виконання покладених на них завдань, додержання законодавства, прав і свобод людини і громадянина; 2) щороку, до 15 лютого, подає Президенту України та Верховній Раді України письмовий звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за попередній рік. При цьому, письмовий звіт про діяльність Державного бюро розслідувань повинен містити інформацію про: 1) статистичні дані про результати діяльності з обов'язковим зазначенням таких відомостей: а) кількість зареєстрованих заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, віднесені до підслідності Державного бюро розслідувань; б) кількість оперативнорозшукових справ, заведених Державним бюро розслідувань, та їх результативність; в) кількість осіб, стосовно яких складено об-

винувальні акти щодо вчинення ними кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань; г) кількість осіб, стосовно яких набрав законної сили обвинувальний вирок суду щодо вчинення ними кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань тощо; 2) взаємодію з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями; 3) співпрацю з державними органами, неурядовими організаціями іноземних держав та міжнародними організаціями в межах своєї компетенції; 4) штат Державного бюро розслідувань, кваліфікацію та досвід його працівників, підвищення їхньої кваліфікації; 5) діяльність підрозділу внутрішнього контролю Державного бюро розслідувань, кількість повідомлень про вчинення правопорушень працівниками Державного бюро розслідувань, результати їх розгляду, притягнення працівників Державного бюро розслідувань до відповідальності і таке інше» [3].

Окрім законодавчих положень, повноваженням керівника ДБР в цілому, а також щодо забезпечення законності та дисципліни, присвячено статті відомчих підзаконних документів. Наприклад, частина прав та обов'язків керівника (директора), визначено в Постанові КМУ «Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань» від 05.08.2020 №743. Згідно до положень цього документу, встановлення, зміна або припинення правових відносин осіб рядового та начальницького складу, які проходять службу (зокрема присвоєння спеціального звання, призначення на посади та звільнення з посад, переміщення по службі, звільнення із служби, укладення та припинення (розірвання) контракту, продовження його строку тощо), оформлюються письмовими наказами по особовому складу на підставі відповідних документів, перелік та форма яких встановлюються Директором Державного бюро розслідувань. Право видавати накази по особовому складу надається Директору Державного бюро розслідувань, директорам територіальних управлінь, керівникам інших закладів, уста-

нов системи Державного бюро розслідувань. Порядок підготовки та видання наказів з питань проходження служби встановлюється керівником Бюро. Порядок проходження військово-лікарської (лікарсько-експертної) комісії під час вступу кандидатів на службу та комплексного медичного огляду (диспансеризації) особами рядового та начальницького складу встановлюється Директором Державного бюро розслідувань [8].

Постанова уточнює, які саме категорії працівників керівник ДБР звільнює зі служби, а саме: осіб рядового та начальницького складу, які проходять службу на посадах, які передбачені штатним розписом (штатом), в центральному апараті Державного бюро розслідувань; керівників територіальних управлінь Державного бюро розслідувань та їх заступників; керівників інших органів системи Державного бюро розслідувань, безпосередньо підпорядкованих Державному бюро розслідувань, та їх заступників [8].

Іншим підзаконним документом, який регламентує окремі повноваження керівника Бюро є Наказ від 14.01.2020 №9 «Про затвердження Інструкції про проведення службових розслідувань стосовно працівників Державного бюро розслідувань». Вказаний підзаконний акт визначає права та обов'язки керівника щодо: прийняття рішення про проведення службового розслідування стосовно службовця ДБР; продовження строку проведення службового розслідування; відсторонення працівників від роботи відносно яких проводиться службове розслідування тощо [9].

Висновок

Отже, саме таким переліком повноважень на сьогоднішній день володіє керівник Державного бюро розслідувань, як суб'єкт забезпечення дисципліни і законності в ДБР. Особливість та, одночасно, проблематика наведеної сукупності прав та обов'язків полягає в тому, що вони розчинені у нормативних актах, які регламентують роботу досліджуваного правоохоронного органу та жодним чином не систематизовані, хоча складають вагомий частку від загальної кількості його повноважень. На нашу думку, виправлення даної проблеми можливо за рахунок внесення змін

до статті 12 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», в межах якої варто закріпити вичерпний перелік повноважень директора ДБР здійснивши їх класифікацію наступним чином: 1) повноваження в сфері організації діяльності Державного бюро розслідувань; 2) повноваження в сфері кадрового забезпечення Державного бюро розслідувань; 3) контрольні повноваження директора ДБР; 4) повноваження в сфері підтримки службової дисципліни і стану законності в роботі органів та підрозділів Бюро.

Література

1. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). том 1. Київ, Вид-во «АКОНІТ», 2006. 926 с.
2. Салманова О.Ю. Правові акти в управлінській діяльності Національної поліції України: дис. ... д-ра. юрид. наук Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2016. 455 с.
3. Про Державне бюро розслідувань: закон від 12.11.2015 №794-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №6. Ст.55.
4. Білодід І.К. Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975. Стор. 684.
5. Монаєнко А.О. Правове регулювання видатків на освіту та науку: дис. ... д-ра. юрид. наук Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України. 2009. 525 с.
6. Крупчан О.Д. Організація виконавчої влади: Монографія. К.: Видавництво УАДУ, 2001. 132 с.
7. Бублик Г.В. Делегування повноважень місцевими органами влади: організаційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук Київ: Національна академія державного управління при Президентіві України. 2005. 177 с.
8. Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань: постанова, положення від 05.08.2020 №743. Офіційний вісник України. 2020. №69. Ст.2220.
9. Інструкція про проведення службових розслідувань стосовно працівників Державного бюро розслідувань: наказ від 14.01.2020 №9. Офіційний веб-портал Державного

АНОТАЦІЯ

Аргументовано, що компетенція керівника Державного бюро розслідувань, як суб'єкта забезпечення законності та дисципліни, включає в себе: по-перше, здійснення нормотворчої роботи, спрямованої на покращення діяльності Державного бюро розслідувань в цілому, та кадрових процесів на всіх рівнях служби зокрема, а також реалізацію заходів із посилення службової дисципліни та законності в Бюро, профілактику правопорушень особовим складом органу, тощо; по-друге, вирішення питань щодо заохочення працівників ДБР, а також притягнення їх до дисциплінарної відповідності в установленому законодавством, а також відомчими нормативно-правовими актами порядку; по-третє, керівництво діяльністю внутрішніх служб та відомств, метою роботи яких є здійснення контролю та координації за роботою структурних елементів ДБР, а також виявлення та припинення правопорушень в їх роботі; по-четверте, координацію діяльності керівників структурних та територіальних органів ДБР всіх рівнів; по-п'яте, організацію, забезпечення і контроль внутрішньо-фінансових процесів в структурі ДБР з метою правильного та цільового використання бюджетних коштів та недопущення зловживань.

Наголошено, що особливість та, одночасно, проблематика повноважень керівника Державного бюро розслідувань, як суб'єкта забезпечення законності та дисципліни полягає у тому, що вони розчинні у нормативних актах, які регламентують роботу досліджуваного правоохоронного органу та жодним чином не систематизовані, хоча складають вагомий частку від загальної кількості його повноважень.

Доведена необхідність внесення змін до статті 12 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», в межах якої варто закріпити вичерпний перелік повноважень директора ДБР здійснивши їх класифікацію наступним чином: 1) повноваження в сфері організації діяльності Державного бюро розслідувань; 2) повноваження в сфері кадрового забезпечення Державного бюро розслідувань; 3) контрольні повноваження директора ДБР; 4) повноваження в сфері підтримки службової дисципліни і стану законності в роботі органів та підрозділів Бюро.

Ключові слова: повноваження, компетенція, Державне бюро розслідувань, керівник.

SUMMARY

It is argued that the competence of the head of the State Bureau of Investigations, as a subject of ensuring legality and discipline, includes: firstly, the implementation of rule-making work aimed at improving the activities of the State Bureau of Investigations in general and personnel processes at all levels of the service in particular, and as well as the implementation of measures to strengthen official discipline and legality in the Bureau, prevention of offenses by the personnel of the body, etc.; secondly, the resolution of issues regarding the encouragement of DBR employees, as well as bringing them to disciplinary compliance in accordance with the procedure established by the legislation, as well as by departmental regulatory and legal acts; thirdly, management of the activities of internal services and departments, the purpose of which is to control and coordinate the work of the structural elements of the SBI, as well as to detect and stop offenses in their work; fourth, coordination of the activities of the heads of structural and territorial bodies of the SBI at all levels; fifth, the organization, provision and control of internal financial processes in the structure of the DBR for the purpose of correct and targeted use of budget funds and prevention of abuse.

It is emphasized that the peculiarity and, at the same time, the problematic nature of the powers of the head of the State Bureau of Investigation, as a subject of ensuring legality and discipline, is that they are soluble in normative acts that regulate the work of the investigated law enforcement body and are not systematized in any way, although they make up a significant share from the total number of his powers.

The need to amend Article 12 of the Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigations" has been proven, within which it is necessary to establish an exhaustive list of the powers of the director of the SBI, classifying them as follows: 1) powers in the field of organization of the activities of the State Bureau of Investigations; 2) powers in the field of staff support of the State Bureau of Investigation; 3) control powers of the director of the DBR; 4) powers in the field of maintaining official discipline and the state of legality in the work of the Bureau's bodies and divisions.

Key words: authority, competence, State Bureau of Investigation, manager.

бюро розслідувань. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/npa/nakaz-vid-14.01.2020-9-pro-zatverdzhennya-instrukcij-pro-poryadok-provedennya-sluzhbovoh-rozsliduvan-stosovno-pracivnikiv-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan.PDF>

КЛАСИФІКАЦІЯ ГАРАНТІЙ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

МОГЛЕВСЬКИЙ Леонід Володимирович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, проректор Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6994-6086>

ПОДОРОЖНИЙ Євген Юрійович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового та господарського права факультету №2 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1677-1937>

УДК 349.2

DOI 10.32782/NP.2023.3.34

У статті акцентується увага на тому, в науковій літературі існує багато підходів до класифікації гарантій соціального захисту військовослужбовців. Аргументовано, що найбільш доцільною є видове групування зазначених гарантій на підставі наступних критеріїв: 1) джерело закріплення гарантій: а) конституційні (або загальні); в) законодавчі (або спеціальні); г) закріплені у підзаконних актах (спеціалізовані); 2) характер забезпечення, що надається державою: а) гарантії грошового забезпечення; б) гарантії службового часу і відпочинку від служби; в) гарантії житлово-побутового забезпечення; г) гарантії свободи культурного і духовного життя; г) гарантії медичного забезпечення; д) гарантії продовольчого і речового забезпечення; 3) залежно від характеру, державні гарантії соціального захисту військовослужбовців можна розподілити на такі групи: а) матеріально-правові та процедурно-процесуальні; б) регулятивні та охоронні.

Узагальнено, що саме наведені вище критерії групування і різновиди гарантій зазначеного захисту військовослужбовців є найбільш доцільними, оскільки вони досить чітко та зрозуміло відображають сутнісний зміст і значення цих гарантій як інструменту (засобу) зміцнення і всебічного забезпечення статусу військовослужбовця.

Ключові слова: соціальний захист, гарантії, юридичні гарантії, військовослужбовець.

Постановка проблеми

Російське повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року перенесло українське суспільство і державу у нову реальність, в якій питання нашого виживання постали як ніколи гостро, адже дії та рішення і військово-політичного керівництва Російської Федерації, і самих окупаційних військ досить переконливо свідчать про те, що метою агресора є навіть не ліквідація української державності, а знищення українства як такого. Протистояння цим загрозам і викликам є вкрай важким і складним завданням, вирішення якого вимагає всебічної та повної мобілізації і суспільних, і державних ресурсів, кожен громадянин, кожна юридична особа (незалежно від форми власності та організації), кожен інститут публічної влади та громадянського суспільства мають у відповідних формах і способах сприяти обороні країни. Однак одними із ключових суб'єктів боротьби з агресором є військовослужбовці, які ціною своїх життів і здоров'я боронять Україну, надають відсіч зухвалим загарбникам та окупантам. З огляду на зазначене, не викликає ніяких сумнівів той факт, що українська держава, яка сьогодні існує в першу чергу завдяки мужності та героїзму військовослужбовців, які її захищають, зобов'язана забезпечити останнім та членам їх сімей належний соціальний захист.

Стан науково дослідження

Проблематика соціального захисту військовослужбовців в незалежній Україні ніколи не втрачала своєї актуальності, однак три-

валий час перебувала поза увагою і політиків, і науковців, які не вбачали у ній нагального характеру на фоні поступового скорочення і занепаду українських збройних сил, а також оборонної промисловості. Однак російська окупація Кримського півострова та підтримка сепаратистських рухів у частині Луганської і Донецької областей України, що призвели до утворення на частині територій цих областей підконтрольних російській владі невизнаних, самопроголошених, квазідержавних утворень [1], частково змусили українську владу, громадськість і наукову спільноту повернути свою увагу до проблем обороноздатності нашої держави в цілому і правового статусу військовослужбовців зокрема. На науково-теоретичному рівні організаційно-правові питання статусу військовослужбовців (як чинних, так і ветеранів) досліджували: В.В. Вернигора, С.О. Іщенко, В.П. Коваль, Л.П. Медвідь, С.М. Мельник, В.Й. Пашинський, С.Ю. Поляков, С.М. Скуріхін, Б. М. Шамрай та багато інших. Одним із важливих проблемних питань правового статусу військовослужбовців в Україні є механізм їх соціального захисту, загальні та окремі аспекти якого вивчали Є.В. Болотіна, О.П. Кваша, М.В. Кравченко, О.П. Письменна, А.О. Сидоренко, А.Е. Степанова та інші. Високо оцінюючи науковий внесок цих та інших дослідників у розробку проблематики правового і соціального захисту військовослужбовців, мусимо констатувати, що рівень її актуальності та гостроти лишається досить високим, що обумовлено як суспільно-політичною ситуацією в нашій країні так і рядом змін, внесених до чинного законодавства. Зрозуміло, що охопити увесь спектр проблемних аспектів соціального захисту військовослужбовців у межах однієї статті неможливо, тому у представленому дослідженні ми маємо на меті розглянути тільки можливі підходи до класифікації гарантій соціального захисту зазначеної категорії суб'єктів, сформулювавши таким чином певний базис для подальших наукових пошуків у цьому напрямку.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб здійснити класифікацію гарантій соціального захисту військовослужбовців. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні

завдання: розкрити сутність поняття «соціальний захист»; з'ясувати зміст категорії «гарантії»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке регулює питання соціального захисту військовослужбовців.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістала подальшого опрацювання класифікація гарантій соціального захисту військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Основного закону (Конституції) України соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей є обов'язком держави [2]. Під цим соціальним захистом розуміється – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [3]. Як видно із приведених положень Конституції України та Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ в основі соціального захисту військовослужбовців лежать саме гарантії. Під гарантіями (від франц. *garantie* — забезпечення, запорука) прав і свобод людини і громадянина розуміється система загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [4, с.456]. Гарантії прав і свобод особи, зазначає К. Г. Волинка, — це юридичні засоби забезпечення повного, неухильного і безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих

протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень [5, с.217]. Науковець справедливо зауважує на тому, що іноді дослідники під гарантіями розуміють також певні фактори або різноманітні умови забезпечення прав і свобод особи. Проте фактори та умови самі по собі не належать до гарантій, вони виступають лише як загальні передумови забезпечення прав і свобод особи. Під гарантіями прав і свобод особи слід розуміти сукупність конкретних засобів, що носять юридичний, загальнообов'язковий характер, завдяки яким можливе всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони і захисту прав і свобод особи. Головне призначення гарантій прав і свобод особи полягає у забезпеченні всім і кожному рівних правових можливостей для набуття, реалізації, охорони і захисту прав і свобод. Вони покликані забезпечити найсприятливіші умови, в атмосфері яких записаний у Конституції і законах правовий статус особи і насамперед її права і свободи стали б фактичним становищем кожної людини і громадянина [5, с.217]. Отже гарантії – це те, що робить відповідні соціальні цінності реальними, а не формальними, це ті інструменти, засоби, інститути, які надають проголошеним у суспільстві правам і свободам практичної ваги. Слід погодитися із точкою зору, що права і свободи людини і громадянина перетворюються на своєрідні «заяви про наміри», а отже не мають ніякої цінності ні для особи, ні для суспільства [6, с.113-114]. Так, для прикладу, проголошення України соціальною державою, тобто державою благополуччя і добробуту, соціальної справедливості і захищеності, потребує запровадження відповідних засобів і механізмів втілення цих засад і принципів. Такими засобами зокрема є державні соціальні гарантії, передбачені у Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III, – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [7].

Коло гарантій, які забезпечують соціальний захист військовослужбовців є досить просторим, і з метою їх упорядкування і систематизації доцільно провести видову класифікацію цих гарантій. На сторінках монографічної та навчальної літератури, у наукових статтях і тезах доповідей можна знайти багато дослідницьких точок зору і пропозицій щодо видового різноманіття і групування гарантій, як прав і свобод людини та громадянина в цілому, так і окремих категорій суб'єктів. Так, для прикладу, С. Г. Стеценко вважає, що гарантії у праві доцільно розподіляти на такі різновиди: стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки; стан діяльності з попередження і припинення правопорушень, зокрема, заходів юридичної відповідальності; доступність і якість правосуддя; ефективність контролю за реалізацією правових актів [8, с. 195]. Однак такий підхід до класифікації гарантій видається аж занадто узагальненим і не дає чіткого розуміння про критерії її здійснення. О. Ф. Скакун та ряд інших правознавців, висвітлюючи гарантії прав людини і громадянина, поділяє їх на підставі таких критеріїв як: 1) сфера дії (внутрішньодержавні (національні)); міжнародні; 2) спосіб викладення (прості; складні; змішані); 3) підстава правового становища особи (загальні, спеціальні, індивідуальні) [9, с.187; 5, с.217]. Н. І. Бернацька, аналізуючи гарантії публічних службовців, поділяє їх залежно від джерела походження на: загальні (або конституційні) та спеціальні. У межах першої групи вона виокремлює гарантії на соціальне забезпечення і гарантії достатнього життєвого рівня [10]. До кола спеціальних гарантій Н. І. Бернацька віднесла такі: матеріальні гарантії побутові гарантії, професійні гарантії, пенсійні гарантії, реабілітаційні гарантії, рекреаційні гарантії, ритуальні гарантії, компенсаційні гарантії, охоронні гарантії [10]. Тобто критеріями внутрішнього поділу кожної із груп гарантій виступає їх предметне спрямування або призначення. Л. В. Цюкалво, досліджуючи сутність і зміст соціального забезпечення військовослужбовців в Україні, веде мову про гарантії такого забезпечення залежно від різновиду останнього, а саме гарантії за-

безпечення: грошового; продовольчого, речового, медичного, житлового [11].

Тож, підходів до класифікації гарантій соціального захисту військовослужбовців може бути багато, залежно від обраного критерію здійснення цієї класифікації. На нашу думку, найбільш доцільними є видові групування зазначених гарантій на підставі наступних критеріїв:

1. Джерело закріплення гарантій:

а) конституційні (або загальні), тобто гарантії, які закріплені у Основному законі держави і орієнтовані на юридичне визначення загальних засад і принципів соціального захисту військовослужбовців, зокрема із Конституції прямо слідує, що забезпечення цього захисту є прямим обов'язком держави;

в) законодавчі (або спеціальні) – це гарантії які закріплені у спеціальних Законах України, вони мають більш конкретний і деталізований характер. Одним із ключових серед таких нормативно-правових актів є закон «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ, в якому визначені інструменти і засоби забезпечення військовослужбовцям та членам їх сімей сприятливих економічних, соціальних, політичних, культурних та інших умов життя;

г) закріплені у підзаконних актах (спеціалізовані). Підзаконні нормативно-правові акти необхідні для того, щоб уточнювати, конкретизувати і розвивати більш загальні законодавчі положення і принципи. Більшість гарантій, закріплених на цьому рівні стосуються процедурних питань здійснення досліджуваного захисту. Так, для прикладу, наказом Міністерства оборони України від 07.06.2018 р. № 260 затверджено Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, який механізм та умови виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту України та деяким іншим особам [12]. Гарантії закріплені на підзаконному рівні стосуються, переважно, інструментальних та процедурних аспектів соціального захисту, тобто визначають форми, методи і порядок практичного втілення соціального забезпечення військовослужбовців.

2. Характер забезпечення, що надається державою:

а) гарантії грошового забезпечення;

б) гарантії службового часу і відпочинку від служби;

в) гарантії житлово-побутового забезпечення;

г) гарантії свободи культурного і духовного життя;

г) гарантії медичного забезпечення;

д) гарантії продовольчого і речового забезпечення.

Ці різновиди гарантій передбачені у вище згаданому законі «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ і являють собою систему юридично закріплених вимог щодо засобів, форм і методів державної діяльності, спрямованої на створення усіх умов, необхідних для належної служби і нормального побутового життя військовослужбовців, а також членів їх сімей.

3. Залежно від характеру, державні гарантії соціального захисту військовослужбовців можна розподілити на такі групи:

а) матеріально-правові та процедурно-процесуальні. Гарантії матеріального характеру стосується переважно правового статусу (перш за все прав і обов'язків) військовослужбовців, як суб'єктів, щодо яких здійснюється соціальний захист, і повноважених суб'єктів публічної влади, які цей захист забезпечують. У свою чергу процедурно-процесуальні гарантії проявляються у закріпленні конкретних порядків реалізації зазначених прав, обов'язків, повноважень, а також захисту порушених прав та інтересів військовослужбовців;

б) регулятивні та охоронні. Перші, тобто регулятивні гарантії мають позитивний характер, оскільки вони орієнтовані на правомірну поведінку учасників відносин соціального захисту і забезпечення військовослужбовців. У свою чергу другий різновид гарантій (охоронні), вступає в дію у випадку порушення прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців у сфері соціального захисту, та орієнтований на відновлення законності і справедливості, притягнення винних осіб до відповідальності і відшкодування завданої шкоди.

Висновки

Підсумовуючи вище викладене ще раз зауважимо, що класифікацій гарантій соціально-го захисту військовослужбовців можна навести досить багато, і запропонований у цій статті підхід до її здійснення не має виключного характеру. Втім, вважаємо, що саме наведені вище критерії групування і різновиди гарантій зазначеного захисту військовослужбовців є найбільш доцільними, оскільки вони досить чітко та зрозуміло відображають сутнісний зміст і значення цих гарантій як інструменту (засобу) зміцнення і всебічного забезпечення статусу військовослужбовця.

Література

1. Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні / С. Асланов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 1. С. 207-216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2015_1_22
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
5. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
6. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-ІІІ / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

SUMMARY

The article focuses on the fact that in the scientific literature there are many approaches to the classification of guarantees of social protection of military personnel. It is argued that the most expedient are the types of grouping of the mentioned guarantees based on the following criteria: 1) the source of securing the guarantees: a) constitutional (or general); c) legislative (or special); d) fixed in by-laws (specialized); 2) nature of security provided by the state: a) guarantees of monetary security; b) guarantees of service time and rest from service; c) guarantees of housing provision; d) guarantees of freedom of cultural and spiritual life; e) guarantees of medical care; e) food and material security guarantees; 3) depending on the nature, state guarantees of social protection of military personnel can be divided into the following groups: a) material-legal and procedural-procedural; b) regulatory and security.

In general, the above grouping criteria and types of guarantees of the specified protection of servicemen are the most appropriate, since they clearly and clearly reflect the essential content and meaning of these guarantees as a tool (means) of strengthening and comprehensively ensuring the status of a serviceman.

Keywords: social protection, guarantees, legal guarantees, military serviceman.

8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : [навч. посібник] / С.Г. Стеценко. К. : Атіка, 2007. 624 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
10. Бернацька Н. І. Система гарантій правового регулювання соціального забезпечення публічної служби в Україні / Н. І. Бернацька // Публічне право. 2018. № 1. С. 151-157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2018_1_20
11. Цюкало А. В. Соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та його суть. Ефективна економіка № 7, 2017. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5696>
12. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: наказ Міністерства оборони України від 07.06.2018 р. № 260 / Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text>

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

ЯНІШЕВСЬКА Катерина Дмитрівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3648-5543>,

e-mail: k.yanishevsk@yur.sumdu.edu.ua

УДК 343.9

DOI 10.32782/NP.2023.3.35

Стаття присвячена дослідженню деяких питань правового регулювання застосування штучного інтелекту для протидії злочинності в Україні та за кордоном. Наразі в сучасному світі відбувається потужний процес розбудови цифрових технологій, застосування сучасних технологій для здійснення злочинів, що є негативним наслідком інформаційної розбудови.

Проаналізовано нормативно-правове регулювання даного питання у Європейському Союзі, зокрема, Етичну хартію з використання штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі, яка закріплює основні принципи використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя. Також було зазначено, що основним законодавчим актом ЄС у даній галузі є Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який врегульовує питання застосування штучного інтелекту на території Європейського Союзу та спрямований на запровадження спільної нормативно-правової бази для всіх суб'єктів ЄС. Акцентовано увагу на угоді щодо застосування Закону про штучний інтелект, згідно з якою передбачена заборона біометричного сканування, яке класифікує людей за політичними чи релігійними переконаннями, сексуальною орієнтацією чи расою.

Зазначено, що правове регулювання питань застосування штучного інтелекту в США здійснюється на підставі Національної стратегії зі штучного інтелекту, яка була розроблена у 2021 році та Білля про права у сфері штучного інтелекту (Blueprint for an AI Bill of Rights).

Стосовно правового регулювання використання штучного інтелекту в нашій державі, то воно здійснюється в рамках Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженої Розпорядження КМУ від 02.12.2020 р. № 1556-р.

У статті зазначено, що напрямки штучного інтелекту спеціалізуються на аналізі великої кількості інформації. У статті розглянуто способи застосування штучного інтелекту для протидії злочинності. Проте проблемою застосування штучного інтелекту є неефективність правового регулювання що значно уповільнює розвиток сучасних технологій. Необхідно регулювати нормативно правові акти щоб законно використовувати штучний інтелект для забезпечення захисту прав та свобод людини.

Ключові слова: штучний інтелект, інформаційні технології, законодавство ЄС, Закон про штучний інтелект, протидія злочинності.

Актуальність теми дослідження

На сьогодні наша держава, як і більшість країн світу, широко запроваджує в усі сфери суспільного життя продукти штучного інтелекту. Роль застосування штучного інтелекту є значною, оскільки спостерігаються приклади успішного впровадження технологій, таких як «Дія», сервіс «eМалятко», окремі модулі платформи «Електронний суд» (ЄСІТС), програмне забезпечення з елементами штучного інтелекту «Кассандра» тощо. Особливо швидкий розвиток

технологій є необхідністю для роботи правоохоронних органів в аналізі фактів для розгляду злочинів та знаходження правопорушників. Штучний інтелект є актуальним аспектом у боротьбі зі злочинністю, оскільки дозволяє вирішувати справи стосовно правопорушників швидше завдяки аналізу великої кількості інформації та розпізнавати ознаки правопорушень таких як корупція, торгівля людьми, тероризм, шахрайство, тощо.

Проте для того щоб ефективно впроваджувати продукти штучного інтелекту і правильно їх застосовувати, при цьому не порушуючи прав громадян, слід звернутися до досвіду зарубіжних країн, які вже мають законодавчі напрацювання у даній сфері. Слід зауважити, що при формуванні такої нормативної бази потрібно звертати увагу як на позитивні, так і на негативні чинники використання правових норм кожною державою.

Метою статті є дослідження правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні та за її межами у сфері протидії злочинності.

Стан дослідження проблеми

Питання, що стосуються застосування штучного інтелекту у сфері протидії злочинності досліджували у своїх наукових працях такі вчені, як Р.І. Благута, В.В. Голіна, М.В. Карчевський, В.А. Мисливий, А.В. Мовчан, К.В. Юртаєва та інші науковці, проте відповідне питання можна і надалі вважати дискусійним та таким, що потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу

Зважаючи на те, що наша держава обрала курс євроінтеграції, доцільно розпочати дослідження з аналізу нормативно-правової бази щодо регулювання штучного інтелекту в Євросоюзі.

Так, стосовно використання штучного інтелекту у сфері судочинства, ще у 2018 році Європейська комісія з ефективності правосуддя Ради Європи прийняла Етичну хартію з використання штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі (European ethical

Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment). Етична Хартія закріплює наступні принципи стосовно використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя: дотримання основоположних прав людини під час його використання; застосування технологій штучного інтелекту для виявлення несправедливої судової практики шляхом аналізу текстів судових рішень та інших даних, що генеруються в комп'ютеризованих системах/реєстрах під час здійснення правосуддя; недискримінація, а саме недопущення будь-якої дискримінації між окремими особами або групами осіб; принцип якості та безпеки, що стосується обробки судових рішень та даних у безпечному технологічному середовищі; принцип «під контролем користувача» (under user control); прозорості, неупередженості та справедливості [1].

Однак основним законодавчим актом ЄС у даній галузі є Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який врегульовує питання застосування штучного інтелекту на території Європейського Союзу та спрямований на запровадження спільної нормативно-правової бази для всіх суб'єктів ЄС. Його сфера дії охоплює всі галузі (окрім військової) і всі типи штучного інтелекту. Artificial Intelligence Act побудований за ризик-орієнтованим підходом і ділить системи штучного інтелекту на різні категорії:

- системи з мінімальним ризиком, до яких відносяться персональні асистенти або рекомендаційні системи, які виконують лише розважальну функцію;
- системи з обмеженим ризиком, до яких можна віднести алгоритми медіа-платформ або соціальних мереж, де користувачі обмінюються даними та контентом;
- системи з високим ризиком, тобто ті, які безпосередньо впливають на права, здоров'я чи безпеку користувачів. Наприклад, використання штучного інтелекту в поліграфах або подібних інструментах для виявлення емоційного стану людини, або ж для перевірки автентичності проїзних документів;
- заборонені системи, які можуть загрожувати безпеці чи правам людей. До цієї групи можна віднести систему «соціальної

оцінки», на кшталт китайської, яка збирає дані про громадян та оцінює їх, або ж іграшка з голосовим управлінням, яка спонукає користувача зробити щось небезпечно[2].

До того ж у грудні 2023 року делегатами від Європейської комісії, Європарламенту та представниками 27 країн-членів ЄС було досягнуто угоди щодо застосування Закону про штучний інтелект. Учасники вказаної угоди домовилися про дозвіл сканування обличчя у реальному часі, але з певними гарантіями та винятками. Передбачається заборона біометричного сканування, яке класифікує людей за політичними чи релігійними переконаннями, сексуальною орієнтацією чи расою. Також зазначена угода передбачає, що законодавство ЄС буде оснащено заходами спостереження й санкціями, а в Європейській комісії буде створено Європейський офіс зі штучного інтелекту. Вказано, що прийнятий закон про штучний інтелект не поширюватиметься на безкоштовні ліцензії та ліцензії з відкритим вихідним кодом, якщо вони, наприклад, не нестимуть високих ризиків. Відкритий вихідний код означає вільний і доступний обмін програмним кодом, що дозволяє будь-кому робити внесок у його оновлення або усунення помилок[3].

Говорячи про безпосереднє правове регулювання штучного інтелекту країнами ЄС, то у листопаді 2023 року у Великій Британії були оприлюднені перші у світі глобальні рекомендації щодо безпечної розробки штучного інтелекту, які схвалені загалом 18 країнами. Конкретні рекомендації в документі охоплюють чотири ключові сфери: безпечне проєктування, безпечне розроблення, безпечне розгортання та безпечне функціонування й обслуговування. Серед іншого йдеться й про заходи захисту систем штучного інтелекту від хакерів та потенційних шахраїв.

Правове регулювання питань застосування штучного інтелекту в США здійснюється на підставі Національної стратегії зі штучного інтелекту, яка була розроблена у 2021 році. Стратегія була присвячена питанням необхідності підтримки освітніх програм з питань штучного інтелекту та навчання робочої сили, міждисциплінар-

них досліджень штучного інтелекту, залученні інвестиції до розвитку штучного інтелекту, тощо. Проте слід зауважити, що ця Стратегія зі штучного інтелекту не мала зобов'язального характеру[4].

Внаслідок неурегульованості питань застосування штучного інтелекту у США, у жовтні 2022 року Управління наукової та технологічної політики Білого дому опублікувало проєкт Білля про права у сфері штучного інтелекту (Blueprint for an AI Bill of Rights) [5]. Передбачалося, що даний документ мав стати своєрідною “дорожньою картою щодо відповідального використання штучного інтелекту”. У ньому закріплювалися 5 основних принципів, якими повинні керуватися при розробці та впровадженні штучного інтелекту.

Стосовно правового регулювання використання штучного інтелекту в нашій державі, то на даний час в Україні досі не сформоване конкретне нормативно-правове визначення штучного інтелекту, а є тільки визначення даного терміну в рамках Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженої Розпорядження КМУ від 02.12.2020 р. № 1556-р. Відповідно до вищевказаного нормативно-правового акту штучним інтелектом є організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання систем наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [6, с.83].

Прагнучи до урегулювання питання штучного інтелекту у нашій державі, Урядом України було підписано міжнародну декларацію, присвячену безпеці використання штучного інтелекту. Вказаний міжнародний документ містить інформацію про всі останні дослідження в галузі штучного інтелекту та про можливі ризики, які несе ця технологія[7].

Попри неостаточне встановлення правового регулювання щодо використання штучного інтелекту в Україні, як і в багатьох

країнах, його функції широко застосовуються в різних сферах діяльності, зокрема і в галузі запобігання злочинності.

Одним з найбільш відомих і масштабних проєктів у цьому напрямку стала європейська платформа ePOOLICE. Система ePOOLICE є найсучаснішим програмно-апаратним комплексом у сфері боротьби з організованою злочинністю, в якому реалізовані новітні методики і технології штучного інтелекту: Data Mining, Web Mining та Big Data. Дана система була запущена в 2013 році. Розробками займається консорціум компаній правоохоронних органів і розвідувальних управлінь, а також ряд університетів [8 с.199].

Правоохоронні органи Дубаїв (ОАЕ) використовуює у своїй професійній діяльності так звані «розумні» окуляри Google Glass. За допомогою цього гаджета поліцейські відстежують порушення автомобілістів, а також отримують сигнали про машини, що знаходяться в розшуку. Поліція емірату вже розробила два власних додатки для Google Glass, які будуть використовуватися поліцейськими на службі. Додаток дозволяє фотографувати порушення правил дорожнього руху і моментально передавати інформацію в базу даних, інший дозволяє ідентифікувати автомобілі, що знаходяться в розшуку. Для цього працівнику поліції потрібно буде тільки «подивитися» на номерні знаки автомобіля – і Google Glass звірить номер з базою даних про викрадені автомобілі, після чого попередить користувача, якщо транспортний засіб знаходиться в розшуку [9 с.12].

Дослідження застосування штучного інтелекту у протидії злочинності у США показали продукт компанії ShotSpotter, який використовує розумну міську інфраструктуру для тріангуляції місця розташування вогнепальної зброї. Згідно даних ShotSpotter, лише приблизно у 20 % випадків пострілів люди сповіщають про це поліцію, і навіть коли люди повідомляють про подію, вони часто можуть лише надавати нечітку або потенційно неточну інформацію. Вказана ж система оснащена кількома звуковими датчиками, завдяки яким має змогу підбрати тип вогнепальної зброї згідно зареє-

строваним звукам, а їх алгоритм машинного навчання, використовуючи тріангуляційні алгоритми, відтворюють координати місця події [10, с.40].

В умовах пандемії коронавірусної інфекції та введення національними урядами низки обмежувальних заходів суттєво змінилась сучасна злочинність, оскільки вона набула нових рис, тенденцій та характеристик. Як свідчить практика, сьогодні значно зменшився рівень вуличної злочинності, оскільки на вулицях здійснюються патрулювання органами правопорядку з метою контролю за дотриманням обмежувальних заходів. Водночас різко зросла кількість злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями, які пов'язані із використанням інтернет-технологій. Значного поширення набули різні види шахрайств у всіх його проявах, що вчиняються організованими злочинними групами, які мають певну «злочинну спеціалізацію», міжнародний рівень зв'язків та чіткий розподіл функцій у механізмі злочинної діяльності. Тому створення (розроблення) та впровадження інноваційних продуктів у сфері протидії злочинності завжди було і залишається одним із пріоритетних завдань сучасного суспільства.

Уже сьогодні вітчизняні правоохоронні органи активно використовують технології штучного інтелекту за наступними напрямками:

- розпізнавання обличь, що часто відіграє головну роль у виявленні та розкритті кримінальних правопорушень по «гарячих слідах»,
- використання безпілотників, що значно підвищує ефективність виявлення наркозлочинців (полів з наркопосівами).
- використання комплексів автоматичної фіксації правопорушень на дорогах, що дозволяє в автоматичному режимі здійснювати виявлення.
- ідентифікація та нейтралізація кіберзагроз, насамперед кібертероризму та кіберекстремізму.
- використання програмного забезпечення для аналізу та прогнозування злочинності. За допомогою технологій штучного інтелекту можливе створення обґрунтова-

них прогнозів щодо темпоральних, територіальних і якісних показників злочинності [11, с.380-381].

Прикладом впровадження штучного інтелекту в Україні є запуск єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Загалом система передбачає повністю безпаперове діловодство шляхом використання електронного цифрового підпису та електронного документообігу, створення особистих кабінетів з метою вчинення будь-яких процесуальних дій, вдосконалення єдиного державного реєстру судових рішень, додавши в нього систему гіперпосилань на правові позиції Верховного Суду, що дасть змогу алгоритму підібрати релевантне до конкретної справи рішення Верховного Суду та сконструювати без участі людини чернетку рішення. Цілком реально, що в подальшому малозначні спори можуть бути вирішені за допомогою системи штучного інтелекту в режимі онлайн, що дасть змогу значно розвантажити суди [12, с.556].

Автоматизація судових процесів з допомогою штучного інтелекту може мати деякі переваги, такі як підвищена швидкість та ефективність прийняття рішень, зменшення людських помилок та більш об'єктивний підхід до судових процесів. Штучний інтелект може швидко аналізувати великий обсяг інформації та виявляти недоліки чи суперечності в судових рішеннях, що сприяє посиленню справедливості та постійності в правосудді. Одним з прикладів впровадження автоматизації судових процесів є використання систем розпізнавання мови та автоматичного генерування тексту для створення судових рішень. Це може спростити процес написання рішень, зменшити час, витрачений суддею на підготовку документів, а також унормувати та узгодити формулювання рішень.

Проте, необхідно усвідомлювати деякі виклики та обмеження, пов'язані з автоматизацією судових процесів за допомогою штучного інтелекту, так як системи штучного інтелекту можуть бути обмежені тими даними, на яких вони були навчені, що може призвести до несправедливих або неточних рішень, а також існує ризик використання неправильних моделей [8, с.317].

Висновок

Таким чином, якщо підсумувати усе вищевикладене, то можна зрозуміти, що наразі питання застосування штучного інтелекту у сфері запобігання злочинності є актуальним та потребує додаткової правової визначеності, як і в Україні так і за її межами.

Як показує практика, розвиток інноваційних технологій для протидії злочинності дозволяє запобігати майбутнім кримінальним правопорушенням. Сучасні технології відкривають перспективи застосування штучного інтелекту задля зменшення кількості правопорушень. Він допомагає у здійсненні прогнозуванні кримінальних правопорушень, що дозволяє правоохоронним органам виконувати свої функції ефективніше і якісніше. Активне використання штучного інтелекту під час створення автоматизованих систем, баз даних, систем для розроблення алгоритмів пошуку кримінальних правопорушників «за гарячими слідами», підвищує ефективність діяльності правоохоронних органів.

Але ефективність застосування штучного інтелекту у сфері запобігання злочинності була б значно вищою, якби на законодавчому рівні були закріплені конкретні правила використання цього продукту як правоохоронними органами, так і іншими суб'єктами запобігання злочинності.

Література

1. European Commission for the Efficiency of Justice (2019). European Ethical Charter on the use of AI in the judicial systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-forpublication-4-december-2018/16808f699c> (дата звернення: 20.12.2023).

2. Artificial Intelligence Act . URL: <https://artificialintelligenceact.com/> (дата звернення: 20.12.2023).

3. В ЄС узгодили законопроект щодо регулювання штучного інтелекту. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/33699/2023-12-09-v-ies-uzghodyly-zakonoproiekt-shchodo->

[regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu/](#) (дата звернення: 20.12.2023)

4. Регулювання штучного інтелекту: досвід США. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyi-intelekt-usa/> (дата звернення: 20.12.2023)

5. Blueprint for an AI Bill of Rights. URL: <https://www.whitehouse.gov/ostp/ai-bill-of-rights/> (дата звернення: 20.12.2023)

6. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 20.12.2023).

7. Україна підписала міжнародну декларацію щодо безпеки ШІ, — Мінцифри. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/33389/2023-11-03-ukraina-pidpysala-mizhnarodnu-deklaratsiyu-shchodo-bezpeky-shi-mintsyfri/> (дата звернення: 20.12.2023)

8. Струков В.М, Пірієв А.Р. Використання штучного інтелекту для попередження злочинів. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми. Харків, 2020. С. 197–199.

9. Анастасова Я.В. Можливості технологій штучного інтелекту у протидії злочинності. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності : Матеріали науково-практ. онлайн-семінару, м. Харків, 5 листоп. 2023 р. 2020. С. 10–13.

10. Коротенко Г. М., Коротенко Л.М., Косиченко О.О. Застосування технологій штучного інтелекту для підвищення швидкості розкриття злочинів. ДДУВС. 2018. С. 39–42.

11. Свистун Я. В. Використання штучного інтелекту у протидії злочинності. Економічна та інформаційна безпека: актуальні питання та інновації : Матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 4 листоп. 2021 р. С. 380–381.

12. Демура М.І, Клепка Д.І Перспективи застосування штучного інтелекту у галузі кримінального судочинства. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. С. 554–558.

13. Колодяжний М. Г. Стратегія зменшення можливостей учинення злочинів: зарубіжні реалії, перспективи запровадження в Україні : Монографія. Харків, 2018. 228 с.

ON THE QUESTION OF LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FIELD OF CRIME PREVENTION

The article is devoted to the study of some issues of legal regulation of the use of artificial intelligence to combat crime in Ukraine and abroad. Currently, the modern world is undergoing a powerful process of digitalization, and the use of modern technologies for committing crimes is a negative consequence of information development.

The author analyzes the legal regulation of this issue in the European Union, in particular, the Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in the Judiciary and its Environment, which sets out the basic principles of the use of artificial intelligence in the administration of justice. It was also noted that the main EU legislative act in this area is the Artificial Intelligence Act, which regulates the use of artificial intelligence in the European Union and aims to introduce a common regulatory framework for all EU entities. Attention is focused on the agreement on the application of the Artificial Intelligence Act, which prohibits biometric scanning that classifies people by political or religious beliefs, sexual orientation or race.

It is noted that legal regulation of the use of artificial intelligence in the United States is carried out on the basis of the National Strategy for Artificial Intelligence, which was developed in 2021 and the Blueprint for an AI Bill of Rights.

As regards the legal regulation of the use of artificial intelligence in our country, it is carried out within the framework of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1556-p dated December 2, 2020.

The article notes that the areas of artificial intelligence specialize in analyzing large amounts of information. The article discusses the ways in which artificial intelligence can be used to combat crime. However, the problem with the use of artificial intelligence is the inefficiency of legal regulation, which significantly slows down the development of modern technologies. It is necessary to regulate regulations to legally use artificial intelligence to ensure the protection of human rights and freedoms.

Keywords: artificial intelligence, information technology, EU legislation, Law on Artificial Intelligence, crime prevention

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

№ 3, 2023

Головний редактор
Джафарова О.В.

Здано до набору 02.05.2023 р.
Підписано до друку 16.05.2023 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк 18,36.
Тираж 1200. Зам. № 9130.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76